

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

---

75. kötet 2. szám

Budapest, 1973

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V. SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-
ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.
Telefon 185—612.

Az osztják magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről

(Előzetes közlemény)

0. Az „Obi-ugor alaktani kérdések és hangtörténeti tanulságaik” c. dolgozatomban (NyK 75: 365—73) az igei paradigmában jelentkező ősosztják $*o \sim *ā$ és a neki megfelelő ősvogul $*ā \sim *ǎ$ magánhangzó-váltakozás előfordulásának feltételeit vizsgáltam meg. Arra az eredményre jutottam, hogy ez az igei magánhangzó-váltakozás obi-ugor kori örökség a vogulban és az osztjákban, maga a váltakozás pedig a második szótagi vokalizmus függvénye. Az ősvog. $*ā \sim *ǎ$, ősosztj. $*o \sim *ā$ váltakozás ősobi-ugor előzményének feltétele: csak a tematikus igékben volt váltakozás, a tematikus $*a$ magánhangzó előtt az első szótagban mindig a rövid magánhangzó szerepelt, míg a tematikus magánhangzó hiánya esetén (tehát a mássalhangzóra végződő tőalternánsban) a hosszú. Már akkor megemlítettem, hogy ismereteim szerint nincs egyéb olyan vogul-osztják magánhangzó-váltakozás, amely a fentihez hasonlóan valamilyen ősobi-ugor váltakozás folytatója lenne. Ezen állításom kifejtését és bebizonyítását akkor egy újabb dolgozat témájaként jelöltem meg. Ezen ígéretemet — legalábbis részben — most szeretném beváltani: arra a kérdésre kívánok feleletet adni, hogy mikor és milyen körülmények között jöttek létre a keleti osztják nyelvjárásokra jellemző paradigmatis magánhangzó-váltakozások, valamint a f ő l e g a keleti nyelvjárásokban gyakori, szóképzésben jelentkező magánhangzó-váltakozások.

1. Az ősvogul és ősosztják rekonstrukciókat illetően WOLFGANG STEINITZ monográfiáira (Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955, Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin, 1950 = WogVok., ill. OstjVok.) támaszkodom, hiszen ezek e nyelvek hangtörténetének egyetlen és biztos forrásai (legfeljebb a vogul vokalizmus szorul módosításra, de éppen emiatt kell most arról lemondanom, hogy az ősvogul paradigmatis magánhangzó-váltakozások kialakulásával is foglalkozzam). STEINITZ az obi-ugor vokalizmus történetére vonatkozó kutatásaiból két olyan cikket is publikált, amelyek az ősvogul hosszú és az ősosztják hosszú magánhangzók¹ egymás közti megfeleléseivel és ősobi-ugor előzményeikkel foglalkoznak (Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte. Forschen und Wirken 3 [1960]: 335—47, Zur Geschichte des ob-ugrischen Vokalismus. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 17 [1964]: 637—42 = FW 3, ill. ZPh. 17). A hosszú magánhangzók kivétel nélkül részt vesznek a váltakozá-

¹ Az osztj. a, i stb. magánhangzókat hosszúaknak, az $ā, ō$ stb. magánhangzókat pedig rövideknek nevezem STEINITZ „teljes magánhangzó”, „redukált magánhangzó” terminusaival ellentétben. Ennek indokolását l. DÉCSY: UAJb 32:170, 171—2, FUTAKY: UAJb. 39:144, 145, 146, vö. továbbá STEINITZ: FW 3:337.

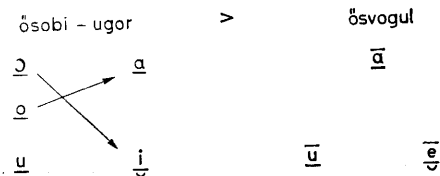
sokban mindkét nyelvben, éppen ezért tanulságos lehet az őszosztják magánhangzó-váltakozások vizsgálatát célul kitűző dolgozatot STEINITZ azon munkáira vetett pillantással kezdeni, amelyekben az eltérő ősvogul és őszosztják megfeleléseket obi-ugor magánhangzó-váltakozással, ill. az alap- vagy váltóhangnak az egyik vagy másik nyelvben valamilyen grammatikai szóalakváltozatban történt megszilárdulásával magyarázza.

1.1. STEINITZ a finnugor nyelvek (többek között a vogul és az osztják) közti magánhangzó-megfeleléseket zömmel az általa, főleg a (keleti és ős-) osztják alapján feltett magánhangzó-váltakozásokkal igyekezett megvilágítani a *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus* (1. Auflage Stockholm, 1944, 2. Auflage Berlin, 1964) c. művében. Az obi-ugor vokalizmus kérdéseivel foglalkozó, említett két tanulmányában eltérő magánhangzó-képviselő esetén kizárólagos elvként alkalmazza a váltakozásokkal való magyarázatot. Egyetlen esetben látszik ettől eltérni: ősvog. * $\bar{e}$ ~ őszosztj. * $\bar{o}$ (FgrVok. 81, FW 3: 345) esetében ugyanis az ősoobi-ugor * $\bar{o}$ (korai) ősvogul delabializációjával² számol (szükségesnek látom megjegyezni, hogy STEINITZ azért volt kénytelen itt az evolúciót a revolútív magánhangzó-váltakozással szemben előnyben részesíteni, mert az osztják nem ismer $\bar{o} \sim \bar{i}$ váltakozást; hasonló a vogulban sem volt). Ha az ősvogul felső nyelvállású magánhangzónak az őszosztjában alsó nyelvállású felel meg, STEINITZ rögtön a keleti osztják imperativusi vagy perfectumi, ill. a birtokos személyjeles alakokat hívja segítségül (a keleti osztj. $a \sim \bar{i}$, $a \sim u$, $\bar{o} \sim u$ stb. paradigmatis magánhangzó-váltakozás szinte kizárólagos fonetikai feltétele, hogy az első szótag magánhangzója (történetileg) alsó nyelvállású hosszú magánhangzó legyen, de vö. még STEINITZ, *OstjVok.* 38–9), például: vog. T *jönt-*, Szo. *jünt-* 'nähen' ~ osztj. VK Trj. J *junt-* (Perfectstamm) ~ VK *jant-*, Trj. J *jânt-* ua. (FW 3, 339), vog. AK Szo. *nät-* 'schwimmen' ~ osztj. V *njwnt-*, Trj. J *njpt-* (Imperativstamm) ~ V *nawnt-*, Trj. J *nápt-* ua. (FW 3: 344) stb. STEINITZ nem adott feleletet az olyan kérdésekre, mint:

1. hogyan keletkezett az u , ill. az $\bar{i}$ mellé váltóhangként az őszosztjában az a (bár STEINITZ az ilyen eseteket valószínűleg úgy tekintette, hogy fgr. * $a \sim *u$, * $a \sim *i$ váltakozással kell számolni, s a vogulban a váltóhang megszilárdult, míg az alapvokális nyomtalanul eltűnt);

2. az egyik igében miért a perfectumi tő, a másikban miért az imperativusi tő őrzi az eredeti, obi-ugor magánhangzót, mikor mindkét igében $a \sim u \sim$

² Aligha tévedek, ha az állítólagos ősoobi-ugor * $\bar{o} >$ ősvog. * $\bar{e}$ változást a veláris magánhangzók rendszerének és a rendszerben bekövetkezett változásoknak az ismeretében valószínűtlennek minősítem:

Véleményem szerint az * $\bar{o}$ delabializációja csak * a -t eredményezhetett volna (az már persze más kérdés, hogy ezután * $a >$ * $\bar{i}$ zártabbá válás elvben lehetséges lett volna, de ez a (korai) ősvogult illetően ki van zárva: obi-ugor * a , * $\bar{o}$ ($>$ * a) nem $>$ ősvog. ** $\bar{e}$!).

~ *i* váltakozás van, pl. Trj. *jānt-* ~ *juntəm* (perf) ~ *jinte* (imp) KT 175), továbbá Trj. *wāt-* 'fischen' ~ *wutəm* (perf) ~ *wjta* (imp) (KT 261–2) stb.;

3. a vog. T *nēl*, AK Szo. *nāl* 'Pfeil' (KANNISTO, WV 98) ~ osztj. V *nal* ua. ~ *nuləm* 'mein Pf.', Trj. J *nāΔ*, ~ *nuləm*, DN *not*, Kaz. *nΔ*, O *nal* (KT 644–5, PD 1504), vog. T *sām*, AK Szo. *sām*, P *sēm* 'Schuppe' (JSFOu. 30/8: 25, WogVok. 188, MSFOu. 134:66, DEWO mscr.) ~ osztj. VVj. *sam* ua., Trj. J *sām* ~ Trj. *suməΔ*, J *suməm*, DN *som*, Kaz. *som*, O *sam* (KT 854–5, PD 2228), vog. T *šāt*, AK Szo. *sāt*, P *šēt* 'hundert' (WV 97) ~ osztj. VVj. *sat* ua., Trj. J *sāt* ~ J *sutəm*, DN *sot*, Kaz. *sot*, O *sat* (KT 884, PD 2243), vog. TJ *tān*, AK Szo. *tān*, P *tēn* 'Ader, Sehne' ~ osztj. V *lan* ua., Vj. *jan*, Trj. J *ān* ~ *lunəm*, Ko. *ton*, Kaz. *Δn*, O *lan* (KT 1075, PD 2596) típusú megfelelésekben vajon melyik hang tükrözi közvetlenül az obi-ugor kori állapotot: az ősvog. *ē vagy talán az ősosztj. *a, vagy esetleg a keleti osztj. *u*? (Ezekkel kapcsolatban vö. FgrVok. 33, 37, továbbá ZPh. 17: 639).

1.2. Ezeknek a kérdéseknek a válasz nélkül hagyása, valamint még néhány hasonló probléma tisztázatlansága arra készíti az obi-ugor nyelvek magánhangzó-megfeleléseivel foglalkozó kutatót, hogy megkísérelje a magánhangzó-váltakozásokban oly gazdag keleti osztják nyelvjárások e sajátos morfológiai jelenségének történeti okait kideríteni, STEINITZnek e váltakozások korára vonatkozó nézetét revideálni. Az alábbiakban tehát azt fogom megvizsgálni, hogy az alsó és felső nyelvállású hosszú magánhangzók egymás közti váltakozása a szóképzésben és a paradigmában mikor és milyen körülmények között alakult ki.

1.3. Minthogy az (ős)osztják magánhangzó-váltakozások közül csak az *o ~ *ā-nak van megfelelője a vogulban (erről a váltakozásról és az ugyan ezen típusú *e* ~ *ě*-ről és *ō* ~ *ě*-ről a továbbiakban nem szólok),³ a többi rokon nyelvben pedig nem találunk az osztjákéhoz hasonló váltakozásokat, aligha lehet kétséges, hogy a STEINITZ által felsorolt ősosztják magánhangzó-váltakozások (OstjVok. 98–109) legkorábban az obi-ugor egység megszűnté után jöhettek létre. A nyugati osztják nyelvjárásokban csak a szóképzésben és néhány adverbiumban található váltakozás, míg a keleti nyelvjárásokból jól ismert és ott nagyon általános paradigmaticus magánhangzó-váltakozásnak nyugaton nyoma sincs (OstjVok. 42–3). Ha tehát az ősosztják magánhangzó-váltakozásokról kívánunk valamit megtudni, össze kell gyűjtenünk azokat a bázisokat és derivátumokat, amelyek váltakozásos formát mutatnak mind a keleti, mind a nyugati csoportban, illetve azokat is, amelyek csak a nyugati nyelvjárásokból vannak adatolva, hiszen a váltakozásokat csak kövületként őrző nyelvjárásoknak ezen tőváltozatai az ősosztják — vagy az annak közvet-

³ STEINITZ (CIFU 55, FgrVok.² 145, 152) a m. *hal* ~ *holt*, *vala* ~ *volt*, *alszik* ~ *olt* és obi-ugor megfelelőik alapján az obi-ugoron túra kívánta visszavezetni e váltakozást, sőt a finn *palaa* ~ *polttaa* és *kuolla* ~ *kalma* (ez utóbbi STEINITZ egyeztetése) alapján a fgr. alapnyelvre is igazolni vélte (FgrVok.² 152–4). E három magyar szópárt illetően megnyugtatónak találom BÁRCZI GÉZA magyarázatát (Htört.² 56), hogy t. i. az *lt* mássalhangzó-kapcsolat erős labializáló hatása eredményezte az *a > o* változást. A finn *palaa* ~ *polttaa* viszonyát illetően I. E. ITKONEN: FUF 29:283, COLLINDER, CompGr. 152 és vö. BÁRCZI, i. h. STEINITZnek a *kuolla* 'sterben' ~ *kalma* 'kuolleen, ruumiin haju; hautausmaan haltija stb.' (SKES) tudtommal eddig visszhang nélkül maradt etimológiájával kapcsolatban az egyedülálló magánhangzó-megfelelésen túlmenően az az ellenvetésem, hogy ismereteim szerint a finn *ma/mä* képző nomen acti jelentésű főnevek képzésére szolgál, ez pedig a fenti szópár viszonyáról aligha mondható el.

len felbomlása utáni, de elvileg még ugyancsak ősosztják — állapot emlékeit jelentik számunkra. Ebben nagy segítségemre volt GERHARD GANSCHOW Die Verbalbildung im Ostjakischen (Wiesbaden, 1965 = Verbbild.) és GERT SAUER Die Nominalbildung im Ostjakischen (Berlin, 1967 = Nombild.) c. munkája.

2. Célszerűnek látszik az anyagot a képzés jellege szerint csoportosítva közölni (az alapszó jelentése mellett a képzettét csak szükség esetén adom meg):

a) Verbum → Verbum

1. VVj. Trj. Ko. *kit-*, Ni. Kaz. *kīt-* 'schicken' ~ Trj. *kātəγ-*, Ko. *kātə-*, Ni. *katj-*, Kaz. *katj-* (KT 458, PD 263, 772),

2. VVj. *kül-*, Trj. *kiA-*, Ni. *kūt-*, Kaz. *kiA-* 'aufstehen' ~ VVj. *köləγ-*, Trj. *keəγ-*, Ni. *katj-*, Kaz. *kaA-* (KT 460, 465–6),

3. VVj. Trj. *kūt-*, (~) Kaz. *xās-* 'bleiben' ~ Trj. *kātəγ-*, Kaz. *xoš-* (KT 347), vö. még 14.,

4. Vj. *käri-*, Trj. *käri-*, DN *kärəj-*, Ni. *karj-*, Kaz. *karj-*, O *käri-* 'sich wenden' ~ VVj. Trj. *kirəγtə-*, DN Ni. Kaz. O *kerət-* (KT 422),

5. Vj. *päli-* 'tauschen', VVj. *pälitə-*, Trj. *pälitə-* ua. ~ VVj. Trj. J *piləγtə-*, O *pilat-* (KT 699–700, PD 1704),

6. VVj. *mäni-*, Trj. *mäni-*, DN *mänəj-*, Ni. *manj-*, Kaz. *manj(j)-*, O *mäni-* 'sich biegen', VVj. *mänitə-*, Trj. *mänitə-*, Kaz. *manit-*, O *mänit-* 'biegen' ~ VVj. Trj. *miəγtə-*, DN Ni. *menət-*, O *minət-* (KT 523–5), l. még „d) 1.”, de vö. GANSCHOW, Verbbild. 74,

7. VVj. *mas-*, Trj. *mäs-*, DN *mos-*, Ni. Kaz. *məs-*, O *mas-* 'nötig sein' ~ VVj. Trj. DN Ni. *mustə-*, Kaz. *məstə-*, O *mostə-* (KT 545, 546–7),

8. VVj. *pat-*, Trj. *pät-*, DN *pot-*, Ni. Kaz. *pət-*, O *pat-* 'frieren' ~ Ni. *əuttə-*, Kaz. *pəttə-*, O *pəttə-* (KT 769–71),

9. (V *länkit-*,) Vj. *länkit-* ~ *länkət-*, Trj. J *länkitə-* ~ *länkətə-*, DN *lanxət-*, Kaz. *lənkit-*, O *lankət-* ~ *lenkət* 'spalten' (KT 479–80, PD 1003),

10. V *lel-*, Trj. J *lälA-*, DN Ni. *tet-*, O *lel-* 'sich setzen' ~ V *lilt-*, Trj. J *lät-*, DN Ni. *tettə-*, O *lett-* (KT 1110, PD 2493),

11. Vj. Trj. *nir-*, DN Ni. Kaz. O *ner-* 'spielen (ein Musikinstrument)' ~ Trj. *närəksə-*, DN *närəs-*, (Ni. *nerəs-* !,) Kaz. *narəs-*, O *närəs-* (KT 593–4),

12. VVj. O *art-* stb. 'teilen' ~ O *irət-* (KT 243),

13. V *li-*, Vj. *i-*, Trj. J *li-*, DN Ni. *te-*, Kaz. *le-*, O *li-* 'essen' ~ V *läwət-*, Vj. *jäwət-*, Trj. J *läpət-*, DN *täpət-*, Ni. *tapət-*, Kaz. *lapət-*, O *läpət-* (KT 1098–9, PD 2426, 2498),

[14. Vj. *käj-*, Trj. *kij-*, DN *xäj-*, Ni. *xij-*, Kaz. O *xäj-* 'zurücklassen' — VVj. Trj. *kūt-*, DN *xet-*, Ni. *xis-*, Kaz. *xās-*, O *xis-* 'bleiben' (KT 1098–9, PD 2426, 2498), l. még a 3. példát!].

b) Verbum → Nomen

1. VVj. *jant-*, Trj. *jánt-*, J *jont-* [= á, l. OstjVok. 37, 76 jegyzet], DN *jont-*, Ni. Kaz. *jont-*, O *jant-* 'nähen' ~ VVj. *jintəw*, Trj. J *jintəp*, DN *jəntəp*, Ni. Kaz. *jintəp*, O *jintəp* (KT 175, PD 316, 354),

2. VVj. *kañt-*, Trj. *kánt-*, Kaz. *xəns-*, O *xəns-* 'krank sein' ~ VVj. *kij-wəs*, Kaz. *xinwəš* (KT 320, 322–3),

3. VVj. *ät-*, Trj. DN *ät-*, 'härten', Kaz. *attə-*, O *ättə-*, Ni. *attəptə-* ~ Ni. Kaz. *etəp*, O *itəp* (KT 104, 106), V *itwän* (Očerki 134),

4. VVj. *wiñ-*, Trj. Ko. *wiñk-* 'hängen bleiben' ~ (V *wiñkäli*, Vj. *wiñkäli*,

Trj. *wiŋ^{li}*) DN *wāŋklə*, Ko. *wāŋklə*, Ni. *wāŋkalə*, Vj. *wāŋ^wwā*, Trj. *wāŋkəp*, Ko. *wāŋkəm*, Ni. Kaz. *wāŋkəm*, O *wāŋkəm* (KT 220—22, PD 2949—50, 3016),

5. VVj. Trj. *um-*, Kaz. *üm-* 'schöpfen' ~ Trj. *ompī*, DN Ni. *umpə*, Kaz. *ompī*, O *ompī* (KT 50).

c) Nomen → Nomen

1. Ko. Kr. *xopəl* 'Vertiefung' ~ VVj. *kīwəl*, Trj. *kīpəλ*, Ko. Kr. *xepəl*, Ni. Kaz. *xīpəl* ~ Vj. *kāwəl*, Trj. *kāpəl* DN *xāpət*, Ni. Kaz. *xōpəl* (KT 324—5, PD 464, 511),

2. VVj. *kāt*, Trj. J *kāt*, DN *kēt*, Ko. *kāt*, Ni. Kaz. *kāt*, O *kāt* 'zwei' ~ VVj. *kitməy*, Trj. J DN Ko. *kimət*, Ni. Kaz. *kīmət*, O *kimət* 'der zweite' (KT 370—1, PD 596).

d) Nomen → Verbum

1. VVj. Trj. *miŋ*, Kaz. *mena* 'Krümmung, Biegung' ~ VVj. *māni-*, Trj. *māni-*, DN *mānəj-*, Ni. *manīj-*, Kaz. *manī(j)-*, O *māni-* (KT 523—5), vö. még „a) 6.”,

2. VVj. *lil*, Trj. J *Δια*, DN Ko. *tit*, Ni. *tīt*, Kaz. *Δια*, O *lil* 'Atem' ~ VVj. *lält-*, Trj. *Δάατ-*, DN Ko. *tātə-*, Ni. *tat-*, Kaz. *Δάατ-*, O *läl-*; Vj. *läləm-*, Trj. J *ΔάΔəm-*, DN Ko. *tātəm-*, Ni. *tātəm-*, Kaz. *ΔάΔəm-*, O *läləm-* (KT 1105—6, PD 2449, 2555).

e) Nomen → Nomen

1. VVj. *uləm*, Trj. *υΔəm*, DN Ko. *otəm*, Ni. *utəm*, Kaz. *υφΔəm*, O *wuləm* 'Traum' ~ VVj. *aləm*, Trj. *άΔəm*, DN Ko. *otəm*, Ni. *otəm*, Kaz. *υΔəm*, O *aləm* 'Schlaf' (KT 126—7, PD 1562) (~ vog. TJ *öləm*, AK *üləm*, P *wuləm*, Szo. *üləm* 'Traum'),

2. V *luj*, Trj. J *Δυj*, DN *tuj* (!) 'Fingerhut' ~ Vj. *jəj*, Trj. J *Δoj*, Ko. DT *tūj* (!) 'Finger', de: Ni. *tūj*, Kaz. *Δūj*, O *luj* 'Fingerhut, Finger' (KT 1039—40, PD 2694) (~ vog. T *tolā*, AK *tulə*, P Szo. *tula* 'Fingerring'),

3. VVj. Trj. J DN Ko. *tin*, Ni. Kaz. *tīn*, O *tin* 'Preis' ~ VVj. *tän*, Trj. J DN Ko. *tän*, Ni. Kaz. *tan* (KT 1002—3, PD 2414, 2548) (~ vog. T *tän*, AK P Szo. *tin* 'Preis'),

4. VVj. Trj. Kr. *kir*, Ni. Kaz. O *ker* 'Schneekruste' ~ VVj. *kär*, Trj. DN *kär*, Ni. Kaz. *kar* 'Rinde', Trj. *kärtəy* 'Eiskruste'; DN Kr. *kärtəm* 'Schneekruste' (KT 415—6, 418, 435, PD 759).

f) Nomen, Adverbium → Adverbium

1. VVj. Trj. J DN Ko. *num*, Ni. Kaz. *nūm*, O *num* 'das Obere, oben befindlich usw.' ~ VVj. *nəmən*, Trj. J *nomən*, DN Ko. Ni. *numən*, Kaz. *noəmən*, O *nomən* 'oben' (KT 567—8, PD 1365, 1388) (~ vog. TJ *noŋ* 'nach oben', *noməl* 'von oben', AK *nox*, *noŋxə*, *noməl*, P *nuŋk*, FL *noŋx*, *nūməl* (!), Szo. *nōŋx* (!), *numəl*),

2. VVj. *küm*, (Trj. J *kem*,) DN Ko. *kim*, Ni. Kaz. *kīm*, O *kim* 'hinaus' ~ VVj. *kəmən*, Trj. J *kemən*, DN Ko. *kāmən*, Ni. Kaz. *kāmən*, O *kāmən* 'draußen' (KT 402, PD 755) (~ vog. TJ *kün*, AK *k_oän*, P *kän*, Szo. *kon* 'hinaus'),

3. Trj. *nim*, Kaz. *nīm*, O *nim* 'Ufer-' ~ VVj. *nāmən*, Trj. J Ko. Kr. *nāmən*, Ni. Kaz. *namən*, O *nāmən* 'am Ufer' (KT 569—70, PD 1320).

2.1. Ez tehát az ősztyják magánhangzó-váltakozásoknak viszonylag teljes adattára (ezúttal mellőztem több adatot, amelyek ugyan támogatják következtetéseimet, de értelmezésük nem kevés időt és helyet igényelne; ezeknek majd az obi-ugor történeti vokalizmust tárgyaló monográfiámban lesz helyük). Nézzük meg, milyen következtetések vonhatók le belőle:

a) A deverbális verbumképzésben:

— Ha felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó, egyszótagú igetőhöz járult az **-əγ-* deminutív (= frekventatív-momentán) képző, az első szótagi felső nyelvállású magánhangzót kötelező jelleggel alsó nyelvállású váltotta fel már az *ő s o s z t j á k b a n* (vö. GANSCHOW, Verbbild. 20): 1. **kít- > *kätəγ-*, 2. **kül- > *köləγ-*, 3. **kij- > *kačəγ-*; a Vj. *kuləγ-*, Kaz. *xəĭĭ-*, O *xuli-* 'rinnen' (KT 382) szóban az **-əγ-* — legalábbis (ős)osztják szempontból — nem képző, hanem a tő része, valószínűleg már az obi-ugor egység korában a tőhöz tartozott (ekkor még esetleg képző is lehetett), vö. vog. T *koləwl-*, Szo. *xuliyl-* 'steigen (vom Wasser)' (WV 120) (< ősvog. **küləγ-l-*);

— ha alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó, egyszótagú igetőhöz járult az **-əyta-* momentán képző, az első szótagi alsó nyelvállású magánhangzót kötelező jelleggel felső nyelvállású váltotta fel már az *ő s o s z t j á k b a n* (vö. GANSCHOW: uo.): 4. **kär- > *kirəyta-*, 5. **päl- > piləyta-*, 6. **män- > *minəyta-*;

— ha alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó, egyszótagú igetőhöz járult a **-t-*, **-ət-*, **-tə-* momentán vagy kauzatív képző, az első szótagi alsó nyelvállású magánhangzót kötelező jelleggel felső nyelvállású váltotta fel: 7. **mas- > *mustə-*, 8. **pat- > *puttə-*, 9. **lanĭk- > *liŋĭkat-*, 10. **ðel-* (< **ðäl-*) *> *ðilt-*;

— egy biztos adatom van arra, hogy az **-əys-* (< *əγ+s*) összetett képző (l. GANSCHOW, i. m. 71) előtt ugyanolyan váltakozás volt az *ősosztjákban*, mint az **-əγ-* deminutív képző előtt: 11. **nir- > *närəys-*.

Az alábbi három esetben nem lehet semmiféle szabályszerűséget megállapítani (egyedi váltakozások, meglehet, hogy már magában az *ősosztjákban* szabálytalan képződményeknek számítottak):

— az (12.) *O art- ~ irət-* változatoknak legfeljebb az lehetne a magyarázata, hogy az *ősosztják* felbomlása után röviddel, az „előbördorszikiban” egy **ar-* tő vonódott el az **art-*ből, majd ehhez **(ə)t-* képző csatlakozott: **ar > *irət-*, vö. (9.) **lanĭk- > *liŋĭkat-* (az *O* nyelvjárásnak a nyugatin belüli helyzetére vonatkozóan vö. *OsztjVok.* 18, 52, 54—5, 56);

— a (13.) **ði- ~ *ðäpat-* egyedülálló jelenség: ha egyáltalán van rá magyarázat, a magánhangzós tövű, egyszótagú igetők szabálytalan viselkedésében kereshetnénk; STEINITZ egyébként éppen ezt az igét és vogul megfelelőjét (T *tĭ- ~ tĭj-* stb. 'essen') egy obi-ugor kori **ä ~ *i* váltakozás hordozójának tekintette (FgrVok. 52, 60, FW 3: 348, ZPh. 17:642). Ezzel kapcsolatban e dolgozat keretében csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy az *osztjákban* az **i ~ *ä* váltakozás a *derivációban*, míg a vogulban a *k o n j u g á c i ó b a n* jelentkezik (az **ä* az imperativusban, az **i* egyébütt, sőt van rövid is: (STEIN.) **ä, *i*, l. WogVok. 316, 321, 323). Kétségesse teszi az *osztják* és a vogul váltakozás történeti azonosítását, hogy más-más kategóriában jelentkezik a két nyelvben. Eddigi vizsgálataim arra mutatnak, hogy a magánhangzós tőalternánssal is rendelkező, egyszótagú vogul igékben jelentkező paradigmatis magánhangzó-váltakozásnak belső, ősvogul okai vannak; ennek kifejése voltaképpen témámtól azonban nagyon eltérítene, ezért azt más alkalomra kell halasztanom;

— a (14.) **kij- ~ *käj- > *kič- ~ *káč-* váltakozásról csak azt lehet mondani, hogy biztosan *ősosztják*, de egyedi.

b) A deverbális nomenképzésben:

— **a ~ *i, *ä ~ *i*: 1. **jant- > *jəntəp*, 2. **kanč- > kiŋwas*, 3. *üt- > *itəp*;

— a (4.) *wiŋk-* 'hängen bleiben' és származékainak magánhangzó-megfeleléseit elég zavarosnak találom: a V *wiŋkäli*, Vj. *wiŋkäli*, Trj. *wiŋ'li*, DN *wänklä*, Ni. *wänkalä*, csoportot **wänkäli* (< *wänk-* + *-äli*) óosztják formából minden nehézség nélkül levezethetőnek tartom (de vö. SAUER, Nombild. 131, 133, 138), amelynek keleti óosztják folytatójában az első és a második szótag disszimilációjaként (vö. alább) az első szótagban szabályosan **ä* > **i* fejlődés következett be. A Vj. *wän'wä*, Trj. *wänkəp* (< **wänkəp*, de vö. SAUER, i. m. 62—3, 68), a Ko. O *wänkəm*, Ni. Kaz. *wänkəm* (< **wänkəm*, vö. SAUER, i. m. 26—7) ugyancsak **wänk-* tő feltevését teszi szükségessé, amint erre SAUER is utal (i. h.). A súlyos problémát itt az jelenti, hogy **wänk-* helyett *wiŋk-* igetövet találunk mind a keleti, mind pedig a nyugatihoz tartozó déli nyelvjárás csoportban. Mivel a deverbális nomenképzésben ismereteim szerint nincs „felső nyelvállású magánhangzó ~ alsó nyelvállású magánhangzó” váltakozás (az 5. Trj. *um-* ~ *ompi-* val kapcsolatban l. a következő bekezdést), az óosztj. **wiŋk-* igetövet egy olyan **wänk-* tőből vélem származtathatónak (esetleg **wänk-* ~ **wiŋk-* váltakozás feltevésével), amely az eredeti hangszínt — ehhez vö. vog. T *wänkər*, Szo. *wänkrip* 'Haken' (WV 17) — csak származékaiban őrzi;

— az 5. **um-* > **ompi* viszonya éppolyan szabálytalan, mint az előző; a vogul megfelelők határozottan felső nyelvállású (ösvog.) magánhangzóra utalnak: Szo. *üm-* 'schöpfen', AK *ūmp*, Szo. *ūmpi* 'ковшик' (DEWO 97). A származék **ɔ-* ja talán azzal magyarázható, hogy a Trj. J *ompi*, Sav. *umpə* 'Nistloch der Wasservogel' (KT 50, PD 1548) óosztj. **ompi* előzményének analógiás hatására: **u* > **ɔ*.

c) A denominális névszóképzésben:

— az 1. **kapəl* > **kipəl* > *käpəl* **-əl*, **-əl* eleme képző (SAUER, Nombild. 7, 129), vö. még Mj. *kīpatlā* ~ Trj. *kāpətłä* 'Lappen mit Fächern' (KT 324). Még ellentmondásosabb a kép a vogul megfelelő ismeretében: KK *kāpəl*: *jiwk.* 'Höhle, Winkel unter dem Baum' ~ AK *xōpələn*, KK *kōpələn*: *jēkər̄k.*, *jēkər̄k.* 'in die Höhlung eines Wurzelstockes' (MSFOu. 109:280, 281, 114:250, 500) (< ösvog. **kāpəl*). Ennek alapján biztos, hogy már az obi-ugor alapnyelvben **-əl* elem volt a szóban. Az óosztjákban valószínűleg elvonással egy **kap* tő jött létre (emellett szólnak a Szur. *kāpətłä*, *kīpətłä* származékok), majd az affektív jellegű (vö. SAUER, i. m. 127) *l* elemű képző az óosztjákban nagy mértékű magánhangzó-váltakozást váltott ki;

— az óosztjákban — SAUERral (i. m. 226) ellentétben — csak a 2. **kāt* > **ki(t)mət* számnévben volt váltakozás, a 'drei', 'sieben' sorszámnévi derivátumában csak a keleti nyelvjárásokban találunk felső nyelvállású magánhangzót, de itt sem általános érvénnyel, vö. Trj. *lāpət* > *lāpətmat*, míg a 'hunderster' itt is csak az alapvokálist mutatja (l. i. m. 37—8);

d) A denominális igeképzésben két biztos adat igazolja az **i* ~ **ä* óosztják eredetét: **miŋ* > **mäŋi-*, **lil* > **lält-*, **läləm-*. A denominális igeképzés e váltakozását ennek ellenére csak vonakodva ismerem el, az etimológiai anyag többi része ugyanis azt sugallja, hogy szófajváltást eredményező képzéskor csak a deverbális névszóképzésben (de persze ott sem minden képző előtt!) volt (ill. van a keleti osztjákban) magánhangzó-váltakozás. Ezért hát a „d” pontot csak provizórikus jelleggel közlöm, mintegy a teljesség kedvéért.

e) Négy olyan, egymással kétségtelenül összetartozó, az óosztjából származó szópárunk van, amelyek hangalakjukat tekintve csak alsó és felső nyelvállású magánhangzójukban különböznek egymástól: **uləm* ~ **aləm*,

*θuj ~ *θoj, *tin ~ *tän *kir ~ *kär (érdemes megjegyezni, hogy mindegyik vogul megfelelője ősvogul felső nyelvállású magánhangzóra utal!).

f) Az utolsó csoportban az alapszók felső, a származékok pedig alsó nyelvállású magánhangzót tartalmaznak, a vogul megfelelők — már amelyeknek van — ismét felső nyelvállású ősvogul magánhangzóról áruklodnak.

2.2. Minden egyéb derivátumban, ahol magánhangzó-váltakozással kell számolni, csak a keleti nyelvjárásokban — de ott sem kivételtelenül! — találunk váltakozásos formákat, mint pl. az *-əmt(ə)*-, momentán-kauzatív képző előtt (1. GANSCHOW, Verbbild. 20, 80):

Trj. *äää*-, Ni. *tət*-, Kaz. *äää*-'stehen' $\gtrsim$ Trj. *Äuäəmt*-, Ni. *tətəmt*-, Kaz. *Äuäəmt*- (KT 1120),

VVj. *täkən*-, Trj. *täkən*-, Ni. Kaz. *šakən*-'ersticken' ~ VVj. Trj. *tiyəmt*-, Ni. *šakəmt*- (KT 993—4),

V *mält*-, Trj. J *mäl*-'betasten' ~ V *miləmt*-, Trj. J *miləmt*-, Ko. *mätəmt*- (KT 458, PD 1185),

Trj. *neyər*-, DN *nawər*-'springen' $\gtrsim$ DN *nawrəmt*- (KT 565), vö. továbbá:

VVj. *wänt*-, Trj. J *wänt*-, DN Ko. *wönt*-, Ni. *wəs*-, Kaz. *wəns*-'Beeren pflücken' $\gtrsim$ Vart. *wiñtəp*, Trj. J *wüñtəp*, DN Ko. *wöntəp*, Ni. Kaz. *wənsəp* (KT 232, PD 3062—3),

VVj. *lən̄k*-, Trj. *lən̄k*-, Ni. Kaz. *lan̄*-, O *län̄*-'bedecken' $\gtrsim$ V *lün̄wə*, Vj. *lün̄wä*, Trj. *lün̄kəp*, Ni. Kaz. *lan̄kəp*, O *län̄kəp* (KT 480—1).

2.3. Sajnos nem tudok választ adni arra a kérdésre, hogy a fenti szócsaládokban a keleti osztjákban miért jelentkezik a váltóhang az **-əmt(ə)*- és **-əp* képző előtt, miért éppen ezek előtt jelentkezik, míg sok egyéb képző előtt nem. Persze nem midig ilyen megfoghatatlan a váltakozások oka: ha a alapigében alsó nyelvállású magánhangzó van, és a tőhöz ugyancsak alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó képző járul, a származékokban már rendszerint felső nyelvállású magánhangzó van a VVj-ben (GANSCHOW, Verbbild. 19—20), míg a Szur-ban a képzett igében is az alapvokális szerepel; GANSCHOW ugyan csak két idetartozó adatot tudott közölni (i. m. 67): Trj. J *tok*-'ausschlagen' > *tokantə*- (KT 941—2, PD 2769), Trj. *nok*-'picken' > *nokantə*- (KT 575), de mindegyikben ősosztj. *o volt, melynek folytatója a Szur-ban középső nyelvállásúvá, *o*-vá lett (STEINITZ, OstjVok. 60), s így ezen igékben már nem érvényesült a VVj-ben itt is ható, az első és második szótag közötti, az alsó nyelvállású magánhangzókra kiterjedő disszimiláció (erre vonatkozóan l. GANSCHOW, i. m. 19—20, 21), amelynek eredete a keleti ősosztják korba nyúlik vissza; a nyugati nyelvjárásokban a második szótagi alsó nyelvállású magánhangzó előtt ugyanis sohasem találunk olyan nyomot, hogy az ősosztják első szótagi alsó nyelvállású magánhangzó nyugati folytatója részt vett volna valamilyen magánhangzó-váltakozásban (vö. GANSCHOW, i. m. 55, 66—7). Ennek alapján egészen biztos, hogy ez a típusú magánhangzó-váltakozás — vagyis az alsó nyelvállású magánhangzóknak az első és a második szótag közötti disszimilációján alapuló, felső nyelvállású magánhangzóval való váltakozása — az ősosztják egység megszűnte után jött létre. A szóképzésben jelentkező magánhangzó-váltakozást illetően csak a deverbális verbumképzésben tudunk kétségtelen szabályszerűségeket megállapítani; a (denominális és deverbális) névszóképzést megvizsgálva csak esetleges, alkalmi jellegű váltakozási viszonyokat találunk; a denominális igéképzésben két, szabályba nem foglalható példa van a váltakozásra, ezeket azonban egyelőre nem tudom teljes biztonsággal megítélni. Az összes *a* ~ *ɨ* típusú derivációs (és paradigma-

tikus) magánhangzó-váltakozás az alap- és a képzett szónak (és a szó szótári alakjának és egy bizonyos paradigmasorhoz tartozó alakjainak) a nyelvállás szerinti maximális kontraszton alapuló megkülönböztetésére szolgál (l. még „3. 1. 5.”).

3. A fenti, derivációs magánhangzó-váltakozásnak a jelentősége eltörpül a keleti osztják nyelvjárások paradigmatis magánhangzó-váltakozásaiéhoz viszonyítva. Az előbbieket ugyanis nem vagy csak alig mutatnak szabályszerűséget, míg az utóbbiakat a szabályszerűségre, az egyes paradigmasorok szerinti disztribúcióra való törekvés jellemzi. A paradigmatis magánhangzó-váltakozás mibenlétét aligha szükséges részletesen ismertetnem, hiszen STEINITZ hangtörténete (OstjVok.) és a különböző nyelvtani leírások (TEREŠKIN, Očerki, GULYA, EaOstyChr., KARJALAINEN: MSFOu. 128, PAASONEN: JSFOu. 66/2) bőséges anyaggal szemléltetve mutatják be. E morfonológiai jelenségek az a lényege, hogy az igék infinitivusi tövének, ill. a főnevek egyes számú nominativusi alakjának első szótagjában (legalábbis történetileg) az alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó tóalternánst a perfectumban (az időjel nélküli múlt időben), ill. az egyes számú birtokra utaló birtokos személyjeles paradigmasorban a megfelelő felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó tóalternáns váltja fel. Csak az *a*-t tartalmazó tövek térnek el ettől némiképpen: az igék esetében ugyanis hármas: *a ~ u ~ i*, a főneveknél pedig *a ~ u* váltakozással találkozunk, aholis az *i* az imperativusban, az *u* pedig a perfectumban, ill. az említett birtokos személyjeles paradigmasorban jelentkezik (az *o ~ u*, *ä ~ i*, *õ ~ ü* alapján várható *a ~ i* helyett, de vö. „3.1.3.1.”). Ez a váltakozás — amely lényegében az igei és főnévi tóalternánsoknak paradigmasorok szerinti disztribúciója — ugyancsak nem mentes az ingadozásoktól, az alakpárhuzamoktól: megtörténik, hogy a várható, felső nyelvállású magánhangzó-jú tóalternáns helyett az illető grammatikai alakban az alsó nyelvállású „alap” magánhangzót (STEINITZ: Grundvokal) tartalmazó tóalternáns bukkan elő. Ez különösen a Vj. nyelvjárásban gyakori, másutt csak ritkán fordul elő. Például:

VVj. *alt-*, Trj. J *âat-* 'hinzufügen' ~ V *ilti*, Vj. *alti*, Trj. *istę*, J *itata* (imp) (KT 130, PD 1565),

VVj. *ält-*, Trj. J *âat-* 'tragen' ~ V *ilti*, Vj. *alti*, Trj. J *istâ* (imp) (KT 124 — 5, PD 130),

VVj. *ärę-*, Trj. J *ärę-* 'singen' ~ V *iryä*, Vj. *ärkä*, Trj. J *iryä* (imp) (KT 73, PD 97),

VVj. *wą-*, Trj. J *wą-* 'rufen' ~ V *wiyi*, Vj. *warı*, *wiyi*, Trj. J *wiya* (imp) (KT 216, PD 2883),

Vj. *sält-* 'schneiden' ~ *sälti*, *sülti* (imp) (KT 892)⁴,

VVj. *jõ-*, Trj. J *jek-* 'tanzen' ~ Vj. *jökä*, *jükä*, Trj. J *jikâ* (imp)⁵ (KT 141, PD 361),

Vj. *ką-*, Trj. *ką-* 'trattua' ~ Vj. *kąem*, Trj. *kųem* (perf) (KT 295),

⁴ Hasonló a középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó töveknél is található: VVj. *ko-*, Trj. *kõ-* 'spannen' ~ V *kätı*, Vj. *koı*, Trj. *kõte*, *kätę* (imp) (KT 352); VVj. *to-*, Trj. *tây-*, J *tâwer-* 'zuschließen' ~ V *tâyri*, Vj. *toyrı*, *tâyri*, Trj. *tâyre*, J *tâyra* (imp) (KT 981, PD 2583).

⁵ A V *jõ*, *jökä* (imp) (KT 141, Očerki 25, 136) szabálytalan, okát a V *jõ*, *jõ-* 'kommen' és a *jě*, *jě-* ua. imperativusi alakjának: *jõ*, *jě* (KT 196 — 7, MSFOu. 128: 128) erős analógiás hatásában látom.

Vj. *kaṭə-*, Trj. *kāṭə-* 'erhitzen' ~ Vj. *kaṭi*, Trj. *kāṭe* (imp) ~ Trj. *kāṭəm* (perf), vö. Trj. *kāt-* 'warm werden' ~ *kuṭi* (perf) (KT 349),

VVj. *pat-*, Trj. *pāt-* 'frieren' ~ V *puta* (!), Vj. *pata*, *pīta*, Trj. *pīta* (imp) ~ V Trj. *puti*, Vj. *patəm* (perf) (KT 769–70, PD 1885, MSFOu. 128:199, 200, Očerki 174, EaOstyChr. 194, NyK 71:45),

Vj. *jāwət-*, Trj. *āpət-* 'füttern' ~ Vj. *jāwṭā*, *iwṭā*, Trj. *āiptā* (imp) ~ Vj. *jāwṭəm*, Trj. *āiptəm* (perf) (KT 1100, MSFOu. 128:192, 194),

V *waṭ-*, Trj. *wāt-* 'fischen' ~ V Trj. *wīṭa* (imp) ~ V *waṭəm*, Trj. *wuṭəm* (perf) (KT 262), de vö.:

VVj. *lōyət-*, J *ḏewət-* 'schimpfen' ~ VVj. *lūyṭā*, J *ḏiwṭā* (imp) (OL 13, KT 1112, PD 925);

VVj. *āmp*, Trj. J *āmp* 'Hund' ~ V Trj. J *impəm*, Vj. *āmpām* (KT 48, PD 75),

VVj. *oy*, Trj. *oy*, J *ow* 'Kopf' ~ V Trj. *uyəm*, Vj. *oyam*, *uyəm*, J *uwəm* (KT 21, PD 2795),

V *an*, Trj. J *ān* 'Pfahl im Fischwehr' ~ V *anam*, Trj. J *unəm* (KT 51, PD 1545),

VVj. *ānəy*, Trj. *ānəy*, J *ānəy*, 'Schale' ~ V Trj. *inəyəm*, Vj. *ānkām*, J *inəyəm* (KT 51–2, PD 77),

VVj. *koḷək*, Trj. *koḷənk*, J *kolənk* 'Rabe' ~ J *kolənkem*, *kuḷənkəm* (KT 300, PD 559, JSFOu. 66/2:75),

V *lōy*, Trj. *lək* 'Ring' ~ V *lōkām*, Trj. *līkəm* (KT 471),

VVj. *may*, Trj. J *māy* 'Biber' ~ Trj. *muyəm*, J *māyam* (KT 502, PD 1136), J *wāy*⁶ 'Eisen, Geld' ~ *wāyam* (PD 2881),

VVj. *wānəm*, J *wānəm* 'Gesicht' ~ V J *wīnəm*, Vj. *wānmām*, *wīnəm* (KT 230, PD 2945),⁷ de vö.:

VVj. *kaləw*, Trj. J *kālap* 'Netz' ~ VVj. *kuḷwəm*, Trj. J *kuḷpəm* (KT 371–2, PD 357),

VVj. *jānk*, Trj. J *jānk* 'Nagel' ~ VVj. Trj. J *jīnkəm* (KT 158, PD 270).

3.1. A már említett dolgozatomban szóltam arról, hogy megfigyeléseim szerint a korai ősosztják birtokos személyjeles (ill. tárgyas ragozású) paradigmájában az *i/i* az egyes, míg az *a/ā* a nem egyes (tehát a kettes és többes) számú birtokra (ill. tárgyra) utaló sorokban szerepelt. Akkor azt is közöltem, hogy az osztják nyelvjárások tanúsága alapján az ősosztjákban még ugyancsak ezzel kell számolnunk, sőt, lényegében a nyugati nyelvjárások ezt az állapotot őrizték meg, s a vokalizmusát tekintve konzervatív keleti nyelvjárás csoport a morfológiában és a morfonológiában vezetett be számottevő újításokat. Nos, az újítások lényege a keleti osztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozási rendszer létrejötte.

3.1.1. A keleti ősosztják vokalizmus (és nyilván a konzonantizmus is) természetesen megegyezett az ősosztják rendszerrel, ennek hangtani rekonstrukciója tehát nem jelent problémát, annál kevésbé, mert a VVj. rendszer lényegében azonos az ősosztjákkal (STEINITZ, FgrVok. 64, OstjVok. 48). A mai VVj. *waṭ* 'Stadt' (KT 259), Vj. *wor* '„Schwarzwald"' (KT 71–2), VVj. *put*

⁶ J *wāy* ~ (VVj.) Trj. *wāy* (KT 209), erre a Szur-n belüli magánhangzó-megfelelési viszonyra vö. VK *wōnk*, Trj. *wōnk* 'Höhle' ~ J *wōnk* (~ *wunkəm*) (KT 218, PD 3035).

⁷ A V *mul* 'Leitwand...' ~ *mulam* 'meine L.' (KT 555) nyilvánvaló sajtóhiba *mulim* helyett, vö. Vj. *mul*, J *muA* ~ Vj. *mulim*, J *muAem* (uo., PD 1306).

'Kessel' (KT 761), VVj. *kör* 'Bild' (KT 331) keleti őszosztják előzményének birtokos személyjeles alakjai az alábbi képet mutatták:

decl abs num sg	decl px num sg	decl px num du	decl px num pl
<i>waŧ</i>	<i>waŧim</i>	<i>waŧalam</i>	<i>waŧlam</i>
<i>wor</i>	<i>worim</i>	<i>woralam</i>	<i>worlam</i>
<i>put</i>	<i>putim</i>	<i>putalam</i>	<i>putlam</i>
<i>kör</i>	<i>körim</i>	<i>köralam</i>	<i>körlam</i>

A sg. 2. személyű alakok az 1. személyűektől csak abban különböztek, hogy bennük *m* helyett *n* volt, tehát *waŧin stb., míg sg. 3. személyben — legalábbis még a korai keleti őszosztjában az obi-ugor és az őszosztják alapján — *əθ volt a személyre utaló elem. Mivel a nem egyes számok ennek tükörképei, nem térek ki rájuk.

3.1.2. Valószínűnek látszik, hogy az *ij/i*, ill. *a/ä* a keleti őszosztjában a számjelkategoriatól független elemmé vált. Ez tette lehetővé a keleti őszosztják fontos morfológiai módosulását, a birtokos személyjelzésben bekövetkezett horizontális magánhangzó-harmóniát (erre a jelenségre egyébként GANSCHOW-nál találunk utalást: Verbbild. 21, jegyzet, „Vokalassimilation”, ill. korábban már GÜLYA (CSIFU 149) és K. SAL (CTIFU Thesen 1:156) is említést tett róla valamilyen formában; a finnugrisztikában egyébként RÉDEI alkalmazta elsőként a horizontális magánhangzó-harmóniát mint magyarázó elvet (NyK 70:42, UAJb. 41:138, uo. bőséges irodalom található e jelenség alaposabb megismeréséhez); ennek a finnugor nyelvészeti kutatásokba való átplántálásáról és várható eredményességéről DÉCSY (UAJb. 41:205) nagyon elismerően nyilatkozott). A horizontális magánhangzó-harmónia azon főnevek egyes számú birtokra utaló birtokos személyjeles paradigmájában érvényesült, amelyeknek első szótagjában alsó vagy felső nyelvvállású magánhangzó volt, de változást idézett elő a középső nyelvvállású magánhangzót tartalmazókéban is. Állításom igazolása érdekében — legalább — három kérdést kell tisztáznom:

- volt-e oka a horizontális magánhangzó-harmónia létrejöttének?
- miért éppen, ill. miért csak a birtokos személyjelzésben (sőt, itt is csak az egyes számú birtokra vonatkozó alakokban) alakult ki?
- van-e a horizontális magánhangzó-harmónia létrehozásához közvetlen bizonyíték?

Válaszok:

a) Oka, kiindulópontja a *put* — *putim* típus lehetett, de kétségtelenül szerepe volt annak, hogy az őszosztjában az első és a második szótagi vokalizmus összefüggéseinek tanúsága szerint ritkaságszámba ment az *a* — *a* típusú magánhangzó-kombináció a két morfémából álló szóalakokban, tőmorfémákban pedig talán elő sem fordult,⁸ jóformán csak az *a/ä* lativusragos formák lehettek ilyenek. Ekkor tehát: *waŧim > *waŧam*. Az is magyarázatra szorul, hogy mi indokolta a *worim* > *woram*, *körim* > *köram* kombináció-változást, amikor mind az *o*, mind az *ö* középső nyelvvállásúak. Az *a-i* > *a-a* mintájára azért *o-i* > *o-a*, mert az *o-a* típusú magánhangzó-kombináció ugyancsak ritka volt az őszosztjában (az általam ismert esetek száma nem éri

⁸ Érdekességként megemlítem, hogy a vogul és az osztják együttes vallomása alapján az obi-ugor alapnyelvben az egymorfémás szavak nem ismerték az *u-a*, *i-a*, *i-ä* kombinációt.

el a tízet), továbbá a középső nyelvválású őosztják magánhangzók fejlődése szoros kapcsolatban áll az alsó nyelvválásúakéval (az őosztják felbomlása utáni időszakban a labiálisokat illetően vö. STEINITZ, OstjVok. 96), ami arra mutat, hogy a középső nyelvválású magánhangzók — legalábbis az osztjákban — az alsó nyelvválásúakhoz közelebb álltak, mint a felső nyelvválásúakhoz. Az $\delta - i > \delta - a$ változást az δ hosszú párjának, az o -nak a kombináció-módosulása indokolta.

b) Feltűnő, hogy csak a birtokos személyjelzésben hatott a horizontális magánhangzó-harmóniára való törekvés, míg a tárgyias igeragozásban nem, holott annak tárgyjelei és személyragjai megegyeztek a birtok- és személyjelekkel. Ennek az a magyarázata, hogy az alanyi igeragozásban əm stb., a tárgyiasban pedig im/im stb. (továbbá yalam/yalam , laml/lām stb.) komplexum állt, aholis az alanyi igeragozású igealakok (kivéve persze a 3. személyt) a nekik megfelelő, egyes számú tárgyra vonatkozó tárgyias ragozású alakoktól kizárólag a személyre utaló m stb. morféma előtt jelentkező a , ill. i/i elemben különböztek. Ez annyit jelent, hogy a tárgyias igeragozásban a nem egyes számokban az $a/\bar{a}$ mellett megjelenő yal , l számjelek az $i/i - a/\bar{a}$ eredeti disztribúcióját elhomályosították ugyan (vagy fordítva: azért jelenhetett meg a yal , l , mert az $i/i - a/\bar{a}$ funkciója elhomályosult, ez most lényegtelen), de az igei paradigma egészét tekintve a hármas $\text{əm} \leftrightarrow \text{im/im} \leftrightarrow \text{am/lām}$ oppozíció megakadályozta e rendszernek a horizontális harmónia által történő megbomlását. Ezzel szemben a birtokos személyjelzésben azért érvényesülhetett, mert az a előhangzós személyjelek a főneveknek csak egy töredékéhez, a rokonságnevekhez járultak, s így a — voltaképpen csak — kettős $\text{im/im} \leftrightarrow \text{am/lām}$ oppozíció, amely különben ugyancsak az eredeti állapot megőrzésének irányába hathatott volna, gyengébbnek bizonyult, mint az új, a horizontális harmóniát elősegítő tendencia. A szóképzésben ugyancsak nem érvényesült e tendencia, mivel ott az i/i nem funkciótlan elem volt (l. GANSCHOW, Verbbild. 27, 50, SAUER, Nombild. 118—25⁹), s ez a tény már önmagában kizárta a második szótagi $i > a$ típusú változást ($a > i$ típusú változás pedig egyáltalán nem is volt!), függetlenül attól, hogy a képzésben található $a/\bar{a}$ elemnek volt-e még valami funkciója, vagy nem. A $\text{watim} > \text{wa\bar{t}am}$ (+ wat-yalam , $\text{wa\bar{t}lam}$) kombináció-változás vajon nem akkor lett volna következetes, ha a putim , putyalam , putlam sort putim , putyelim , putlim váltotta volna fel? Talán igen, de a $\text{putyalam} > \text{putyelim}$ eleve kizárandó a további vizsgálatból, mert a horizontális harmónia csak az első és a második szótag közötti viszonyokra hatott. A $\text{putlam} > \text{putlim}$ ellen pedig az hozható fel, hogy a horizontális harmónia létrejöttének, illetőleg érvényesülésének feltétele volt az is, hogy a két egymást követő szótag két egymást követő morfémához tartozzék.

c) A keleti osztják horizontális magánhangzó-harmónia kétségbevonhatatlan bizonyítékai, hogy a putim típus nem ment át putam típusba az i/i , $a/\bar{a}$ eredeti funkciójának elhomályosulása ellenére sem, illetőleg hogy a magánhangzó-váltakozásos ($\text{wat}\sim$) wutəm típus mellett — nyelvjárásonként eltérő mértékben ugyan — a $\text{wa\bar{t}am}$ típus sem szokatlan.

3.1.3. Ezt követően egy újabb, a horizontális magánhangzó-harmóniát részben keresztező, az első és a második szótagi magánhangzó-viszonyt érintő

⁹ A SAUER által (Nombild. 125—6) „* i/i /* $-i$ (* $-a$ /* $\bar{a}$)”-ként számontartott esetek nem tartoznak ide, bennük talán egy sajátos tőalternáció tükröződik. Erről most nem érdemes többet mondani, mivel nem függ szorosan össze ennek a dolgotnak a témájával.

tendencia hatott, mégpedig a magánhangzó-disszimiláció, amely azonban csak az alsó nyelvállású magánhangzók közti viszonyban jutott meglehetősen következetességgel érvényre. Ez főleg a keleti őszosztják deverbális verbumképzésben éreztette hatását (l. „2.3.”), továbbá az alanyi ragozású imperatívusi igealakokban, ahol az *a/ä* imperatívusjel a tematikus igék imperatívusából — amely tulajdonképpen a pusztá tematikus tövel azonos (*käla-*, *kol-* : *käla*) — analógiásan került át. A deverbális igeképzésben a képzőben (tehát a második szótagban) levő *a/ä* előtt az első szótagi alsó nyelvállású magánhangzót a neki megfelelő felső nyelvállású váltja fel: $\text{ɔ} > u$, $\text{ä} > i$, $\text{ɔ} > ü$. Első szótagi *a* esetében azonban a szabályosnak látszó $a > i$ mellett van $a > u$ is, de nem találtam semmi támpontot arra vonatkozóan, hogy melyik mikor a „szabályos”. Az imperatívusi *a/ä* végződése előtt szabályosan $a > i$, $\text{ɔ} > u$, $\text{ä} > i$, $\text{ɔ} > ü$. De itt sürgősen meg is kell állnunk egy pillanatra, mert a fonémarendszer egészét tekintve az $a > i$ valóban szabályosnak látszik, de akkor vajon a V *wat-*, Trj. *wät-* 'fischen' ige perfectumában: V *wutəm, Trj. *wutəm* (vö. még V Trj. *wita* imp; KT 262) jelentkező tőalternánst, ill. a V *wat* 'Stadt' ~ *wutuy* 'unsere St.' (KT 259) *u*-s tőalternánst szabálytalannak kell-e tekintenünk? Ehhez még érdemes megjegyezni, hogy megfigyeléseim szerint a derivációban jelentkező $a \sim i$ változás *i* tagját tartalmazó származékok gyakran affektív jellegűek (szemben az *u*-s származékokkal). E probléma eldöntése végett egy kis kitérőt kell tennünk.

3.1.3.1. Egy olyan magánhangzó-rendszerben, mint VVj. (= ősz-, keleti ősz-) osztják, a felső nyelvállású illabiális veláris magánhangzó a megfelelő labiálishoz viszonyítva a korreláció jelölt („markiert”) tagja (vö. WOLFGANG ULLRICH WÜRZEL, Studien zur deutschen Lautstruktur. Studia Grammatica 8. Berlin, 1970. 150—1 [hivatkozással CHOMSKY-HALLE, The Sound Pattern of English c. művére]). A WÜRZEL által a német magánhangzó-rendszer jellemzésére alkalmazott sémának megfelelően (i. h.) az osztják hosszú magánhangzók az alábbiak szerint jellemezhetők:

	<i>a</i>	<i>ɨ</i>	<i>ɔ</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>ä</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>ɔ̄</i>	<i>ȫ</i>	<i>ǖ</i>
Felső	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+
Alsó	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-
Hátsó	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Kerek	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+

Ennek alapján az egyes fonémáknak a rendszeren belüli „markiert” volta:

	<i>a</i>	<i>ɨ</i>	<i>ɔ</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>ä</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>ɔ̄</i>	<i>ȫ</i>	<i>ǖ</i>
Felső				m			m			m	
Alsó			m			m			m		
Hátsó		+		+	+	m	-	-	m	-	-
Kerek		m	m						m	m	m
Az egyes fonémák meghatározásához szükséges jegyek száma	0	2	2	2	1	2	2	1	3	3	2

Ebből az tűnik ki, hogy az $\text{ɔ} \sim u$, $\text{ä} \sim i$, $\text{õ} \sim ü$ váltakozásokban az alapvokális jellemzéséhez eggyel több jegy szükséges, mint a váltóhangéhoz. Az $a \sim u$ esetében viszont éppen fordított a helyzet, sőt az $a \sim i$ -nél még rosszabb az arány.

3.1.3.2. E kis kitérőnek csak az volt a célja, hogy bebizonyítsam az $a \sim i$ váltakozásnak a többihez viszonyított eltérő jellegét. Éppen ez a speciális vonása tette alkalmassá arra, hogy az első szótagjukban a -t tartalmazó ige-tövek imperativusi tóalternánsában i váltóhang jelentkezzék, lévén az imperativus parancs jellegénél fogva érzelmileg többé-kevésbé motivált. Egyébként $\text{ɔ} \sim i$, $\text{õ} \sim i$ magánhangzó-váltakozás nem lehetséges, mert labiális alapvokálisnak csak labiális váltóhangja lehet, továbbá ellene szólna az is, hogy a jellemzéshez szükséges jegyek számszerűsége sem mutatna semmi szabályszerűséget, ellentmondásos volna a tényleges, a fennálló váltakozásokhoz viszonyítva. Van a fenti kitérőnek még egy további tanulsága is, t. i. az, hogy az $a \sim u$ váltakozás sem ítélhető meg olyan egyértelműen, mint a többi, de ez már az illető magánhangzóknak a rendszerben való bemutatásából is kiderül:

<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>
	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>õ</i>
<i>a</i>	<i>ɔ</i>	<i>ä</i>	<i>õ</i>

Az $a \sim i$, $a \sim u$ váltakozásokról tehát azt mondhatjuk, hogy az $a \sim i$ a látszat ellenére a „kevésbé szabályos”, de az $a \sim u$ sem úgy szabályos, mint az $\text{ɔ} \sim u$ vagy az $\text{ä} \sim i$ (a váltakozások e rendszeréről másképp, tévesen: STEINITZ, OstjVok. 104–5).

3.1.3.3. Az osztják nyelvjárások hangsúlyviszonyainak tanulmányozása alapján¹⁰ nagyon valószínűnek tartom, hogy az imperativusi $a/\text{ä}$ végződésre esett a főhangsúly, s ez is elősegítette a hangsúlytalanná vált első szótagban a kisebb intenzitású, sőt fonetikailag rövidebb, felső nyelvállású magánhangzók (ehhez vö. ROMAN JAKOBSON, Selected Writings 1:552) megjelenését.

¹⁰ Az osztják nyelvjárások hangsúlyviszonyairól szóló rövidke leírások és megjegyzések alapján az alábbiak szerint vélem rekonstruálhatónak az ősosztják (és keleti ősosztják) hangsúlyozási rendszert:

A kétszótagú szavakban a hangsúly v a g y az első, v a g y a második szótagra esett, attól függően, hogy melyik szótag volt a „nehezebb”:

1. a hosszú magánhangzót tartalmazó szótag nehezebb, mint a rövid magánhangzót tartalmazó,

2. ha mindkét szótagban azonos kvantitású magánhangzó van, a nyílt szótag a nehezebb,

3. ha a két szótag egyező mértékben nehéz, ill. könnyű, (tehát mindkettőben vagy hosszú, vagy rövid magánhangzó van, s mindkét szótag vagy zárt, vagy nyílt), az első szótag számít nehezebbnek, az a hangsúly-hordozó.

A három- vagy több szótagú szavakban a hangsúly ingadozott az első és a második szótag között, ha a második szótag egyenlő nehézségű volt az első szótaggal, vagy annál nehezebb volt. Az osztják nyelvjárások hangsúlyának meglehetősen mobilis voltára többször is utaltak (PAASONEN: JSFOu. 21/5:14–5, KARJALAINEN, OL 269, STEINITZ, OVE 1:35–6, 210, OstjChr.² 47, LEWY: MSFOu. 125:286–7). Az ősosztják hangsúly mobilis volta elősegíthette egyrészt az esetenkénti morfológiai hangsúlyozást, ill. hogy másrészt néhány nyelvjárásban — Szur., Ni. (KÁLMÁN: NyK 62:339), Muzsi (RADANOVICS, ÉOszjtj Nyt. 12), Kaz. (RÉDEI, Kazym-Dialekt 14), O — az első szótagon szilárdult meg a hangsúly (ezzel kapcsolatban vö. FÓNAGY, A hangsúlyról [NytudÉrt. 18.] 73). — Hasonló hangsúlyozási szabályokat találunk némely zürjén és cseremisiz nyelvjárásban: LYTKIN Коми-язвинский диалект 33–4, E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus 156.

3.1.4. A magánhangzó-disszimiláció azonban nemcsak az imperativusban hatott, hanem a *waŕam* típusú, főnévi birtokos személyjeles alakokban is, s az első szótagi alsó nyelvállású magánhangzó helyét itt is a neki megfelelő felső nyelvállású foglalta el (az *a~u*-val kapcsolatban l. a fentieket!). A birtokos személyjelzésben kialakult első szótagi magánhangzó-váltakozás azonban eleve magával hozta a második szótag — a birtokos személyjel — vokalizmusának változását: egy **wuŕam* típusú szóalaknak nem volt létjogosultsága, a magánhangzó-disszimiláció ugyanis csak keresztelte, de nem szüntette meg a horizontális magánhangzó-harmóniát; ugyanez a horizontális magánhangzó-harmónia lehetővé tette volna ugyan a *wuŕim* típusú, váltóhangot tartalmazó szóalak meghonosodását, de ezt nyilván az a körülmény zárta ki, hogy az *i* a *put—putim* típus számára volt lefoglalva, s a *waŕ ~ wuŕ-* ettől alapvetően különböző típust képviselt; mivel a keleti őszosztjákban ható hangtani tendenciák nem tették lehetővé a váltóhang mögött a második szótagban a hosszú magánhangzók — az *a, i* — jelentkezését, egyedüli lehetőségként az *ə* hang maradt meg, amely a birtokos személyjelzésben a rokonságviszonyokat jelölő főnevekkel és a 3. személyekkel kapcsolatban már használatos volt. Tehát: *waŕam ~ wuŕəm*.

3.1.5. A keleti őszosztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozási rendszer kiteljesedését az jelentette, amikor a perfectumban (tehát az időjel nélküli múlt időben, az egykori jelen időben) is bekövetkezett az „alsó nyelvállású magánhangzó > felső nyelvállású magánhangzó” változás. Ennek azonban már nem voltak közvetlen hangtani okai, hiszen az alanyi ragozású alakokban *ə* magánhangzós volt a személyrag (sőt a sg. 3. személyben a pusztá igető állt, *ə* igei személyraggal), az egyes számú tárgyra utaló tárgyas ragozású igealakokban — az 1. és 2. személyekben — *i/i* elemű személyrag járult a tőhöz. Az *ə*-nek amúgy sem volt befolyása az első szótagi magánhangzóra, az *i/i*-t az igei paradigmában pedig megkímélte a horizontális magánhangzó-harmónia (l. „3.1.2.”). Itt egy, két irányból is érkező, erős analógias hatás eredményezte a magánhangzó-váltakozások paradigmaticus rendszerének kiegészülését:

a) tematikus igék: *kāla-l, kāla-s ~ kol*, vagyis $\check{a} + Tx \sim o + Tx (= \emptyset)$,

b) birtokos személyjelzés: [*waŕ:*] *waŕyalam, waŕlam ~ wuŕəm*, vagyis $a + Nx + Px \sim u + Nx (= \emptyset) + Px$, tehát mindkét esetben fonematikusan leírható jelmorféma (*l, s; ɣəl, l*) előtt az alapvokális állt, míg a zérómorféma (a perfectum-, ill. az egyes számú birtokjel) előtt a váltóhang. Ennek analógiájára ilyenné alakult át a *waŕ-* 'fischen' típusú igék ragozási rendszere: *waŕal* (conj ind|prs), *waŕas* (conj ind|imperf), *waŕyalam* (conj det|perf|obj du), *waŕlam* (conj det|perf|obj pl) $\sim$ *wuŕəm* (conj ind|perf), *wuŕim* (conj det|perf|obj sg) [$\sim$ *wiŕa, wiŕi* (imp)]. Az így teljessé vált keleti osztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozásokról — a paradigmarendszer egészét tekintve — azt mondhatjuk, hogy a váltóhang azokban a paradigmasorokban jelentkezik, amelyeket a többi paradigmasorhoz viszonyítva valamilyen zérómorféma jellemez, továbbá hogy a váltakozásokban — alapvetően — a nyelvállás szerinti maximális kontraszt érvényesül (vö. „2.3.”).

3.1.5. A mai keleti osztják nyelvjárások arról tanúskodnak, hogy a paradigmaticus magánhangzó-váltakozás nagy mértékben morfológizálódott, grammatikai funkcióra tett szert, hiszen az *a/ä*-t nem tartalmazó 3. személyű birtokos személyjelek előtt, valamint a tárgyas imperativusi *i/i* előtt (ez az *i/i* a tárgyas ragozás kijelentő módú alakjaiból ismert, és az *i/i*-vel azonos tör-

ténetileg) is a váltóhangot találjuk, míg a *waʃ* típusú főnevekben az *a/ä* lativusrag előtt — mint egyáltalán az abszolút paradigmában — nem következik be a váltakozás (vö. Vj. *waʃ*, Trj. *wāʃ* 'Stadt': Vj. *waʃa*, Trj. *wāta* (KT 259)), itt tehát pusztán hangtani szempontból indokolatlannak kellene ítélnünk a váltakozást, ill. a váltakozás hiányát.

3.2. A történeti összefüggéseiben bemutatott keleti (ős)osztják (derivációs és paradigmatis) magánhangzó-váltakozási rendszer nem a semmiből, minden történeti előzmény nélkül született meg: a dolgozat elején felsorakoztatott osztják szócsaládok minden kétséget kizáróan arról tanúskodnak, hogy az őosztjákban voltak olyan képzések, ill. szópárok, amelyek (legalább) abban különböztek egymástól, hogy egyikükben első szótagi felső nyelvvállású magánhangzó volt, másikukban pedig alsó. Továbbá a tematikus igék magánhangzó-váltakozáson alapuló paradigmatis tőalternációja obi-ugor kori örökségként már az őosztjákban élő jelenség volt. Az őosztják megszűnte után a magánhangzó-váltakozás egymással ellentétes irányba fejlődött a keleti őosztjákban, ahol kiteljesedett, és a nyugati őosztjákban, ahol lényegében már csirájában elsorvadt.

4. A magánhangzó-váltakozások történeti okainak vizsgálatakor nem elégedhetünk meg a keleti osztják viszonyok tisztázásával, ennél jóval meszebbre kell az időben visszafelé haladnunk: lehetőleg addig, amikor az őosztják képzésben és a szópárokban kialakult az *a~i*, *i~a* típusú magánhangzó-megfelelés. Ma még erről csak nagyon keveset tudok, de a vogul-osztják etimológiai anyag ismeretében valószínűnek látszik, hogy a korai őosztjákban *i*, *u > a* nyíltabbá válási tendencia indult meg (okát, feltételeit egyelőre nem ismerem), de alighanem tartós, hosszú folyamat volt, amely voltaképpen a nyugati őosztjákban még az őosztják egység megszűnte után sem zárult le. Ezen állításomat az olyan körülményekkel látom — még ha csak feltételes jelleggel is — igazolhatónak, mint a gyakori ősvogul „felső nyelvvállású magánhangzó” ~ őosztják „alsó nyelvvállású magánhangzó” (az *uləm* ~ *aləm*-féle alakpárhuzamok felsorolásakor utaltam rá, hogy vogul megfelelőjükben felső nyelvvállású magánhangzó van; ilyenféle bizonyítékokkal tudnék még ugyan szolgálni, de ezek kiegészítése, feldolgozása még hátra van), továbbá a STEINIRZ által főleg nyugati osztják váltakozásként számontartott *a~o*, *ä~e* (a V *et*- 'herauskommen' ~ V *ätləwtə*- 'steigen' második tagja tévedés, l. DEWO 204) (OstjVok. 102–5), valamint az állítólagos *u~o* (i. m. 61, 77) váltakozáson alapuló interdiálektális (keleti) *u* ~ (nyugati) *o* megfelelés is ennek a nyíltabbá válási tendenciának a nyomait őrzi; az egyébként különösen olyankor feltűnő, ha keleti *a~u* típusú váltakozásnak nyugaton *a~o* típusú felel meg.

4.1. Az általam sorban felvázolt fejlődési stádiumok semmiképpen sem jelentenek abszolút egymásutániságot, hanem némely esetben inkább egyidejűséget, hiszen az egymással ellentétes vagy az egymást keresztező tendenciák gyakran mind a mai napig biztosították a Vj. *jāwtä* ~ *iwtä* 'ib' stb. alakváltozatok egymás mellett élését.

5. Az osztják magánhangzó-váltakozások még sok izgalmas részletkérdés — egyebek között a keleti osztják paradigmatis magánhangzó-váltakozásokban tapasztalható anomáliák — elemzését és tisztázását teszik szükségessé. Ettől azonban el kell tekintenem ez alkalommal, mivel egyrészt némely

részprobléma még megoldásra vár, másrészt pedig a fentiekben megrajzolt történeti kép aligha módosulna, és — végezetül — a dolgozat elején magam elé tűzött feladatot egyéb részletek bemutatása nélkül is sikerült megoldanom.

6. Amennyiben az osztják magánhangzó-váltakozások keletkezéséről adott fenti magyarázatom ellen lényegyet érintő kifogások nem emelhetők, immár az osztják nyelv alapján is eldöntöttnek tekintendő a finnugor vokalizmus kutatásában egy negyedszázados vita. „Magánhangzó-elméletét STEINITZ lényegében erre a váltakozásra építette, másképp szólva a szóbanforgó váltakozást a finnugor alapnyelvből származtatta, anélkül, hogy e jelenség eredetét érintette volna” (E. ITKONEN: NyK 70:355). Dolgozatom eredménye tehát a finnugor vokalizmus történetének kutatása szempontjából sem közömbös: az osztják magánhangzó-történet tanúsága szerint nem számolhatunk finnugor kori magánhangzó-váltakozásokkal. Az osztják magánhangzó-váltakozások eredetére vonatkozóan két kutató is — E. ITKONEN (FUF 29:230—1, 282—3, NyK 56:12) és W. SCHLACHTER (Indogermanische Forschungen 62:117—8) — jelentkezett alkalmi jellegű megoldási javaslattal. Mivel viszonylag teljesnek mondható osztják és obi-ugor anyag nem állt rendelkezésükre, aligha meglepő, hogy javaslatuk csupán kísérlet maradt, bár a hangsúlynak a magánhangzó-váltakozások keletkezésében betöltött esetleges szerepére vonatkozó véleményükkel lényegében egyetérthetünk. E kísérleteknek külön-külön való elemzése és cáfolata — amennyiben az általam megrajzolt történeti kép helyes — szükségtelen.¹¹

HONTI LÁSZLÓ

Über Alter und Entstehung der ostjakischen Vokalwechsel

(Vorläufige Mitteilung)

Der Verfasser ist in einem anderen Aufsatz (Obugrische morphologische Fragen und ihre lautgeschichtlichen Lehren NyK 75: 365—73) zu dem Schluß gelangt, daß es aufgrund der heutigen wogulischen und ostjakischen Dialekte vollkommen sicher ist, daß es bei den thematischen Verben der obugrischen Grundsprache einen von phonetischen Bedingungen abhängigen paradigmatischen Vokalwechsel $*o \sim *ä$ (> urwogulisch $*ā \sim *ā$, urostjakisch $*o \sim *ā$) gegeben hat. Ein weiterer gemeinsamer wogulisch-ostjakischer Wechsel läßt sich nicht feststellen, weshalb sich die auch voneinander grund-

¹¹ A kézirat lezárása után célszerűnek látom még egyszer felhívni a figyelmet dolgozatom előzetes közlemény voltára. Ez pedig három okból szükséges:

1. némely részletkérdésben a későbbiek során még módosulhatnak nézeteim, továbbá egy minden részletkérdésre ki nem terjedő cikk keretei korlátozzák az ilyen nagy, átfogó téma feldolgozásakor a bizonyítékok részletekbe menő felsorakoztatását (l. a következő pontokat!);

2. az őszosztják derivációs magánhangzó-váltakozások bizonyítására csak a legfontosabb érveket tártam az olvasó elé;

3. a keleti osztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozások kialakulásáról adott magyarázatomban központi helyet elfoglaló, általam rekonstruált őszosztják birtokos személyjelzésből a mai osztják nyelvjárások személyjeleit dolgozatomban nem vezettem és nem is vezethettem le, lévén az maga egy meglehetősen önálló fejezete az osztják nyelvtörténetnek.

sätzlich verschiedenen wogulischen und ostjakischen paradigmatischen Vokalwechsel im Einzelleben dieser Sprachen herausgebildet haben müssen. Der Verfasser hat sich in der vorliegenden Arbeit nur die Untersuchung des historischen Hintergrunds der ostjakischen Vokalwechsellerscheinungen als Ziel gesetzt, da a) STEINITZ in seinen Veröffentlichungen über die Geschichte des obugrischen Vokalismus' als fast ausschließliches Prinzip die Hypothese der in den ostostjakischen Dialekten vorkommenden gemeinsamen paradigmatischen Vokalwechsel für die obugrische Zeit, bzw. die Rückführung der abweichenden qualitativen wogulisch—ostjakischen Vokalentsprechungen auf diese Wechsellerscheinungen anwendete und weil b) STEINITZ außerdem diesen Wechsellerscheinungen auch in der Theorie des finnisch-ugrischen Vokalismus' eine bedeutende Rolle zukommen ließ.

Die Arbeit befaßt sich nur mit dem Wechsel vom Typ $a \sim i$, also mit dem Wechsel der Vokale der unteren und oberen Zungenstellung. Der ostjakische Wortschatz bezeugt, daß es im Urostjakischen etymologisch miteinander zusammenhängende Wortpaare gab, die sich nur durch ihre Vokale der unteren oder oberen Zungenstellung (in der 1. Silbe) voneinander unterschieden, bzw. vor gewissen Verbalaffixen, wenn dies auch nur spärlich belegt ist. Die Tatsache der urostjakischen Vokalwechsellerscheinungen läßt sich jedoch ohne jeglichen Zweifel in der Derivation feststellen. Es gibt Wechsel, deren Gesetzmäßigkeit man entweder infolge ihres gelegentlichen Auftretens oder aufgrund ihrer spärlichen (einmaligen) Belegtheit nicht ermitteln konnte. Die ostostjakischen paradigmatischen Vokalwechsel haben jedoch im Westen keine Entsprechungen, es gab sie auch niemals, da sie nach dem Zerfall der urostjakischen Einheit in der urostjakischen Sprache entstanden sind:

Die mit den Numeruszeichen stehenden Elemente i/i und $a/\ddot{a}$ des Paradigmas des possessiven Personalsuffixes sowie der objektiven Verbalflexion wurden an das Urostostjakische weitervererbt. Daher war es möglich, daß in dem Paradigma des possessiven Personalsuffixes eine nach horizontaler Vokalharmonie strebende Tendenz ihren Einfluß ausüben konnte: $*put$ 'Kessel', $*putim$ 'mein Kessel', $*wač$ 'Stadt', $*wačim$ 'meine Stadt' > $*put$, $*putim$, $*wač$, $*wačam$. Die Oppositionen innerhalb des Verbalparadigmas erlaubten es jedoch nicht, daß sich die horizontale Vokalharmonie dort durchsetzte. Demzufolge verursachte die zwischen erster und zweiter Silbe bestehende, auf Vokale der unteren Zungenstellung sich erstreckende Vokaldissimilation einen Wechsel in der ersten Silbe, wodurch ein paradigmatischer Vokalwechsel entstand, der dem Prinzip des maximalen Kontrasts nach der Zungenstellung entsprach. Diese Dissimilation ist auch bei der verbalen Verbalbildung sehr deutlich, z. B. ostostj. $jant$ 'nähen' > $jintant$ ds. Bei den bereits erwähnten Formen mit possessiven Personalsuffixen änderte sich auch der Vokal der zweiten Silbe, was zum Teil der — nicht verdrängten, sondern nur in den Hintergrund gedrängten — horizontalen Vokalharmonie und zum Teil den paradigmagebundenen Vokalkombinationen zu verdanken ist: $*wačam \gtrsim *wučam$. Typen wie $*wačam$ und mit Wechsel $*wučam$ kommen auch heute in den ostostjakischen Dialekten nebeneinander vor. Bei der Imperativform der Verben dürfte außer der Vokaldissimilation auch die gelegentliche morphologische Betonung beim Zustandekommen der Alternation eine Rolle gespielt haben. Bei dem hier feststellbaren Wechsel von $a \sim i$ kann auch noch die emotionelle Motivation, die sich aus dem Befehlscharakter des Imperativs ergibt, mitgespielt haben, da dieser Wechsel, ebenso wie der von $a \sim u$, nicht problemlos ist (obwohl der letztere „regelmäßiger“ aussieht). Die Miteinbeziehung des Perfekts in den Vokalwechsel läßt sich als analoge Ergänzung charakterisieren, die durch den Einfluß des Paradigma-Vokalwechsels bei den thematischen Verben sowie den possessiven Personalsuffixen entstanden ist. Die entstandenen paradigmatischen Vokalwechsel morphologisierten sich auf besonders vollständige Weise: in den heutigen ostostjakischen Dialekten sind diese Wechsellerscheinungen vom Vokalismus der 2. Silbe als unabhängig zu betrachten, die einzelnen Stammalternanten der Verben und Substantive zeigen das Bild einer Distribution nach Paradigmenreihen und haben sich eine grammatikalische Funktion verschafft.

Soweit sich gegen die Erklärung, die der Verfasser über die ostjakischen Vokalwechsellerscheinungen vorbrachte, keine Einwände erheben lassen, die das Wesentliche berühren, kann nunmehr auch aufgrund des von W. STEINITZ als Schlüssel-sprache angesehenen Ostjakischen eine in der Erforschung des finnisch-ugrischen Vokalismus' zwischen W. STEINITZ und E. ITKONEN ein Vierteljahrhundert währende Auseinandersetzung zugunsten der Vokalismustheorie von ITKONEN als entschieden angesehen werden: nach dem Zeugnis des historischen Vokalismus' des Ostjakischen kann mit Vokalwechsellerscheinungen in finnisch-ugrischer Zeit nicht gerechnet werden.

Az igeragozás az osztják nyelv szigvai nyelvjárásában

Dolgozatom célja a szigvai nyelvjárás igeragozási rendszerének leírása. A szigvai nyelvjárás megismerésének egyetlen forrása REGULY ANTAL hagyatéka, melyet az „Osztják népköltési gyűjtemény” és az „Osztják Hősénekek” három kötete tartalmaz; dolgozatom a bennük kiadott anyagon alapszik.¹ Ezeket a szövegeket alakítani szempontból még nemigen tanulmányozták. Ezért a szigvai igeragozási rendszer leírása még akkor is indokolt lenne, ha semmiben sem térne el a többi északi nyelvjárás igeragozási rendszerétől. Ámde a Reguly-hagyaték egy kihalt nyelvjárás egyetlen rögzítése, amellet hős- és medvénekeket tartalmaz, melyeknek nyelvezete műfajuk következtében is archaikus. Joggal várható tehát, hogy bennük régebbi nyelvállapot konzerválódott, illetőleg esetleg új, más nyelvjárásokból nem ismert tendenciák jelentkeztek. Ezért az igeragozási rendszer leírása több-kevesebb új eredménnyel rendelkezhetik.

A dolgozat REGULY hangjelölésével nem foglalkozik, hiszen ezt már többen ismertették,² helyes értékelését pedig elvégezte W. STEINITZ.³ Hangtani szempontból az ő megállapításait fogadom el.

Az igetövek

Alakjukat tekintve a szigvai osztják nyelv igei tőmorfémái a következőképp osztályozhatók: A) magánhangzóra végződő tőmorfémák: I. egy szótagos tőmorfémák, II. több szótagos tőmorfémák; B) mássalhangzóra végződő tőmorfémák: I. egy mássalhangzóra végződő tőmorfémák, II. mássalhangzókapcsolatra végződő tőmorfémák; C) a létige töve.

¹ Osztják népköltési gyűjtemény. Sammlung ostjakischer Volksdichtung. REGULY ANTAL hagyatéka és saját gyűjtése alapján közzéteszi PÁPAY JÓZSEF. Budapest, Leipzig 1905. (A továbbiakban: ONGy), — Osztják Hősénekek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka 1. kötet. Közzéteszi ZSIRAI MIKLÓS. Budapest, 1944. (A továbbiakban: OH¹), Osztják (chanti) hősénekek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka 2. kötet. Közzéteszi ZSIRAI MIKLÓS. Budapest, 1951. (A továbbiakban: OH²), Osztják (chanti) hősénekek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka. 3. kötet (1. füzet). ZSIRAI M. hagyatékából közzéteszi FOKOS DÁVID Budapest, 1963. (A továbbiakban: OH³), Osztják (chanti) hősénekek, REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka 4. kötet (2. füzet). ZSIRAI M. hagyatékának felhasználásával közzéteszi FOKOS DÁVID. Budapest, 1965. (A továbbiakban: OH⁴).

² ONGy LXXVII., PÁPAY JÓZSEF—BEKE ÖDÖN, Északi osztják szójegyzék. 88.

³ W. STEINITZ, Exkurs über die Transkription des Ostjakischen in A. Regulys Aufzeichnungen. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. 2. Teil. (Tartu-)Stockholm. 1941. 62—74.

A) Magánhangzóra végződő tőmorfémák⁴

I. Egy szótagos tőmorfémák:

1. 'ad' *mä-* (51),⁵ *me-* (5), *ma-* (1), *mä-* (1) ~ *mi-* (6), *mî-* (2), *mî-* (1); pl. *melem* 'adom' OH¹ 58/489, *mäsem* 'adtam volna' OH² 160/365, *mätäl* 'adja' OH¹ 392/1988, de *miätti!* 'adjátok!' OH⁴ 245/2278, *mimeu* 'adott nekünk' ONGY 11/1169.

2. 'jön, válik valamivé' *ji-* (112), *ji-* (1) ~ *jü-* (18), *juu-* (5), *ju-* (31); pl. *jilem* 'lennék' OH² 24/202, *jissen* 'jöttél' OH¹ 80/671, *jital* 'jön' OH² 348/1211, de *jua!* 'jöjj!' ONGY 221/378, *jumem* 'eljöttem' OH¹ 280/1020.

3. 'hoz' *to-* (132), *tuo-* (18), *tó-* (11), *toä-* (1), *too-* (1), *tu* (1) ~ *tu-* (25), *tü-* (20), *tuu-* (9), *tó-* (1); pl. *tólen* 'viszel' OH¹ 294/1136, *tosä* 'elvitetett' OH⁴ 165/1498, *totän* 'elviszel' ONGY 147/1268, *tulem* 'viszem' OH¹ 102/857, de *tua!* 'hozd!' OH² 170/472, *tümal* 'elhozta' OH² 194/178, *tomem* OH⁴ 181/1636.

4. 'eszik' *le-* (58), *lä-* (1), *lê-* (1), *tle-* (1) ~ *leu-* (17), *lei-* (2); pl. *leleu* 'esszük' OH¹ 320/1355, *lesten* 'ettétek' OH² 50/428, *letal* 'megevődik' ONGY 101/201, de *leualn!* 'egyél!' OH² 371/1501, *leumal* 'megette' OH¹ 396/2021, *leimal* 'megette' OH¹ 398/2029.

5. 'vesz' *vi-* (86), *vî-* (2), *vui-* (6), *vu-* (1), *u-* (1), *vii-* (5) ~ *vuij-* (7), *vuj-* (1); pl. *vilen* 'veszed' OH² 356/1307, *vuilen* 'veszed' ONGY 146/1052, *visem* 'vettem' OH¹ 154/1299, *vitem* 'veszem' OH¹ 278/1001, *vimen* 'vetted' OH² 24/191, *viä!* 'vedd!' OH⁴ 240/2222, *vii!* 'vedd!' OH¹ 160/1346, *viimen* 'vettél' OH³ 74/464, de *vuijä!* 'vedd!' OH³ 114/796, *vujä!* 'vedd!' OH³ 130/954.

6. 'tud' (nincs adat) ~ *voj-* (1), *oj-* (1); pl. *vojä!* 'tudd meg!', OH² 10/68, *ojä!* 'tudd meg!' OH¹ 280/1005.⁶

Az első három ige tőmorfémájára az jellemző, hogy ezeknek az igéknek a felszólító módban és a verbum finitumként alkalmazott személyragos múlt idejű melléknévi igenévi tövében magánhangzó-váltakozás észlelhető. (A 3. igében jelentkező következtelenségnek valószínűleg REGÜLY kiforratlan hangjelölési módja az oka.) A másik három tőmorfómában ugyanezekben az esetekben *j*, *i* és *u*-val jelölt hang jelentkezik. Az 5. tőmorfómában ez a szabály nem valósul meg következetesen.

Egyetlen magánhangzóra végződő, egy szótagos igtőnek nincsenek alternánsai: *ni-* (23) 'látszik'.

II. Több szótagos tőmorfémák:

1. Két szótagosak: 'szól' *jaste-* (335) ~ *jast-* (17), pl. *jastelem* 'szólok' OH² 359/1355, *jastel* 'szól' OH¹ 336/1507, de *jasta!* 'beszélj!' OH² 42/364, *jastaten!* 'mondjátok el!' OH¹ 360/1719; 'fordul' *kerle-* (29), *kerlä-* (5), *kérlä-* (1), *kérle-* (1), *kelle-* (1), *kerli-* (5), *kerli-* (1) ~ *kerl-* (7), pl. *kerlelem* 'forgok' ONGY 139/173, de *joga kerlä!* 'fordulj vissza!' ONGY 9/852 stb.

⁴ Az igtőmorfémák osztályozásában az osztyjakológiában meghonosodott STEINITZ-féle eljárást követtem; vö. W. STEINITZ, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Leipzig, 1950.

⁵ A zárójelben levő számok az igtőmorféma előfordulásának gyakoriságát jelzik.

⁶ A Szig. nyelvjárásban az igtőmorféma *t* képzőmorfémával ellátott alakja igen gyakori. A puszta magánhangzóból álló tőmorféma a közeli nyelvjárások közül csak a Szer.-ban található meg. (STEINITZ: OstjChr.² 67.) Lehetséges, hogy a magánhangzós tőnek a Szig.-ban való ritka előfordulása kihalási tendenciára utal.

2. Három szótagosak: 'fog' *katleptä-* (1) ~ *katlept-* (2), pl. *katleptälait* 'fogat velük' ONGy 104/625, de *katlepti!* 'fogass!' ONGy 104/580 stb.

A több szótagos, magánhangzóra végződő tőmorfémák tővégi magánhangzója a felszólító módban kiesik. A két- és három szótagos igetőmorfémák az alternánsok szempontjából nem különböznek egymástól.

B) Mássalhangzóra végződő tőmorfémák

I. Egy mássalhangzóra végződő tőmorfémák:

1. Több szótagos igetőmorfémák: 'alszik' *nyogol-* (49), *nyugol-* (1) ~ *nyochl-* (5), pl. *nyogollem* 'alszom' OH³ 141/1053, de *nyochlä!* 'aludjál!' OH⁴ 122/1087; 'száll' *ogol-* (45) ~ *ochl-* (7), p. *ogotal* 'száll' OH¹ 378/1863, de *ochlä!* 'szállj!' OH² 349/1221, *ochless* 'szállott' OH⁴ 189/1720; 'ül' *ämes-* (351), *ämess-* (39), *ames-* (7), *ämis-* (3), *ämüss-* (1), *omes-* (6), *omis-* (1) ~ *äms-* (45), pl. *ameslemen* 'üljük mi ketten' OH² 331/981, de *ämsiss* 'ült' OH² 337/1060, *ämsüti!* 'üljete!' ONGy 9/951; 'jut' *jogot-* (290), *jogott-* (7), *nyogot-* (1) ~ *jocht-* (8), *jocht-* (1), pl. *jogotsu* 'jöttünk' OH¹ 314/1314, de *jochtest* 'megjött volna' ONGy 102/333 stb.

A tővégi mássalhangzó előtti magánhangzó bizonyos feltételek mellett kieshet. Ez az alternáns csak a magánhangzóval kezdődő ragmorfémák előtt jelentkezik.

Ugyanilyen alternáns-típus van más struktúrájú igetövekben is: 'serdül' *sengel-* (20), *senkel-* (5), *sénkel-* (1), *sengül-* (1) ~ *senhl-* (2), *senkl-* (1), pl. *sengelmal* 'fölserdült' OH¹ 206/370, de *senhliiss* 'fölserdült' ONGy 6/518.

A következő tőmorféma csak az alternáns típusa szempontjából tartozik ide, minthogy mássalhangzó-kapcsolatra végződik: 'hallgat' *kolent-* (29), *kolent-* (2), *kölent-* (1), *kuolent-* (2), *kölent-* (9) ~ *kolnt-* (129), *kollnt-* (3), *kolmt-* (1), pl. *kolentlem* 'hallom' OH⁴ 66/554, de *kolntätni* 'halljátok!' OH² 96/863, *kolntä!* 'halld!' ONGy 142/604. (Ezzel szemben: *kollentätn!* 'halljátok!' OH¹ 40/331, *kolentä!* 'halljad!' OH¹ 12/85. A felszólító módban száznál több adatumunkban a mellékalternáns szerepel, a tőmorfémára csak ez a két példa van.) Ilyen tőmorféma még a 'szárit': *särelt-* (1) ~ *särilt-* (1), pl. *säreltlem-* 'száritom' OH⁴ 40/324, de *säriltä!* 'száritsál!' OH³ 125/906.

2. Alternáns nélküli egy szótagos tőmorfémák: pl. 'kimegy' *et-* (183), *ät-* (1), *ét-* (1), *ett-* (1),⁷ 'jut, kezd' *pitt-* (180), *pit-* (69) stb.

3. Nazálisra és likvidára végződő tőmorfémák.⁸

a) Egy szótagosak: 'hál' *käl-* (5) ~ *kält-* (1), pl. *nomen källem* 'fönn töltem az éjet' OH⁴ 45/372, de *kältset* 'éjjeleztek' OH⁴ 44/458; 'meghal' *kal-* (7), *käl-* (1) ~ *kält-* (1), pl. *ät källem* 'hadd haljak meg' OH¹ 432/2327, de *kältsem* 'meghaltam' OH¹ 118/1001; 'kel' *kil-* (26), *kill-* (4) ~ *kilt-* (1), pl. *killem* 'kelek' OH³ 161/1254, de *kiltsengen* 'keltek' OH⁴ 190/1729; 'hall' *kol-* (193), *kul-* (8), *koll-* (1) ~ *kolt-* (14), *kuolt-* (1), pl. *kolä!* 'halld!' OH¹ 320/1367, de *koltsäju* 'meghallott bennünket' OH¹ 110/936, *kuoltsä* 'hallotta' OH¹ 208/916; 'áll' *läi-* (79), *lai-* (2), *läii-* (2), *läj-* (1), *läil-* (127), *läly-* (44), *lyäly-* (8), *läily-* (2),

⁷ REGULY a magánhangzók hosszúságát általában nem jelöli. A magánhangzó rövidségének feltüntetése az utána következő mássalhangzó megkettőzésével történik. Vö. W. STEINIZ, OVDe. 2. Teil 62–74.

⁸ Sajátságos jelenségről van szó. Ezért ezt a csoportot fokozottabb mértékben adatoltam.

läl- (2), *lail-* (6), *lyäl-* (1), *läil-* (1), *tläil-* (1), *läile-* (2) ~ *läilt-* (1), *lälyt* (1), *lyälyt-* (1), pl. *nomen läiltal* 'föláll' OH⁴ 60/503, de *lyälytsem* 'álltam' OH⁴ 38/307, *lälytseuki* 'álltál volna' OH⁴ 247/2296, *läiltsem* 'álltam' OH⁴ 168/1519; 'feszít' *tal-* (44), *tall-* (2), *taal-* (1), *täl-* (1) ~ *talt-* (1), pl. *tallem* 'kifeszítem' OH² 346/1178, de *taltsä* 'húztak' OH² 86/772; 'öl' *vuel-* (18), *vel-* (4), *vul-* (2) ~ *vuel-* (6), *velt-* (1), pl. *vuellem* 'ölni fogok' ONGy 102/390, de *vuel-* (6), *vultsem* 'ölttem' OH¹ 454/2523; 'alszik' *äl-* (18), *ol-* (12) ~ *ält-* (3), *olt-* (3), pl. *oltal* 'alszik' OH³ 155/1199, de *oltsem* 'aludtam' OH² 374/1190; 'bosszul' *nurr-* (6) ~ *nurt-* (2), pl. *nurrteu* 'bosszuljuk' OH² 73/218, de *nurtseu* 'bosszultuk' OH² 281/315, 'omlik' *tem-* (6) ~ *temp-* (1), pl. *ätt temtal!* 'öntse ki!' ONGy 8/745, de *tempsem* 'leszórta' OH⁴ 146/1309, 'megy' *männ-* (196), *män-* (25), *mann-* (19), *man-* (4), *menn-* (66), *men-* (16) ~ *männ-* (2), *mänt* (3), *ment-* (4), *menn-* (1), *mänd-* (1), pl. *männmel* 'elmentek' OH² 138/168, de *männ-* (2), *männ-* (7), *päne-* (2) ~ *ponnt-* (3), *pont-* (5), pl. *ponnmäl* 'bevette' OH¹ 296/2020, de *ponntsem* 'letettem' OH² 158/360. b) Két szótagosak: 'ereszkedik' *esslem-* (2), *eslom-* (1), *esläm-* (1) ~ *eslemp-* (1), pl. *iln esslemtal* 'leereszt' OH² 318/817, de *eslempseli* 'eleresztette' OH⁴ 220/2024.

A felsorolt igék tömorfémájában a tövégi *l*, *r*, *n* és a múlt idő *s* jele között *t*, a tövégi *m* és a múlt idő *s* jele között pedig *p* jelentkezik. A *t*, illetőleg a *p* előfordulása azonban nem következetes, pl. *mennsem* OH² 373/1530, *mennsen* OH² 372/1521, 22, *pännsa* OH⁴ 5/9. A *versen* OH¹ 62/527, *verssem* OH⁴ 106/938, 49/408, *kirsem* ONGy 141/368, *korrsing* OH⁴ 246/2289, *parsem* OH⁴ 240/2225, *kannsen* OH¹ 54/457, 8 igék múlt idejében egyáltalán nincs alternánása az igetömorfémának. E néhány kivételtől eltekintve ezen tömorfémák többségének a múlt időben tehát van alternánása, kivételt csak az esz. 3. sz.-ú alakok képeznek. Itt ugyanis a múlt idő *s* jelmorfémája kötőhangzóval kapcsolódik a tömorfémához, pl. *manes* 'ment' OH³ 140/1048.⁹

II. Mássalhangzó-kapcsolatra végződő tömorfémák

1. Nazális + homorgán spiráns mássalhangzó-kapcsolatra végződő tömorfémák.

a) *n*s: 'iszik' *jénsch-* (3), *jénzs-* (3), *jénz-* (1), *jensch-* (4) ~ *jesch-* (3), *jésch-* (13), pl. *jenschi!* 'igyál!' OH³ 123/884, *jenschsem* 'kiittam volna' OH² 42/356, de *jeschlem* 'megiszom' OH⁴ 241/2236; 'keres' *kennzs-* (3), *kennz-* (1), *kannz-* (2), *kännz-* (1), *kanns-* (1), *kännze-* (2) ~ *käss-* (19), *käs-* (1), *kas-* (3), *kass-* (11), *kusch-* (1), pl. *kennzsi!* 'keresd!' OH⁴ 180/1631, de *kässtal* 'keres' OH¹ 314/1305; 'állít' *länysch-* (19), *länsch-* (3), *läny-* (3), *lonysch-* (1), *länyz-* (1) ~ *läsch-* (19), pl. *länyzsäti!* 'állítsátok!' ONGy 104/572, *länyschtel* 'állítanak'

⁹ A Szin. és a muzsi nyelvjárásban — amelyekhez közel állhatott a Szig. nyelvjárás — a múlt időben a következő igető-alternációk vannak: „Syn. ist phonetisch u. a. durch seinen Konsonantenwechsel (z.B. *māntem* ich gehe, *māntsem* ich ging) charakterisiert.” OVDÉ. 1. Teil VII. RÉDEI KÁROLY ugyanezt a jelenséget ismerteti a muzsi nyelvjárásban (RÉDEI KÁROLY, A muzsi nyelvjárás. NyK. 63: 44). Lehetséges, hogy ennek a mássalhangzó-váltakozásnak a kialakulására vet fényt a Szig. nyelvjárás. A történeti folyamat úgy képzelhető el, hogy a nazális, ill. a likvida után *t* sarjadékhang keletkezett, majd pedig a Szin., ill. a muzsi nyelvjárásban az *n* kiesett, és a múlt időben a sarjadékhang került az ige tövébe. Valószínűleg a Szig. nyelvjárásban — mivel a sarjadékhang a tövégi *m* és a tövégi likvida után is jelentkezik — ez a fejlődés szélesebb körűnek indult. A Szig. adatokból az is kitérhető, hogy az *r* végű igetövekben indulhatott meg legkésőbb; a *t* nélküli alakok ugyanis itt fordulnak elő a legnagyobb számban.

OH² 132/119, *länyschtän* 'helyezik' ONGy 103/434, *länyschlen* 'állítasz' OH¹ 322/1377, 8, *lanyschlem* 'állítom' OH² 252/939, 940, OH³ 167/1314, 5, *länschlemen* 'állítjuk' ONGy 12/1246, *länschlem* 'állítom' OH² 110/998, 9,¹⁰ de *läschleu* 'állítjuk' OH² 267/153; 'átkel' *uns-* (1) ~ *uss-* (7), pl. *unsalen!* 'kelj át!' OH⁴ 140/1251, de *usleu* 'átkelünk' OH⁴ 143/1283; 'tép' *vuonysch-* (4), *vuonsch-* (5), *vuänsch-* (2) ~ *vuosch-* (6), *vuäsch-* (2), pl. *vuonschlä* 'meg van tépve' OH² 58/505, *vuonschlem* 'megtépem' OH³ 166/1309, *vuonschleu* 'megszedjük őket' OH² 150/285 stb., de *vuäschlä* 'megtépik' OH¹ 112/947, *vuoschlä* 'megtépik' OH² 98/890.

b) *ns* (< *š*): 'nyit' *punnz-* (1) ~ *puss-* (1), (106), *poss-* (1), *pus-* (3), pl. *punnzi!* 'nyisd!' ONGy 219/50, de *pussmal* 'megnyitotta' OH² 313/757.

c) *ŋç*: 'jár' *jänh-* (4), *janh-* (3), *jäng-* (2), *jang-* (6) ~ *jäch-* (57), *jach-* (41), *jah-* (15), *jäch-* (2), *jäh-* (3), pl. *jängä!* 'menj!' OH² 360/1361, *jangel* 'jár' OH² 333/1013, *jänhlem* 'járok' OH² 72/651, *jänhlen* 'jársz' OH² 72/647, *jänhlu* 'járunk' OH¹ 100/840, *janhsem* 'jártam' ONGy 142/569, *janhtal* 'jár' OH² 118/1071, *janhmal* 'járt' OH² 88/786 stb., de *jachmel* 'jártak' OH¹ 182/150, *jächsem* 'jártam volna' ONGy 142/567; 'rüg' *sonh-* (7), *song-* (2), *suungk-* (1) ~ *soh-* (3), *soch-* (1), pl. *sonhlem* 'rúgom' OH¹ 428/2300, de *sohlem* 'rúgom' OH¹ 434/2338, *sochlelmen* 'rugdossuk' OH⁴ 108/961.

2. Egyéb mássalhangzó-kapcsolatra végződő tőmorfémák: pl. 'lát' *vant-* (97), *vuant-* (85), *uuant-* (1) stb.

A 2. csoport tőmorfémáinak nincs alternánása, az első csoport tőmorfémáinak viszont van. A serkáli nyelvjárásban (l. STEINITZ, Ostj.Gr. 40.) a nazális + homorgán spiránsból álló szilárd mássalhangzó-kapcsolatból a nazális a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt kiesik. A Szig. nyelvjárás ide tartozó tőmorfémáinak nagy része azonos módon viselkedik: a *kas-* 'keres', *us-* 'átkel', *pus-* 'nyit' a nazális nélküli alternánst képviselik. A *jesch-* 'iszik', *läsch-* 'állít', *vuosch-* 'tép', *jah-* 'jár', *soh-* 'rüg' tőmorfémákban előfordul, hogy szóvégen, mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt nem esik ki a nazális. A *soh-* 'rüg' azért is érdekes, mert az *ŋ* nélküli alternánst képviseli mássalhangzóval kezdődő ragmorféma előtt, holott a többi északi nyelvjárásban STEINITZ megállapítása szerint az *ŋ*¹¹ csak a *jänç-* 'jár' igezőben eshetik ki.

C) A létige töve

A létige tövének is két alternánása van: egy *l*-re végződő és egy pusztá magánhangzóból álló. Az előbbi a jelen időben, valamint a melléknévi ige-nevekben, az utóbbi a múlt időben jelentkezik.

1. *ol-* (195), *oll-* (4), *ól-* (2), *äl-* (7), *vol-* (2), *uol-* (12), *ul-* (221), *wul-* (1), *ull-* (8), *ül-* (3); pl. *ollu* 'vagyunk' OH⁴ 120/1076, *ull* 'van' OH⁴ 5/7, *ul* 'van' ONGy 70/91, *ultal* 'van' OH¹ 300/1187, *ulmen* 'vagy' ONGy 10/981. 2. *uo-* (39), *o-* (14), *u-* (1); pl. *utnke uossem* 'ha künn lennék a parton' OH¹ 12/93, *mann-tal* . . . *uos* 'menése volt' OH² 362/1401, *vannäki uosten* 'ha közel lennétek' OH² 298/555, *ord uossen* 'fejedelemnö vagy' OH¹ 280/1010, *urtgnen uosten* 'fejedelemhősök vagytok' OH² 48/426, *lu* . . . *kojem kuss uos* 'ő is fejedelemhősöm bár'

¹⁰ A szokottnál több adat itt is sajátos jelenséget illusztrál.

¹¹ Ezek az adatok nyelvtörténeti szempontból lehetnek figyelemre méltóak, mivel kialakulatlan, ingadozó nyelvhazsálatot tükröznek. Valószínűleg ilyen ingadozásokon keresztül állandósult a nazális + homorgán spiráns kapcsolatából álló szilárd mássalhangzó-kapcsolatok mai szótagvégi viselkedése.

OH¹ 158/1339, *mättä mu neming ord muen oss* 'melyik föld a neves fejedelemsői földed' OH¹ 176/1597.

Megjegyzés: Vannak olyan igetómorfémák is, amelyeknek fakultatív alternánsai lehetnek; pl. 'aggat' *ihläss-* (1), *ihless-* (2) ~ *ehtäse-* (1), *ehtese-* (2), *ehtesä-* (2), *ihlässä-* (4), *ichtäse-* (1), *ichtäsä-* (4), pl. *ihlesslem* 'aggatom' OH² 30/258, de *ihtesälem* 'aggatom' OH⁴ 27/209; 'forog, fordít' *kert-* (23), *keert-* (5), *kerrt-* (2) ~ *kerti-* (1) ~ *keret-* (14), *kerät-* (1), pl. *kertlem* 'fordítom' OH⁴ 195/1777, de *kertilem* 'fordítom' OH⁴ 139/1250, valamint *keretlem* 'fordítom' OH² 351/1247; 'készít' *lezsät-* (40), *leschät-* (12) ~ *lezsätä-* (4), pl. *lezsätlem* 'rendbehozom' OH¹ 218/459, de *lezsätälem* 'rendbehozom' OH¹ 218/458; 'igéz' *mül-* (14), *mull-* (19) ~ *muli-* (1), pl. *mullmal* 'igézett' ONGy 221/492, de *muli-mal* 'igézett' OH⁴ 30/232; 'csinál' *vuert-* (1) ~ *veret-* (1), pl. *vuertlä* 'van csinálva' OH¹ 116/973, de *veretlem* 'csinállok' ONGy 69/30 stb.

A felsorolt példákból az tűnik ki, hogy a tőmorfémák ún. szűkebb környezetete azonos, magánhangzóikban mégis különböznek. GÜLYA JÁNOS a vahi nyelvjárásra vonatkoztatva ír hasonló jelenségről: „A szótagszámtól és a hangelosztástól függően — bizonyos mássalhangzók (pl. *t, s* stb.) után az igető és a rag között — ejtéskönnyítő magánhangzó léphet fel.”¹² A Szig. nyelvjárásban ez a magánhangzó felléphet a tő és a rag között, az igető belsejében vagy mindkét helyen, de függetlenül látszik a szótagszámtól.

Az igeragozás

Az igeragozási rendszer kategóriái: igeidő, igemód, a cselekvést végző (vagy hordozó) alany személye és száma, az igenem és a cselekvés határozottságának, ill. határozatlanságának a kategóriája.

I. *A kijelentő mód jele ø.* A kijelentő módú igealakok a felszólító módú igealakoktól abban különböznek, hogy a kijelentő módban a tőmorfémához időjel-morféma csatlakozik, míg a felszólító módban külön időjel-morféma nincs. A kijelentő módban cselekvő és szenvedő, valamint határozatlan (alanyi) és határozott (tárgyas) ragozás van.

A) Az időjel-morfémák a kijelentő mód minden kategóriájában megtalálhatók.

1. A jelen idő jel-morfémája *-l-*; pl. *vuerten* (tőmorféma: *vuert-*, jel-morféma: *-l-*; ragmorféma: *-en*) 'csinálsz' OH⁴ 247/2295, *-ll-*,¹³ pl. *mällen* 'adod' OH⁴ 242/2241, *-ly-*, pl. *amtetyily* 'örvendezik' OH¹ 346/1598, *-tl-*, pl. *eslentlä* (PÁPAY: *észəmlä*) 'eresztetik' OH¹ 410/2139, *tohremtlä* (PÁPAY: *töyrəmlä*) 'bezáródik' OH¹ 408/2018, *alemtilen* (PÁPAY: *äləmləen*) 'fogsz emelni' ONGy 221/374, *ämestlain* (PÁPAY: *əmvsäläjen*) 'helyeznek téged' ONGy 221/345. A jel-morféma tehát *-l-*; alternánsai: *-ll-*, *-ly-*, *-tl-*. Az *-l-* morfémával ellátott jelen idejű igealakoknak jövő idejű jelentése is lehet.

2. A múlt idő jel-morfémája *-s-*, pl. *jantsem* (tőmorféma: *jänt-*, jel-morféma: *-s-*, ragmorféma: *-em*) 'játsoztam' ONGy 4/176; *-z-*, pl. *kereptiz* 'ugrott' OH¹ 62/530, *-ss-*,¹³ pl. *ji ke täissen* 'ha volt apád' ONGy 4/149. A jel-morféma tehát *-s-*, alternánsai *-z-*, *-ss-*.

¹² GÜLYA JÁNOS, Vahi osztják nyelvtanulmányok. NyK. 67: 181.

¹³ Az *ll* jel-morféma — REGÜLY jellegzetes hangjelölési módjából következően — az előtte levő magánhangzó rövidségét is jelölheti, pl. *mällen* 'adod' OH⁴ 242/2241, *jilln* 'jön' OH² 260/63. Az is lehetséges, hogy a jel-morféma kiejtésének időtartama megnő, és ezt jelöli az *ll*, pl. *áll* 'üvölt' OH¹ 12/92. Ugyanez vonatkozik a múlt idő *s* jelére is, pl. *lyälyess* 'állt' OH¹ 158/1326.

B) A személyragmorfémák mások a cselekvő és mások a szenvedő ragozásban. A cselekvő ragozáson belül határozatlan vagy határozott tárgyra utalnak. A határozott (tárgyas) igeragozás személyragjai egyes, ill. kettős vagy többes számú tárgyra utalnak. A kettős és a többes számú tárgyra azonos igealak utal.¹⁴

1. A cselekvő ragozás személyragjai

a) A határozatlan ragozás személyragjai¹⁵

- Egysz. 1. *-em* (1570), *-m* (2), *-äm* (16), *-om* (1), *-um* (1), *-ém* (2), pl. *mennlem* 'megyek' ONGY 147/1268, *eslemtlelm* 'beleereszkedem' ONGY 148/1314, *konhläm* 'fölkúszom' OH⁴ 26/206, *kässlom* 'tudom' OH⁴ 91/787, *porlelum* 'röppenek' OH⁴ 48/397, *jächsäm* 'jártam' OH¹ 152/1293, *konhlém* 'fölhágok' ONGY 72/522.¹⁶
- Egysz. 2. *-en* (230), *-n* (5), *-in* (2), *-än* (4), pl. *pittlen* 'jutsz' ONGY 71/269, *jasteln* 'mondasz' OH² 368/1466, *pällin* 'félsz' OH² 340/1102, *jächlän* 'járkálász' OH³ 123/885.
- Egysz. 3. $\emptyset$, az ige töve után csak az időjel áll, pl. *mannl* 'megy' OH¹ 6/43, *jiss* 'lett' OH¹ 74/633.

Olykor az időjelmorféma *e*, *a*, *o*, *i*-vel jelölt kötőhanggal kapcsolódik a tömorfémához. Ezek a betűk valószínűleg redukált hangot jelölnek. A kötőhanggal bővült, ill. a rövidebb morféma használatában nincs szabályosság, pl. *pussel* 'nyit' OH¹ 84/704 (de: *pussl* 'nyit' OH⁴ 52/430), *ämessel* 'ül' OH¹ 136/1150 (de: *ämessl* 'ül' OH¹ 148/1255) stb. Néhány esetben az *l* időjelmorféma után *i* áll, többnyire akkor, ha tömorféma *n*-re végződik, pl. *sägänli* 'véget ér' OH¹ 36/296, *pontlessli* 'omlik' OH¹ 60/511 (de: *pontlässl* 'omlik' OH² 347/1193, *pontlässel* 'omlik' OH¹ 60/510) stb. Itt a kiejtés megkönnyítéséről lehet szó.

¹⁴ Ez a helyzet minden északi nyelvjárásban, kivéve az O.-t, ahol a kettős számú tárgy jelölésére külön igealak használatos l. JÓZSEF PÁPAY, Über die Objektivkonjugation im Nordostjakischen. FUF. 13 : 296—303.

¹⁵ REGULY szövegeiben a kettős, ill. a többes számú tárgyra utaló személyragok könnyen felismerhetők, viszont az egyes számú tárgyra utaló személyragok néhány esetben nehezen különíthetők el a megfelelő alanyi személyragoktól. Ezt REGULY írásmódja okozza. Az északi nyelvjárásokban az esz. 1. és az esz. 2., valamint néhány nyelvjárásban a ktsz. 1. és a tbsz. 1. személyragjai csak magánhangzójukban különböznek egymástól. Az alanyi személyragokban redukált *-ə*-, a tárgyas személyragokban pedig *-e*- (muzsi: *-è*-) szerepel, de ezt a különbséget REGULY írásmódja nem tükrözi. STEINITZ szerint REGULY az *-ə*-variánsait tünteti fel az *e*, *ä*, *á*, *u*, *o*, *i* jelekkel, és ugyanakkor ezek a betűk teljes képzésű hangok jelei is. (Ugyanez ZSIRAI véleménye is: OH¹ XV—XVI.) PÁPAY is következtelen a redukált *ə* jelölésében, az ONGY-ben az említett négy esetben még nem ír redukált *ə*-t. Ezért ezekben vagy a határozott tárgyat figyelve, a mondatban állapítottam meg a tárgyas igealakot (vö. W. STEINITZ, OstjChr.² 74), vagy pedig REGULY írásmódjából próbáltam szabályokat kihámozni (az *e* teljes képzésű és redukált hang jele is lehet, de az *ä*, *á*, *u*, *o*, *i* többnyire csak redukált). Ha a személyrag magánhangzó nélküli, többnyire alanyi ragozású, ugyanis itt hiányozhat a redukált (vö. W. STEINITZ: OVDe. 1. Teil 44, 219).

¹⁶ Tehát a személyrag írásváltozataiban szereplő különféle magánhangzók redukált *-ə*-t jelölnek. Ez a szabály a továbbiakban minden alanyi ragozású személyragra érvényes. (REGULY néha felseréli a szövegi nazálisokat, pl. *pittlen* 'esem' OH² 251/925. Előfordul az is, hogy elhagyja őket, pl. *jogotle* 'eljutok' ONGY 103/437 stb. Ezekre a jelenségekre a továbbiakban nem térek ki.)

- Ktsz. 1. *-emen* (130), *-amän* (1), *-amen* (1), *-ämen* (6), pl. *ollemen* 'alszunk' OH⁴ 123/2098, *kasslamän* 'keressük' OH¹ 358/1698, *jastelamen* 'szólunk' OH¹ 362/1734, *jastelämen* 'szólunk' OH⁴ 210/1926, *longlämen* 'belépünk' OH³ 153/1181.¹⁷
- Ktsz. 2. a) *-ten* (3), *-täng* (1), b) *-ätten* (2), *-ättn* (4), *-ättn* (3), *-ettn* (6), *-etn* (1), pl. *tolten* 'vizstek' ONGy 103/418, *känzemasting* 'kerestétek' OH⁴ 101/893, *jächlätten* 'jártok' OH⁴ 184/1662, *jogollättn* 'érkeztek' OH¹ 472/2664, *kogollättn* 'lohogtok' OH¹ 40/333, *ämeslettn* 'ültök' ONGy 9/935, *ogollettn* 'szálltok' OH¹ 472/2665.
- A ragmorféma mássalhangzóval kezdődő alternánsa magánhangzóra végződő tömorfémához, a magánhangzóval kezdődő alternáns pedig mássalhangzóra végződő tömorfémához járul.
- Ktsz. 3. *-ängen* (15), *-ängn* (2), *-engen* (12), *-ägen* (2), *-ingen* (2), *-angen* (4), pl. *täülängn* 'nekik van' OH¹ 24/188, *männsilängen* 'tépik' OH¹ 80/678, *schäklengen* 'kapaszkodnak' OH¹ 80/672, *pittlängen* 'esnek' OH¹ 78/663, *suoslingen* 'lép' OH¹ 138/1169, *poterilängen* 'beszélgetnek' OH⁴ 182/1647. Ezek a ragmorfémák csak mássalhangzóra végződő tömorfémákban jelentkeznek, csak ez az alternáns fordul elő az énekekben.
- Tbsz. 1. *-eu* (580), *-u* (90), *-äu* (1), *-éu* (4), pl. *jogolleu* 'jutunk' OH⁴ 204/1871, *männleu* 'megyünk' ONGy 149/1423, *männlu* 'megyünk' OH² 339/1094, *lesäu* 'ettük' OH¹ 34/287, *jogolléu* 'jutunk' OH⁴ 23/174.
- Tbsz. 2. *-eti* (3), *-äti* (8), *-äti* (1), pl. *männleti* 'mentek' OH¹ 18/144, *jächläti* 'jártok' OH⁴ 183/1661, *pittletti* 'juttok' OH⁴ 140/1250. Ez a ragmorféma járul mind a magánhangzóra, mind a mássalhangzóra végződő tömorfémákhoz. (*launtileti* 'eszegettek' OH¹ 384/1918.)
- Tbsz. 3. *-et* (23), *-t* (6), *-ett* (42), *-ät* (1), pl. *jastelt* 'szólnak' OH² 374/1542, *jastelet* 'szólnak' ONGy 104/635, *saschlett* 'szólnak' OH¹ 92/781, *kertlät* 'kerülnek' OH¹ 16/132.¹⁸

Összegezve: (A táblázat feltünteti a ragmorféma-alternánsokat, zárójelben pedig a fakultatív alternánsokat. A ragmorfémák magánhangzója redukált, melyet REGULY vagy nem jelöl, vagy sokféle módon jelöl; ezért a leggyakoribb írásváltozat szerepel a táblázatban.)

	Egysz.	Ktsz.		Tbsz.
1. sz.	<i>-em</i> (<i>-m</i>)	<i>-emen</i>		<i>-eu</i> (<i>-u</i>)
2. sz.	<i>-en</i> (<i>-n</i>)	<i>-ten</i>	<i>-ätten</i> (<i>-ettn</i>)	<i>-äti</i>
3. sz.	ø	<i>-ängen</i> (<i>-ängn</i>)		<i>-ett</i> (<i>-t</i>)

¹⁷ Ezt a személyragot találjuk mind a mássalhangzóra, mind a magánhangzóra végződő ige-tövek után, holott a többi északi nyelvjárásban a magánhangzóra végződő tövekhez egy rövidebb ragváltozat csatlakozik (STEINITZ, OstjChr.² 70.).

¹⁸ A következő példákban az igék ktsz. 3. személyben állnak, mégis tbsz. 1. személyű alakokkal fordították őket. Lehetséges, hogy a duális a gondolatritmus miatt szerepel, de hogy első helyett miért van 3. személy, nem világos: *uitlangen mui mu sungel*

Paradigmák: 'megy'. Jelen idő

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>menlem</i> 'megyek'	<i>mennlemen</i> 'megyünk'	<i>mennleu, (mennlu)</i> 'megyünk'
2. sz.	<i>menlen</i> 'mész'	(nincs adat)	<i>männleté</i> 'mentek'
3. sz.	<i>menl</i> 'megy'	<i>mennlengen</i> 'mennek'	<i>mennlet</i> 'mennek'

Múlt idő

1. sz.	<i>mändsem</i> 'mentem'	(nincs adat)	<i>mennlseu</i> 'mentünk'
2. sz.	<i>männlsen</i> 'mentél'	(nincs adat)	<i>männleté</i> 'mentetek'
3. sz.	<i>manes</i> 'ment'	<i>mennsengen</i> 'mentek'	(nincs adat)

'ül'. Jelen idő

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>ämisleu</i> 'ülök'	<i>ämeslemen</i> 'ülünk'	<i>ämesleu</i> 'ülünk'
2. sz.	<i>ämeslen</i> 'ülsz'	<i>ämeslettn</i> 'ültök'	(nincs adat)
3. sz.	<i>ämisl, (ämessel)</i> 'ül'	<i>ämeslängen</i> 'ülnek'	<i>ämeslett</i> 'ülnek'

Múlt idő

1. sz.	(nincs adat)	<i>ämessemen</i> 'ültünk'	(nincs adat)
2. sz.	<i>ämessen</i> 'ültél'	(nincs adat)	(nincs adat)
3. sz.	<i>ämsisse</i> 'ült'	(nincs adat)	(nincs adat)

oltal, kollangen muj jäng sungen oltal 'tudjuk, hogy micsoda föld-zug van, halljuk, hogy micsoda víz-zug van' ONGy 139/102, 104, *uittlangen mui mu sungen oltal, kollangen mui jeng sungel oltal* ua. OH¹ 176/93, 94, *uittlangen mui mu sungel oltal, kollangen mui jeng sungel oltal* ua. OH¹ 176/99, 100.

A feldolgozott anyag alapján nem sikerült egyetlen ige teljes paradigmáját sem összeállítanom. Ennek okát abban látom, hogy az énekekben az aktív igealakok többsége jelen idő egysz. 1. személyben, a passzív alakoké pedig jelen idő egysz. 3. személyben áll, avagy igenév és birtokos személyrag kapcsolatából álló ragmorfémával ellátva fordul elő, s az egyéb alakok előfordulása rendkívül ritka.

A létige paradigmája
Jelen idő

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>ällem</i> 'vagyok'	(nincs adat)	<i>olleu, (ollu)</i> 'vagyunk'
2. sz.	<i>ollen</i> 'vagy'	(nincs adat)	(nincs adat)
3. sz.	<i>oll, ol</i> 'van'	(nincs adat)	<i>ollet</i> 'vannak'

Múlt idő

1. sz.	<i>uosem</i> 'voltam'	(nincs adat)	<i>uosu</i> 'voltunk'
2. sz.	<i>uosen, (uosn)</i> 'voltál'	<i>uosten</i> 'voltatok'	<i>uostí</i> 'voltatok'
3. sz.	<i>uoss, uos</i> 'volt'	(nincs adat)	<i>uuset, uosett</i> 'voltak'

b) *A határozott ragozás személyragmorfémái*

1. Az egyes számú tárgyra utaló személyragmorfémák

- Egysz. 1. -em (804), -om (1) -äm (5), pl. *semem paetlem* 'szememet odavetem' OH⁴ 173/1573, *tutlyäti end käsłom* 'hordozni nem tudom' OH¹ 30/241, *nyälen . . . äll senhläm* 'nyiladat leütöm' OH¹ 66/552.
- Egysz. 2. -en (188), -ën (1), -én (1), -eln (1), -än (3), -n (4), pl. *jigil kätleptälen* 'apját siratod' OH⁴ 329/952, *mu näng schi séäläzén* 'földem üregét te talán megláttad?' OH¹ 12/96, *ülen . . . pussén* 'szájadat . . . nyitod' OH⁴ 227/2097, *kattleu mujä pätleptäleln* 'napunkat miért késlelteted?' OH¹ 220/487, *jain . . . kogoltäsän* 'bátyádat hágtattad' OH³ 98/648, *nengen ke mänäm mälln* 'ha a feleségedet nekem adod' OH⁴ 242/2241.
- Egysz. 3. a) -li (40), -lì (1), b) -eli (69), -ali (1), -ili (3), -äli (31), -elli (1), pl. a) *euel mälli ki* 'lányát ha odaadja' OH² 362/1397, b) *tutt älleli* 'tűzet gyújt' OH³ 151/1160, *uoslal kasch paotlali* 'élet majdnem ránk veti' OH¹ 28/233, *nari täil witemlìli* 'szablya hegyét megtalálja' OH¹ 146/1226, *null . . . nyärtlälì* 'árját nyomja' OH¹ 42/339, *pulen . . . eutlelli* 'falatodat vagdalja' OH⁴ 221/1078.

Ktsz. 1. *-emen* (15) *-ämen* (2), pl. *muen . . . änd jastelemen* 'földedről nem szólunk' ONGY 6/516, *minn . . . nängen kaltsche uitlämen* 'mi . . . téged honnan is ismernék' OH⁴ 185/1678.

Ktsz. 2. *-elen* (2), *-älen* (1), *-eln* (2), *-äl*n (1), pl. *nyauremgen menem . . . kaltsche uitelen* 'gyerekek, engem honnan ismernétek' OH⁴ 185/1681, *mänem pä uitläen* 'engemet . . . nem ismertek?' OH⁴ 185/1676, *ortgen vuellengi* 'két feledelemhős, ha megöltök' OH¹ 76/634, *mänem nin sokatläl*n 'ti kínoztok engem' OH⁴ 218/2009.

Csak a mássalhangzóra végződő tómorfémákhoz járuló ragmorfémák fordulnak elő az általam feldolgozott anyagban. A ragmorfémának egy hosszabb és egy rövidebb fakultatív alternánása van.

Ktsz. 3. *-len* (3), pl. *jäm mull kolltä tollen* 'jeles árját viszik' OH¹ 42/340. A személyragmorfémának az általam feldolgozott anyagban csak a magánhangzóra végződő tómorfémához csatlakozó alternánása fordul elő.

Tbsz. 1. *-eu* (58), *-iu* (4), *-èu* (1), pl. *ueu kolntleu* 'üvöltésünket megfigyeljük' ONGY 148/1321, 1336, *jengeu nyaitlliu* 'vizünket verjük föl' OH⁴ 86/745, 6.

Tbsz. 2. a) *-len* (4), *-län* (1), b) *-eln* (2), pl. *nyaurämet . . . amtep kunn mellen* 'gyerekek . . . örvendezést mikor adtok' OH¹ 68/568, *nyaurämet . . . ar nyäl*n kon eitällän 'gyerekek . . . sok nyilatokat mikor eresztitek ki' OH¹ 64/541, *labed vihli manem näng sokatleln* 'hét vichli te kínoztok engemet' ONGY 7/649, 653.

Az a) alternáns magánhangzóra végződő tómorfémákhoz, a b) alternáns mássalhangzóra végződő tómorfémákhoz kapcsolódik.

Tbsz. 3. *-el* (22), *-äl* (3), *-äly* (1), *-ell* (1), pl. *jie lewi . . . mäselki* 'lánytestvéreket ha adtak' OH⁴ 145/1303, *lyaly . . . kuss toläl* 'hadseregét . . . hát elhozzák' OH³ 54/304, 5, *schirtn toläly* 'hadsereget hoznak' OH³ 86/553, *kar läilell* 'terét állják' OH¹ 112/943.

2. Kettős, ill. többes számú tárgyra utaló személyragmorfémák

Egysz. 1. a) *-läm* (7), b) *-eläm* (13), *-elem* (3), *-iläm* (1), *-eläim* (1), pl. *läulän seurmälläm* 'nyakcsigolyájukat vágom' OH⁴ 190/1730, *ochlän . . . ä*l *senhseläm* 'fejeteket . . . ütném' OH¹ 240/652, *labedliläm* 'táplálom őket' OH² 378/1583.

A ragmorféma rövidebb alternánása magánhangzóra végződő, hosszabb alternánása mássalhangzóra végződő igetövekhez járul.

Egysz. 2. *-elän* (1), *näng sär taren läll vuantselän* 'te már taranjuk arcait (?) láttad' OH³ 159/1238.

Csak a mássalhangzóra végződő tómorfémához kapcsolódó alternáns került elő.

Egysz. 3. a) *-li* (1), b) *-eli* (2), *-äli* (1), pl. *labet pogol sengeltsäli* 'hét fiát fölnevelte' OH¹ 8/54, *kättnä eslemtleli* 'kettéereszti őket' OH¹ 358/1695.

Ez a ragmorféma azonos az egyes számú tárgyra utaló ragmorfémával; a) alternánása magánhangzóra végződő tómorféma, b) alternánása mássalhangzóra végződő tómorféma után áll.

Ktsz. 1. a) *-lamen* (7), *-lämän* (2), b) *-alemen* (1), *-elmen* (1), pl. *känä läling muinä tegäptällamen* 'gyomrunkat mivel töltjük meg' OH³ 50/273, *jinur äling lämen schi kännsämosslämän* 'apai bosszuókunkat kerestük im' OH⁴ 106/940 (előfordul, hogy az *a*-alternáns mássalhangzóra végződő tőmorfémához járul: *vueschlamen vuantl lamén*), *kät ... keilalemem* 'házat ... elhagyjuk' OH⁴ 106/942, *ochlel ... sochlelmen* 'fejeteket rugdossuk' OH⁴ 108/961.

Ktsz. 2. és ktsz. 3.: nincs adat.

Tbsz. 1. *-elu* (2), pl. *nyäl kartilu ... täilelu* 'nyilunk vasát tartjuk' ONGy 142/559.

A ragmorfémának csak mássalhangzóra végződő tőmorfémához járuló alternánsát találtam meg.

Tbsz. 2. *-eln* (2), pl. *kolom pulln komnä ... letä urätsehn* 'három falatját ... meg akarjátok enni' OH¹ 308/1252, 4.

Szintén csak a mássalhangzóra végződő tőmorféma után álló alternánusra van adatom.

Tbsz. 3. *-el* (7), *-äl* (1), pl. *kolom pulel ... koti vuächlel* 'három falatját ... hogyan (is) hívják' OH² 277/264, 6, *kurp pätel kartiläl* OH¹ 116/979.

Az *-el* ragmorféma megegyezik az *e g y* tárgyra utaló személyragmorfémával.

Összegezve:

	A tárgy egyes számú		A tárgy kettős, ill. többes számú	
	mgh-s tő	msh-s tő	mgh-s tő	msh-s tő
Egysz.	<i>-em</i>		<i>-läm</i>	<i>-eläm</i>
1. sz.				
2. sz.	<i>-en</i>		(nincs adat)	<i>-elän</i>
3. sz.	<i>-li</i>	<i>-eli, (-elli)</i>	<i>-li</i>	<i>-eli</i>
Ktsz.	<i>-emen</i>		<i>-lamen</i>	<i>-alemen</i> (<i>-elmen</i>)
1. sz.				
2. sz.				
3. sz.	<i>-len</i>	(nincs adat)	(nincs adat)	(nincs adat)
Tbsz.	<i>-eu</i>		(nincs adat)	<i>-elu</i>
1. sz.				
2. sz.				
3. sz.	<i>-el</i>	(<i>-äly, -ell</i>)	<i>-el</i>	

2. *A passzívum*¹⁹

A passzívum jelmorfémája egysz. 3. személyben *a, ä, é, e*; valamennyi többi személyben *ai, äi, äi, aj, äj, ej, ij*, pl. egysz. 3. személy: *leschätsa* 'föl van készítve' OH⁴ 124/1104, *vochsä* 'kérték' OH¹ 50/414, *ponnlé* 'helyezettnek' OH³ 76/478, *mettsele* 'dugják' OH³ 136/1011. A többi személyben: *kongolttäsaít* 'hágtatták' OH¹ 444/2427, *toläimen* 'vitetünk' OH⁴ 107/944, *kongeltesäit* 'hágtatták' OH¹ 444/2426. Az *aj, äj, ij* tbsz. 1. személyben használatos, pl. *labedsaju* 'tápláltattunk' OH¹ 393/2041, *koltsäju* 'meghallott minket' OH¹ 110/936, *euiltiju* 'csicseregnek hozzánk' OH⁴ 95/826.²⁰ Az *aj* és *ej* tbsz. 3. és egysz. 1. személyben is előfordulhat, ilyenkor azonban a személyragmorféma azonos az aktívum személyragmorfémájával. Ez azért érdekes, mert a passzívum ragmorfémái csak mássalhangzóból állanak, így felfoghatók az aktívum ragmorfémái alternánsainak. Ezek a — jelen esetben fakultatív alternánsként felfogható — ragmorfémák a következők: *nomes näki pittsajet* 'ha gondolatunk támadt' OH² 276/259, *mäsejämke* 'ha odaadtak' OH² 196/208, *mälejämke* 'ha odaad engem' OH² 233/687.

A passzívum személyragmorfémái

- Egysz. 1. *-m* (99), pl. *ämesläim* 'ültet engem' OH² 210/388, és *-ëm* (1), *-äm* (2), pl. *sokattälaëm* 'gyötörtetem' OH² 203/295, *mäsejäm* 'odaadtak' OH² 196/208.
- Egysz. 2. *-n* (32), pl. *ämesläin* 'ül reád' OH¹ 460/2575.
- Egysz. 3. *ø*, pl. *leschätsa* 'van készítve' OH⁴ 124/1104, *jarulmäla* elhajítódik ONGY 5/363, *ogoltele* 'leszállítja' OH¹ 284/1057, *ponnlé* 'helyeztetik' OH³ 76/478. A jelmorfémák: *a* (125), *ä* (470), *e* (8), *é* (1).
- Ktsz. 1. *-men* (3), pl. *toläimen* 'vitetünk' OH¹ 364/1749.
- Ktsz. 2.: nincs adat.
- Ktsz. 3. *-ngen* (12), *-gen* (2), *-gin* (1), pl. *nabedläingen* 'utánuk ered' OH⁴ 108/963, *nabedläigen* ua. OH¹ 366/1772, *kogolläigin* '(két szememet) könny futja be' OH¹ 62/519.
- Tbsz. 1. *-u* (17), pl. *nobedläju* 'úszik utánunk' ONGY 148/1386.
- Tbsz. 2. *-ti* (2), pl. *mitäliläiti* 'fölbérel benneteket' OH¹ 366/1761.
- Tbsz. 3. *-t* (28), pl. *toläit* 'vitetnek' OH¹ 39/1963, és *-et* (2), pl. *läiälet* 'örzik' OH⁴ 202/1854, *pittsajet* 'támadt' OH² 276/259.

¹⁹ „Az obiugor nyelvek egyik jellegzetes sajátása, hogy felettébb kedvelik a passzívumot” — hangsúlyozza az ismert tényt LAVOTHA ÖDÖN A manysi intranszitiv igék passzívumáról szóló tanulmányában (NyK 60 : 100). Ugyanitt kifejti, hogy nemcsak a passzívum gyakorisága szembetűnő, hanem az a sajátosság is, hogy az intranszitiv igéknek is van passzívuma. A passzívumnak ezzel a sajátos, az indoeurópai nyelvektől elütő használatával a Szig. nyelvjárásban is igen gyakran találkozunk.

²⁰ Ez a szabály sem kivétel nélküli: *sokattälaëm* 'gyötörtetem' OH² 203/295 *jelemläem* 'szégyenkezem' ONGY 144/860, *uitleu* 'észrevesz bennünket' OH¹ 108/904, *uitleu* ua. OH¹ 104/876, *läiälet* 'örzik' OH⁴ 202/1854.

Összegezve:

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	-m (-ëm, -ãm)	-men	-u
2. sz.	-n	(nincs adat)	-ti
3. sz.	ø	-ngen	-t (-et)

Paradigma: Jelen idő

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>tolaím</i> 'vitetem'	<i>tolaímen</i> 'vitetünk'	<i>tolāju</i> 'vitetünk'
2. sz.	<i>lällain</i> 'állnak előtted'	(nincs adat)	<i>mütäliläiti</i> 'fölbérel titeket'
3. sz.	<i>tola</i> 'viszik'	<i>männlaingen</i> 'be van borítva'	<i>tolaít</i> 'vitetnek'

Múlt idő

1. sz.	<i>tosain</i> 'hoztak nekem'	<i>labedsaju</i> 'tápláltattunk'	<i>jogotsāju</i> 'jött ránk'
2. sz.	<i>tuosain</i> 'hoztak neked'	(nincs adat)	(nincs adat)
3. sz.	<i>tosā</i> 'vittük'	(nincs adat)	<i>pītsait</i> 'támadt'

II. A felszólító mód. A felszólító mód személyragmorfémái közvetlenül a tömorfémához járulnak, és csak második személyben fordulnak elő. A többi személyben az ige kijelentő módú alakja használatos, melyet az *üt* 'hadd' szócska előz meg: *üt uoslem* 'hadd vesszek el' OH¹ 132/1106. A felszólító módban alanyi és tárgyias ragozás van.

a) Határozatlan ragozás

Egysz. 2. -ä (370), -a (35), -e (5), -ä (1), ?-eng (1), -äng (2), pl. *jasta!* 'beszélj!' OH² 42/364, *kolä!* 'halljad!' ONGY 69/81, *kaleng!* 'halj meg!' OH⁴ 242/2243.

Ktsz. 2. -atn (4), -attn (2), -ättn (8); -äten (1), -atten (1), pl. *kolntatn!* 'hallgasd meg!' OH⁴ 191/1737, *lällyättn!* 'álljatok!' OH⁴ 192/1746, *lällyätten!* 'álljatok!' OH⁴ 192/1745, *jastatten!* 'szóljatok' OH⁴ 104/919.

Tbsz. 2. *-ati* (4), *-äti* (12), *-ätti* (1); *-atn* (7), *-attn* (4), *-ätn* (3); *-aten* (1), *-äten* (1), pl. *jastati!* 'beszéljétek!', *veräti!* 'csináljátok!' ONGY 104/573, *ar nai kolntatn!* 'sok fejedelemnő, ó halljátok!' OH¹ 372/1822, *nyaurämet kollntaten!* 'gyerekek, halljátok!' OH¹ 64/539.

b) Határozott ragozás

A tárgy egyes számú

Egysz. 2. *-i* (135), *-í* (1); ? *-aln* (5), *-alen* (1), pl. *männzi!* 'tépd!' ONGY 220/313, *näng al jenschalni!* 'te ne igyál!' OH² 371/1502, *unsalen!* 'kelj át!' OH⁴ 140/1251.

Ktsz. 2. *-aln* (12), *-eln* (2), *-äl*n (1); *-älen* (2), pl. *nyochmälen!* 'mondjátok!' OH¹ 40/337.

Tbsz. 2. *-aln* (6), *-eln* (1), *-äl*n (4); *-alen* (1), pl. *tualn!* 'vigyétek!' OH¹ 346/1585, *laulalen!* 'várjátok!' OH⁴ 140/1254.

A tárgy kettős vagy többes számú

Egysz. 2. *-aln* (1): *nyuosch kolom puleu... leualn!* 'nyársra való húsunk három falatját edd meg!' OH² 303/614.

Ktsz. 2. *-aln* (3): *leualn!* 'egyétek!' OH² 50/437.

Tbsz. 2. *-alen* (1): *kontäng uor pätilän näng al hopitalen!* 'menekülő talpai-tokat ti ne fordítsátok!' OH² 98/873.

Az adatok száma rendkívül kicsi. Úgy látszik, a Szig. nyelvjárás a határozott ragozásban a nemegyes számban nem tesz különbséget a tárgy számát illetően.

	Egysz. 2.	Ktsz. 2.	Tbsz. 2.
Határozatlan r.	<i>-a</i>	<i>-atn, -atten</i>	<i>-ati, -atn, -aten</i>
Határozott r. A tárgy: Egysz.	<i>-aln</i> <i>-í -alen</i>	<i>-aln, -älen</i>	<i>-aln, alen</i>
Határozott r. a tárgy: Ktsz., Tbsz.	<i>-aln</i>	<i>-aln</i>	<i>-alen</i>

Befejezésül táblázatos összefoglalásban bemutatom az egyes ragos igék előfordulásának gyakoriságát:²¹

²¹ Ebben a táblázatban nem szerepelnek az igenévből származó igealakok.

	Egysz.			Ktsz.			Tbsz.			Összesen
	1. sz.	2. sz.	3. sz.	1. sz.	2. sz.	3. sz.	1. sz.	2. sz.	3. sz.	
I.B/1.a	1599	269	786	138	27	37	680	14	76	3626
I.B/1.b	810	198	146	17	6	3	63	7	27	1277
	25	1	4	11	nincs adat		2	2	8	53
I.B/2.	101	32	604	3	nincs adat	14	17	2	30	803
II./a		414			16			33		463
II./b		142			17			12		171
		1			3			1		5
Összesen	2535	1057	1540	169	69	54	762	71	141	6398
		5132			292			974		

Táblázatunk adataiból, a vízszintes sorok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a cselekvő határozatlan ragozású igék használata a leggyakoribb, gyakoriságban őket a határozott ragozású igék követik — ezen a csoporton belül a több tárgyra utaló igealak lényegesen kevesebb —, ezután a gyakorisági sorrendben a passzívum áll. A felszólító módú ige lényegesen kevesebb, mint a kijelentő módú. A függőleges oszlopok alapján pedig az derül ki, hogy az egyes számú, majd őket követően a többes számú igealakok lényegesen gyakoribbak, mint a kettes számúak. Az első és a harmadik személy pedig gyakoribb, mint a második személy. Bár erre statisztikai adataim nincsenek, megállapíthattam, hogy a jelen idő használata jóval kiterjedtebb, mint a múlt időé.²²

Még csak annyit jegyzek meg, hogy e statisztika igazolja mind az általam követett rendszerezést, mind a hagyományos felfogást.²³ Az első és a harmadik személy gyakori használata az elbeszélő stílus következménye, ugyanis a főhős vagy a főhősök a velük megtörtént eseményeket első személyben beszélnek el, vagy pedig valamilyen harmadik személyről mesélnek, meglehetősen egyhangú módon.

Mind az igeragozás, mind az énekek stílusa szempontjából hasznos lehet, ha összeállítjuk az igealjak gyakoriságáról készített statisztikát.²⁴ Ez a következő:

²² Gyakran előfordul, hogy jelen idejű igealakot múlt idővel, múlt idejű igealakot jelen idővel fordítanak magyarrá, pl. *juch änd witten* 'fát nem találtál ONGY 69/79 *uitsem* 'találok' ONGY 221/399. SÁMSON EDGÁR ír erről a jelenségről egyik tanulmánya végén. Szerinte e sajátosságnak „Az igék jelentésének és a mondatbeli közlés szándékának alapos vizsgálatával talán okát lehetne adni.” (NyK 66 : 263). Itt valószínűleg grammatikai metaforáról lesz szó. Természetesen, ez csak feltételezés, melyet érdemes megvizsgálni.

²³ „... az aktívum használata sokszorosán felülmúlja a passzívumét, az indikatívusé a többi módét, a jelen idő a többi igeidőt, az egyes szám használata a többes számé, ...” — ismerteti GREENBERG kutatásait BALÁZS JÁNOS Az alaktani rendszerek leírása c. tanulmányában. (Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972, 50.) Eszerint az igeragozás rendszerében olyan hierarchia van, amely a hagyományos felosztást indokolja.

²⁴ A táblázatban az igealjak száma nagyobb, mint a ragos alakoké. A különbség onnan ered, hogy eredetileg vizsgáltam a melléknévi igenév és a birtokos személyrag kapcsolatából álló igealakokat is.

Szótag	Tőmorféma	Alternáns	Össz.	A leggyakoribb tőmorfémák (200 fölött)	
A/I.	1	478	147	625	
	1	23	—	23	
II.	2	461	40	501	'szól' <i>jaste-</i> (352)
	3	114	15	129	
	2	489	—	489	
	3	591	—	591	
Összesen			2358		
B/I. 1.	2	989	224	1213	'ül' <i>ämes-</i> (453), 'jut' <i>jogot-</i> (307)
2.	1	1942	—	1942	'jut, kezd' <i>pít-</i> (249), 'lép' <i>sos-</i> (211), 'tesz' <i>ver-</i> (418).
	2	1074	—	1074	
	3	31	—	31	'megy' <i>männ-</i> (337), 'áll' <i>lpil-</i> (281),
3.	1	1156	58	1214	'hall' <i>kol-</i> (217).
II. 1.	1	86	312	1178	
2.	1	813	—	813	
	2	281	—	281	
Összesen				8746	
C	1	455	54	499	
		582	313	895	
Összesen				1394	

A táblázat azt mutatja, hogy a mássalhangzóra végződő tőmorfémák gyakoribbak, mint a magánhangzóra végződők. Azt is láthatjuk, hogy viszonylag kicsi az alternánsok száma. Ennek oka részben abban rejlik, hogy csak azokat a tőmorfémákat vettem ide, melyeknek valóban megtaláltam az alternánsát; elvileg sokkal több alternáns képzelhető el. Figyelembe veendő az is, hogy az alternánsok a ritkábban használatos igeragozási kategóriákban — múlt idő, felszlólító mód stb. — fordulnak elő. Egyes tőmorfémák feltűnően gyakran használatosak. Ez a tény okozza — egyes igealakok gyakori használata mellett — az énekek stílusában megfigyelhető monotonitást (2992 tőmorféma, amely a 12 498-nak jelentős hányada).

A. JÁSZÓ ANNA

Die Konjugation des Sygva-Dialektes im Ostjakischen

Die Aufgabe dieser Arbeit ist die Beschreibung des Konjugationssystems des Sygva-Dialektes. Die einzige Quelle der Kenntnis des Sygva-Dialektes bietet Antal Reguly's Nachlaß; die Arbeit basiert auf der Sammlung der ostjakischen Volksdichtung und auf dem Material der ostjakischen Heldenlieder. Diese Texte wurden vom linguistischen Standpunkt aus noch kaum untersucht, deshalb ist die Beschreibung des Konjugationssystems auch dann begründet, wenn es in nichts von den Konjugationssystemen der anderen nördlichen Dialekte abweicht. Da Reguly's Nachlaß die einzige Fixation eines ausgestorbenen Dialektes ist, kann man mit Recht erwarten, daß sich in diesen Texten ein älterer Sprachzustand erhalten hat oder sich in anderen Dialekten nicht bekannte Tendenzen zeigen. Unsere darauf bezogenen Bemerkungen geben wir in den Aufzeichnungen an. Die Arbeit beschäftigt sich außer der Konjugation auch mit den Verbalstämmen.

ANNA A. JÁSZÓ

Viszontválasz Kovács Ferenc „Tudománytörténet, voluntarizmus” című válaszára

„Elmélettörténet” — kritika — etika

1. Amikor két évvel ezelőtt több nyelvésztársammal együtt én is föl-emeltem szavam KOVÁCS FERENCnek „Irányzatok, tanulságok” címen megjelentetett és azóta hirhettté vált tudománytörténeti beállításai ellen, nem gondoltam arra, hogy másodszer is vitába kell szállnom vele. Nem gondoltam elsősorban azért, mert Kováccsal nem személyes, hanem tárgyi disputám volt: kérdéses tanulmányának nem voltam szereplője, az általa tárgyalt dolgoknak nem voltam részese. Most azonban — miután eszmefuttatásaival elvileg nem értettem egyet — nemcsak válaszában tett főszereplőjévé, hanem az eredetileg rajtam kívül álló tárggyal is többrendbelileg összekombinált (l. NyK. 74: 354—79).

Válaszában külsőségei természetesen nem igényeltek és érdemeltek volna részemről feleletet. Legkevésbé nem a szokatlanul felajzott hangnem, a velem kapcsolatos becsmérlő jelzők, kitételek, a nagyon egyértelmű gyanúsítgatások, sőt az itt-ott már aligha félreérthető fenyegetések. De még az sem, hogy sok bírálója közül kifejezetten engem állít a középpontba, a többi epizód-szereplővé téve; hogy az én nevemet forgatja ott is, ahol alig vagyok kapcsolható a témához; másokkal gyakran csak név nélkül, legföljebb locus-jelzéssel dokumentáltan vitatkozva; hogy főként a nekem szánt részeket szedeti ritkítottan, összességében több lapra kiterjedő mennyiségben; — pedig hát kevés olyan nyelvészeti megnyilatkozást ismerünk, melyet — a nyelvészeti közvélemény megdöbbenet fogadtatásán túlmenően — írásos bírálói is annyira egybevágóan ítélték volna meg, mint a Kovácsét, ami azt is jelenti, hogy amit én tartottam róla, azt mások is mondták, nemegyszer nálam erősebben is.

Mindezek miatt felesleges lett volna válaszolnom, hiszen a hangnemet illetően mindenki úgy vitázik, ahogy tud, illetőleg ahogy ezt gondolkodásmódja, szakmai készsége, tollforgató pallérozottsága és ízlésbeli fejlettsége lehetővé teszi számára. A vitatkozás módja, stílusa — mint az közismert — egyébként is arra jellemző, aki csinálja, nem pedig arra, akivel csinálják; a taktikát illetően pedig az olcsó fogásokat a rutinos és tájékozott olvasó úgyszólván fölismeri. E tekintetben legföljebb azt érdemes megjegyezni, hogy mindehhez Kovács Ferenc ezt a több vonatkozásban is elgondolkoztató mottót választotta: „Soha sem szabad az olvasót ostobának képzelni. [Aláírás:] Egy amerikai nyelvész.”

Úgy gondolom viszont, hogy nem hagyható válasz nélkül Kovács Ferenc mondanivalójának néhány konkrét kitétele, ezért szántam rá magam — némi töprengés után — mégis az alább következők közreadására. Töprengésemnek az volt az oka, amit már korábbi véleményemben, Kovács első megnyilatkozásával kapcsolatban is fölvettem, sőt alapvető kifogásaim közt hangoztattam: az egész vitának a téma indításából fakadó természete, ide kapcsoló-

dóan a tudományos jelleg és szint problémája. Koránt sem vagyok ugyanis meggyőződve arról, hogy azoknak a kérdéseknek jelentékeny része, amelyekről Kovács engem — és másokat is — vitára kényszerít, e g y á l t a l á n t u d o m á n y o s f o l y ó i r a t b a v a l ó k - e? De mindegy, most már benne vagyunk, csinálni kell . . . Nagyon határozottan hangsúlyozni szeretném azonban, hogy kedvem és szándékom ellen való a tudomány ürügyén olyan dolgokról vitázni, melyek magával a tudománnyal csak nagyon közvetetten vagy egyáltalán nem kapcsolatosak. Első bírálatomban — amennyire Kovács Ferenc kérdésvetéseit ez már akkor is megengedték — próbáltam magát a tudományos tárgyat keresni, tekinteni. Most azonban vitapartnerem olyan helyzetbe juttatott, hogy tudományról már alig tudok vele disputálni; amit ugyanis válaszában rólam vagy velem kapcsolatban mond, az szinte kivétel nélkül magán a tudományos tevékenységen kívül eső, illetőleg oda csak kívülről és erőszakoltan belerántott probléma. Kérem, értse meg tehát és nézze el az olvasó, ha az alább következők jórészt ennek a külsőleges problematikának a kereteibe tartoznak. Mindezt vitapartnerem kényszerítette rám: nyilvános vádaskodásaira nyilvánosan vagyok kénytelen válaszolni.

2. Lényegében a tudományos színvonal kérdésebe vág mindjárt az a téma, amit vitapartnerem második cikkének voltaképpen az indításaként — egy csomó könyvcím nem eléggé világos célú felsorolása után — felvet: hogy tudniillik mi is volt első, megbírált megnyilatkozásának műfaja. Ő ezt elsősorban terminológiai kérdésnek tekinti, s azt vitatja, hogy a *tudománytörténet, elmélettörténet, gnoszeológia* megnevezések közül melyik helyes, melyik helytelen. Én — cikkem címéből („A tudománytörténeti hűségéről és a tudománytörténetész felelősségéről”) is kitetszően — munkáját *tudománytörténet*-ként kezeltem (hogy érdemileg az-e, az most más kérdés), de a másik két terminust is használtam. Készségesen elismerem, hogy magában a szóhasználatban lehettem volna következetesebb, egyértelműbb, precízebb; — noha Kovács maga mondja a kifogásolt *gnoszeológiá*-val kapcsolatban: „a nyelvtudomány történetét fémjelező elméleti irányzatok létrejötte, hatásának, egymáshoz való kapcsolódásuknak a feltárásában a gnoszeológia általános törvényszerűségeire egyeztettem támaszkodni” (NyK. 74: 354).

Az egész dologban azonban az a bökkenő, hogy egy tudományos tanulmányban alapjában véve mégsem az a lényege, fő jellemzője, hogy műfaját milyen elnevezéssel illetik, hanem az, hogy mi a célja, jellege, tartalma, hogy a benne foglalt tényanyag igaz-e vagy sem, következtetései helyesek-e vagy sem. A vita s e m e l n e v e z é s e k k ö r ü l forgott, hanem Kovács tanulmányát — többen és eléggé egyértelműen — a benne foglalt m o n d a n i v a l ó m i a t t kifogásoltuk, s ide kapcsolódóan természetesen a műfaji szempontból vett tartalmat is helytelenítettük. A bírálat lényege éppen műfaji vonatkozásban is az volt, hogy — bárhogyan is nevezzük e műfajt — Kovács már első cikkében is anélkül nyúlt a nyelvtudomány egy nagyon fontos szakaszának elméleti történetéhez, anélkül nyilatkozott elvi alapokról, vezérlő eszmékről, irányzatokról, tudományos értékekről, módszerekről, eredményekről — marxizmusról, sztálinizmusról, strukturalizmusról, marxizmusról —, hogy magát a tudományos teljesítményeket tekintetbe vette volna, hogy ezekből hámozta volna ki következtetéseit. A Kovácsot ért bírálat fő mondanivalója az volt, hogy cikke — bárhogyan is nevezzük műfaját — semmivel sem tisztázta vagy éppen vitte előre a hazai általános nyelvészet ügyét, semmi

lényegeset sem tudott mondani a marxista eszmeiségnek a hazai nyelvészetben való érvényesüléséről, hanem jórészt mellékes, külső, személyi vonatkozású dolgokról beszélt, méghozzá ott is egy csomó tárgyi tévedéssel, tendenciózus beállítással. A bírálók éppen azt kifogásolták, hogy — bárhogyan is nevezzük műfaját — Kovács szinte csak azt tekintette, ki mit mondott vagy kinek mit mondtak, ki mit csinált vagy kivel mit csináltak magán a tudományos kutatómunkán és teljesítményeken kívül eső régiókban. Egyik bíráló sem állította, én sem, hogy e régióknak nem lehet ilyen vagy olyan közük a tudományos alkotó munkához, hogy nem lehetnek, illetőleg nem voltak arra befolyással. De elméleti igényű tanulmányt írni csupán az utóbbi alapon, s ebből messzemenő következtetéseket levonni magáról a tényleges, alkotó tudományról még akkor is enyhén szólva kétséges értékű, ha maguk a külső eseményleírások tényszerűen pontosak, korrekt beállításúak lettek volna.

„A pudding ízének mégiscsak az evés a próbája” — jelenti ki válaszában Kovács (i. h. 364–5). Ez az, amiben tökéletesen egyetértenék vele, ha „elmélet-története” a gyakorlatban is ezt bizonyítaná. Szerintem is az „evés” a próba, az a legfontosabb ténymegállapító aktus, s a pudding ízét — hogy ezt a nem éppen a nyelvtudományba vágó hasonlatot folytassam — pontosan soha sem fogjuk tudni meghatározni abból, hol csinálták hozzá a puddingport, ki főzte, ki tálalta föl, milyen evőeszközt tett hozzá, mit mondott e cselekedetei közben a szomszédjának, az mit válaszolt rá stb. stb., noha egyik-másik körülmény természetesen adhat némi magyarázatot magára az ízre vonatkozóan is. Az „evés” alapigazságát a Kovács-féle „történesek mögé látás” elmélete (i. h. 362) a nyelvtudomány terén sem igen teheti kétségessé.

Ebben a vonatkozásban merül föl elsősorban a tudományos jelleg és színt kérdése, ez az a pont, ahol a bírálók korábban is bele voltak egy bizonyos tematikai-színvonalbeli ketreche szorítva, s vannak még jórészt jelenleg is, amennyiben a vitát folytatják. A tudomány szempontjából lényegesnek és kevésbé lényegesnek ez a sajátos viszonya az, amely Kovácsnál a terminológiához kapcsolódva is ismét jelentkezik. Szerinte „súlyos elméleti hiba” (i. h. 354), hogy művét gnoszeológiaiaként is említettem; pedig az elméleti illető lényeg az, hogy tanulmánya műfaját, illetőleg a műfaj mögött rejlő, abba ágyazott tartalmat tekintve nemcsak gnoszeológia nem, de tudománytörténet vagy elmélet-történet sem. Samikor művében a lényegi tartalmat keresem, illetőleg hiányolom, amikor azt jelzem, hogy a tőle megadott témában szerintem a nyelvtudományt elsősorban mint művelőinek alkotását kellett volna vizsgálnia, vagy legalábbis azt is vizsgálnia kellett volna, amikor tehát — az ő terminológiájával élve — a felszolgálás, körítés mellett magát az evést is fontosnak tartom, akkor kívánalmamat „hályogkovács merészségű diktátum”-nak minősíti, erősítésül még hozzátéve, hogy „mint ez a későbbiek folyamán sorra-rendre kiderül — nem ez az egyetlen ilyenmű merészség BENKŐ eljárásában” (i. h. 353).

3. A későbbiekben aztán tényleg kiderül, hogy merre is akarja gondolatmenetét vinni. Mivel kritizáltam őt abban a vonatkozásban, hogy a világnézeti alap hatását, a marxizmus eszmei érvényesülését, az elméleti-ideológiai igényességet nem magában a tudományos alkotó munkában keresi, hanem pusztán eseménytörténeti alapon, némelykor majdnem hogy pletykaszinten von le ide vonatkozó súlyos következtetéseket, ezt a véleményemet nemcsak „deklaráció”-nak minősíti (i. h. 367), hanem ezen is túlmenően végül azt igyekszik

kikerekíteni, hogy éppen én gátolom a helyes világnézeti alapok érvényesülését. Bírálatom elhangzása óta már többé nem PAPP, DEME, ANTAL stb. az antimarxisták a hazai nyelvtudományban, mint ahogy azt korábban beállította; mint mondja (i. h. 367), már „jóideje” nem PAPP LÁSZLÓVAL vitázik (itt Kovács időfogalma is figyelemreméltó, hiszen közvetlenül megelőző tanulmányában még PAPP ideológiai tájékoztatlanságát taglalta leghevesebben). De közben rájött, hogy voltaképpen ki a magyarországi antimarxizmus kézzel foghatóan bizonyítható nyelvész-képviselője: Benkő Loránd. Hogy miért mondom: „közben”, s mi milderre a „bizonyíték”, az menten ki fog derülni.

E ponton joggal várhatná el az olvasó — akire vitapartnerem oly nyomtatékosan számít —, hogy Kovács bizonyítása most már a szaktudomány lényegébe fog vágni, hogy legalább az őt e tekintetben is több oldalról ért kritika után valóban „elmélettörténeti” alapon, műveimből, cikkeimből fogja kimutatni állítólagos antimarxista ideológiámat. Ehelyett megint az előbb tárgyalt probléma igazolódik: Kovács továbbra sem látja, nem érzi, mi a minőségi különbség a belső, érdemi tartalom és a külső eseménytörténet között. De ezen túlmenően, maga a hajánál fogva előranciaigált „esemény” Kovács-féle beállítása is többszörös ferdítésekkel terhes, s ezért kénytelen vagyok néhány ide vágó részletmegjegyzést tenni.

Kovács Ferenc azt állítja, hogy én az 1969-ben tartott országos névtudományi konferencián nem engedtem a marxizmus védelmében cselekedni. „Emlékeztet” arra, hogy a PAPP LÁSZLÓ előadása utáni szünetben — „elnöki funkciómat gyakorolva” — ösztökéltem őt a hozzászólásra, de aztán nem engedtem a vitát megindulni, s így nem tudta a kérdéses előadást bírálatlalt illetni, sőt — horribile dictu! — az elhangzottakkal kapcsolatban magam sem hallattam a kritika szavát. „Mire gondoljon az ember, miért nem?! [— teszi föl a drámai kérdést.] BENKŐ, mint elnök, nem értette meg, hogy itt nem akármilyen, hanem ismeretelméleti-filozófiai szempontból alapvető kérdésnek »a marxista szemlélet számára elfogadhatatlan (Bakos)« módon történő exponálásáról van szó?! Vagy megértette, de úgy gondolta, hogy . . . a lehetőségeket még lehetne találgatni. Véleményem szerint akár az egyik, akár a másik meg-gondolás vezette BENKŐT a hallgatásra, a vitalehetőség megvonására, egyik rosszabb rá nézve, mint a másik! Ez már nem a »szemérmes marxizmus«, hanem az antimarxizmus hangja! De ha már ilyen vagy olyan oknál fogva BENKŐ úgy járt el, ahogy eljárt, a cikkemhez kapcsolódó vitacikkében alkalma lett volna legalább valamilyen önbírálat-félére, különösen, ha azt akarta volna, hogy a »világnézeti alap szilárdságára« vonatkozó deklaratív posztulátumát valaki is komolyan vegye. Vagy mindezek után se tartotta ezt szükségesnek? Vagy cikkem elolvasása után se döbbsent rá, hogy miről van szó? Ezt csak BENKŐ tudná megmondani, de ugyanazzal a tehertétellel, hogy a lehetőségek egyik variánsa rosszabb rája nézve, mint a másik!” És így tovább . . . (I. h. 368—9.)

A sok kérdőjellel, felkiáltójellel, sőt ezek együttesével is bőségesen áradó szöveggel kapcsolatban lehetne éppen néhány stílusíj megjegyzést is tenni. De nem ez a lényeg. Csupán arra szeretnék felelni néhány főlemíltésével, amit Kovács idézett szövegrésze a kérdések és felkiáltások közepette — nem hiszem, hogy belemagyaroznám a dolgot — ilyesformán „derít ki”: mégsem a butaságom a nagyobb veszély számomra, hanem antimarxista cselekedetem (amit ő most kérlelhetetlen ideológiai következetességgel, mély elméleti elem-zéssel ország-világ előtt leleplezett).

Legyen szabad ezzel kapcsolatosan vitapartneremtől megkérdezni a következőket: 1. Mért csak elhangzott bírálatom után lett mindebből „antimarxista ügy”? Ha ténykedésem valóban ilyen súlyos antimarxista cselekedet volt, mért nem jutott eszébe első tanulóinak megírása kor is, amikor szinte lámpással kereste az ez irányú vétkeket? Tudni kell ugyanis, hogy az inkriminált „esemény” 1969-ben volt, Kovács pedig utána írta meg tőlem is kifogásolt tanulmányát, amelyben többek között PAPP LÁSZLÓ előadását is kipellengérezte, arról azonban, hogy én is benne lettem volna az ügyben, egy szót sem szól. — 2. Hogyan alakultak a marxizmus–antimarxizmus hadállásai a PAPP LÁSZLÓ előadása utáni szünetben? Akkor még én voltam az aktív, a biztató fél a marxizmus védelmében? És ő csak a passzív, akit biztatni kell a kiállásra? Aztán hogyan fordult ez néhány perc múlva a visszájára, amikor ő, a felbiztatott, már szólni akart, viszont én a megakadályozó szerepébe csaptam át? Nincs mindebben már önmagában is valami logikai abszurdum? — 3. Kovács nem emlékszik arra, hogy PAPP LÁSZLÓ előadása a konferenciát bevezető plenáris ülés keretében hangzott el, s nem tudja, hogy az ilyen üléseket — a kialakult gyakorlatnak megfelelően — nem szokta közvetlenül vita követni? Mért kell ezt úgy beállítani, hogy éppen a PAPP-féle előadás hoz és éppen őt személyesen nem engedtem szólni, amikor az ott elhangzott négy előadás egyikehez sem volt közvetlen hozzászólás, s én mint a plenáris ülés egyik szakaszának elnöke akkor sem tehettem volna vele kivételt, ha történetesen felállt volna, és szót kért volna...? — 4. De még ha lett volna is ott közvetlen vita-lehetőség, mit tett volna például ő az én helyemben éppen abban a szituációban? Az előzőeken is túlmenően fontos ugyanis tudni, hogy PAPP LÁSZLÓ előadását nem ok nélkül olvasta föl más: ő éppen akkor élet és halál közt vívódott egy súlyos gyomorátfúródással kapcsolatos műtét következtében. Ez — pusztán emberi vonatkozásban — nem tartozik hozzá a kérdéshez? — 5. Ha PAPP előadását a marxizmus ellenében szólónak minősítette, mért nem élt a konferencián e vonatkozásban bőven adódó lehetőségekkel: mért nem kért szót a tényleges munkaüléseken, ahol ugyanis volt vita (az én bevezető előadásomhoz is hozzászóltak például), s ahol bármelyik elnök készségesen teret engedett volna számára? — 6. Mért kellett volna nekem az ő tanulmányát bíráló cikkemben e kérdésről szólni, amikor az én állítólagos antimarxista cselekedetemről tanulmányában egy szót sem ejtett, s a PAPP-előadásnak Kovácstól fölkevert problémájával bírálatomban nem is foglalkoztam? Milyen apropóra kellett volna akkor nekem a tőle követelt „önbírálatot” gyakorolnom? Sajnos, nem rendelkezem jóslási képességekkel, hogy előre megsejthessem, mit és hogyan fog Kovács a fent leírt tények sajátosságos kezelésével utólag a nyakamba varrni, milyen módon fogja állítólagos antimarxizmusomat „bebizonyítani”...

Nagyon sajnálom, sőt végtelenül bánt, hogy a marxizmus nyelvtudományi problémáiról ilyen jelleggel, ilyen „tudományos” szinten kell Kováccsal vitáznom. Aligha kétséges, hogy e téma a „felbiztatta” — „nem biztatta”, „engedte szólni” — „nem engedte szólni” stb. problematikájánál valamivel mélyebb és méltóbb elemzést igényelne. De hát mindez a Kovács-féle „elméletörténet” szintjéből következik, s csupán az ő nyilvános vádaskodására való nyilvános válaszkényszer szülötte.

4. Ilyesféle beállításokban egyébként más dolgokkal kapcsolatban sincs

Kovács Ferencnél hiány. De hát ki győzi — és ki nem viszolyog attól —, hogy mindezeket sorra-rendre cáfolgassa, s a tudományos folyóirat hasábjait ilyenekkel töltse? Két további „vádpontot” azonban mégis kénytelen vagyok tárgyalni a bennük levő ideológiai-politikai tartalom, illetőleg a mögöttük rejlő beállítási szándék miatt, s Kovács nyilvánvaló ferdítéseit e vonatkozásban is föltétlenül vissza kell utasítanom.

Az egyik az, hogy Kovács ismételten rámfogja (i. h. 363, 369), hogy bírálatomban a nyelvtudomány nemzetközi fejlődésével valamiféle „sajátos magyar utat” állítottam szembe. Bármennyire jól jönne is az „antimarxizmus” mellé még egy ilyen „bizonyíték”, Kovács állítása teljesen valótlan. Azt a nézetemet akarja ide forgatni egy szövegösszefüggéséből kiragadott félmondatos idézettel „bizonyítva” (i. h. 362), amelyben (ez már szinte a dolog tragikomikuma!) éppen a nyelvtudományi irányzatok, módszerek, megközelítések sokféleségéről írok, vallva a létjogosultságát a „hagyományos” és a „modern” irányzatoknak egyaránt, akár külön-külön, akár egymással konvergálódtatott útjaikon. Kovács súlyos ferdítése kényszerít arra, hogy azt az egész bekezdést idézzem, amiből „bizonyítékát” kiragadta: „Aki a magyarországi nyelvészet újabb időkben való fejlődését csak egy kicsit is ismeri, az tudja, hogy a régebbi és az újabb nyelvészeti irányzatok közti kölcsönhatás már nem irreális [ritkítás az eredetiben]: szinte alig van nagyobb veretű, komolyabban számításba vehető nyelvészeti produktum, amelyben — bármilyen elvek és módszerek alapján dolgozott is szerzője — az »ellenlábás« irányzatok valamiféle hatása, lecsapódása nem érvényesülne. Ez a tény szinte egyetlen esetben sem jelent ugyan valamiféle abszolút kiegyenlítődést, de — az előbb mondottak értelmében is — igenis jelent színesedést, élénkülést, pezsdülést, ami a tudományos haladás nélkülözhetetlen kelléke és velejárója. Ugyancsak az imént érintettekben következik, hogy abból sem volna semmiféle tragédia, ha akár »hagyományos«, akár »modern« [itt következik a Kovácstól kiragadott rész a két csillag között] *nyelvészeink más irányzatoktól intakt módon, saját iskolájuk »belső törvényei« szerint tevékenykednének*; aligha lehetne ezt valamiféle »elméleti igénytelenség«-nek, fejlődési gátnak tekinteni, ha egyébként ezek az irányzatok önmagukon belül elméletileg megalapozottak és módszereikben fejlődők [ritkítás az eredetiben]. De nyelvészeink ma már legtöbbszörre nem így, a másik »fél«-ről tudomást sem véve tevékenykednek; nem olyan mély már az a szakadék a hazai nyelvtudományban dívó irányzatok között, ahogyan azt Kovács feltűnteti.” (NyK. 72: 342.) Íme, itt az én „sajátos magyar utam”, s ami ehhez a kifejezéshez nyilván asszociálható, anti-internacionalizmusom — a Kovács-féle igazolás szerint . . .

Bírálatomban — Kovács merev kategorizálásával, ellentét-felvetésével szemben — az általános és a konkrét nyelvészet élesebb elhatárolása ellen emeltem szót. Vitapartnerem most ezt a véleményemet is mint olyan „elméleti hibát” állítja be, amely párját ritkítja. Persze így szépen megkonstruálható velem szemben a harmadik vádpont, a „maradiság”, ha még az antimarxizmus és az anti-internacionalizmus nem lett volna esetleg elég . . . Értelmi összefüggéséből újra kiragad tőlem egy félmondatot: „az »általános« és a »konkrét« nyelvészet élesebb elhatárolásának nagyon is kérdéses útjára lépünk (i. h. 330)”, majd így folytatja: „akkor az ilyen »apróságokkal« nem érdemes részletesen foglalkozni. Mindenesetre érdekes, sőt jellemző, hogy valaki 1971-ben úgy nyilatkozik az általános nyelvészet önálló mivoltáról. SAUSSURE munkás-

sága óta nehezen lehetne idézni hasonló álláspontot a nemzetközi irodalomból” (i. h. 355).

E tekintetben még a szövegösszefüggésétől elszakított félmondatom önmagában való tartalmát is állom, s az élesebb elhatárolást továbbra is nemcsak elvi hibának tekintem, hanem a gyakorlatban mindkét irányban súlyosan káros módon kiható tényezőnek is, ahogy azt a Debrecenben tartott vitán ki is fejtettem (l. Általános nyelvészetünk helyzete . . . 1969. 75 kk.). De most nem is ezt a kérdést akarom tovább boncolgatni, csak azt szeretném megvilágítani, mennyire „érdekes” és „egyedülálló”, mennyire Saussure óta idejétmúlt, ma már még csak „hasonlót sem található” álláspont ez. Azt hiszem, elég itt utalnom éppen az előbb említett debreceni nyelvésztalálkozóra, ahol nem egy felszólaló fejtett ki nemcsak hasonló, hanem az enyémnél még határozottabb kontúrokkal megfogalmazott véleményyt. Csak egyből idézek, HAJDÚ PÉTERTŐL: „nálunk egy rossz hagyomány következtében amúgy is elég élesen elválnak az általános nyelvészet a speciális nyelvészetektől, és kár lenne ezt a hagyományt kodifikálni” (i. m. 61). Nem árt emlékezetbe idézni, hogy a debreceni tanácskozás azért valamivel mégis csak „Saussure után” volt, s hogy a tanácskozásnak történetesen Kovács Ferenc is a résztvevői közé tartozott . . .

5. Még két megjegyzést az ominózus „Lazicius-ügy”-höz.

E kérdést Kovács mint a vele szemben alkalmazott vitamódszerek tükrözőjét állítja be. Pedig — most csupán az én ide vonatkozó bírálatomról szólva — egyszerűen csak helyesbítettem sorozatos pontatlanságait, helyére tettem kétértelmű megállapításait, amelyek sehogyan sem illettek egy tudománytörténetinek beállított tanulmányba. Egyetérttek Kováccsal abban, hogy a téves adatok a dolog érdekességét fokozhatják, csak attól félek, ezen az „érdekességen” nem ugyanazt értjük. Ide kapcsolódóan többek között ilyeneket ír: „Ennek [ti. a Lazicius-ügynek] taglalása egyéb szempontból is érdekes: a velem szemben alkalmazott v i t a m ó d s z e r l e g j e l l e m z ő b b t ü k r ő z ő j e” [ritkítás az eredetiben]. (Vitapartnereim eljárásának néhány jellemző vonásáról más vonatkozásban már szó esett.) [Bekezded:] A dolog érdekességét csak fokozza, hogy — mint már említettem — forrásaim pontatlan adatait átvettem (ezzel nem akarom felelősségemet csökkenteni!), tehát a pótlás, kiegészítés jogos.” (I. h. 374.) — Ugyanakkor — hogy itt is visszafordítson bírálatomból valamit —, ha tévesen közreadott tényeket nem is tud rám sütni, további életrajzi adatokat keres rajtam: „Úgy látszik — mondja —, BENKŐ nemcsak a bibliográfiai adatok dolgában hanyagolja el azt, amit mástól megkövetel, de LAZICZIUS-bibliográfiája is kiegészítésre szorul” (i. h. 376). Csakhogy nekem nem is volt sem szándékom, sem feladatom LAZICZIUS-életrajzot vagy akárcsak könyvészetet adni, s az efféle „hiányosság” azért mégiscsak más valamivel, mint Kovácsnak e tekintetben is megbírált ténykedése.

Kovács Ferenc előző tanulmányában azt állította, hogy LAZICZIUS munkássága idehaza egy bizonyos időszakban „mindössze egy jelzős szerkezet erejéig” részesült figyelemben. Én viszont adatszerűen dokumentáltam, hogy ez is téves állítás, s közben utaltam BALASSA JÓZSEF egyik cikkére (Nyr. 73: 107—11) is. Dokumentációnak nem az volt a lényege, hogy dicsérték-e a kortársak LAZICZIUST vagy bírálták, hanem hogy tényleg nem vettek-e róla tudomást, ahogy Kovács mondja, vagy másképp volt a dolog. Hogyan fordítja rám vissza mindezt Kovács? Úgy, hogy BALASSA — aki bírálta LAZICZIUS

felfogását — nem számít bele a visszhangba, mert véleménye nem „elismerést, megbecsülést sugárzó” (i. h. 377). Akkor nyilván TAMÁS LAJOS meg mások sem számítanak ide . . . E vonatkozásban talán még azt sem közömbös megjegyezni, hogy e kérdéssel kapcsolatban a tudománytörténetileg is jelentős szerepű, képzett nyelvész BALASSÁT mint valami elmaradott, tudatlan személyt állítja be Kovács, jól láthatóan csupán azért, mert ennek elhíttetése ide vágó bírálatom igazát gyengíthetné.

6. Kovács Ferenc bírálóival szemben folytonosan az igazságot, a vitamorált, a tudományos etikát, a kritika szabadságát, a tudományos légkört, a voluntarizmust stb. emlegeti. Közben a bírálók érdemi, alapvető kifogásaira nemigen válaszol, viszont mellékes problémákat — nem kis részben megint az eseménytörténet szintjén — felnagyít, összefüggéseiből kiragad, majd ezeket ide-oda forgatva taglalja. Elsősorban velem szemben — akivel bírálatom elhangzása előtt semmiféle tárgyban nem vitakozott, nem problémázott — egyszeriben a tudománypolitikai súlyú és jellegű következtetések sorozatát igyekszik levonni, mondanivalóm elferdítésén keresztül jól láthatóan személyem ellen hadakozva. Minduntalan a kritikai légkör elfojtására célozgat, sajátosan éppen egy olyan vitában, amikor az ő állításait, „tudománytörténeti” vagy — ha jobban tetszik — „elmélettörténeti” tevékenységét sokoldalú, tüzetes bírálat érte.

En ezt a vitát, melyet sem a tudományos légkör tisztulása, még kevésbé a tudományos munka előbbrevivése szempontjából nem tartok gyümölcsözőnek, ezennel befejezem, s bármit is ír a továbbiakban Kovács Ferenc, többé nem reflektálok rá. A Kovácstól mottóul idézett „amerikai nyelvész”-szel meg vitapartneremmel egyetértve azonban magam is remélem (s gondolom, az európai és ezek között a hazai nyelvészek sincsenek e tekintetben más véleményen), hogy az olvasónak tényleg megvan a magához való esze, s oda teszi a dolgokat, ahová valók.

BENKŐ LORÁND

Megjegyzések

Kovács Ferenc válaszához

Elolvasva Kovács Ferencnek folyóiratunk 1970. évi számaiban megjelent, „Irányzatok, tanulságok” című tanulmányához fűzött hozzászólásokra adott válaszát („Tudománytörténet, voluntarizmus”: NyK. 74: 349–79), először arra gondoltam, nem sok értelme van ezt a vitát folytatni. Hiszen Kovács az öt hozzászóló nézeteiből nem fogad el szinte semmit, s ez a hozzászólásokra adott válasz a kitűzött cél megközelítésétől még jobban eltávolodik, mint az eredeti tanulmány. Mert az efféle kérdéseket, hogy Laziczius Gyulának a harmincas évek valamelyik hónapjában hány pengő is volt a fizetése, hogy Kovács Ferenc egyik vitapartnere egy szaktudományi konferencia együttes ülésével kapcsolatban követett-e el valamiféle, Kovács szempontjából sértő formahibát, s ennek a formahibának van-e esetleg ideológiai vonatkozása is — aligha tekinthetjük a hazai elmélettörténeti kutatások főbb állomásainak vagy számottevőbb mozgató rugóinak. Hogy mégis fűzök néhány megjegyzést ehhez

a cikkhez, azt elsősorban azért teszem, nehogy Kovács öntudatos és harcias hangnemben megírt válasza a kérdéskört kevésbé ismerő olvasóban azt az érzést kelthesse, hogy Kovács kiverte az érveket vitapartnerei kezéből.

Úgy látom, hogy az öt hozzászóló mondanivalójának a lényegét Kovács nem értette meg, ezekre általában nem is válaszol, vagy ha egyikre-másikra igen, azt olyan formában teszi, ami az őszövettségi prófétáknak a mai kor stílusához szürkített átkaira emlékeztet leginkább.

Kovács — elsősorban személyemre utalva — azt is szemére veti a vele vitázóknak, hogy megnyilatkozásaik nem eléggé világosak (vö. NyK. 74: 373). Ez lehetséges! Ezért most megpróbálok világosabban fogalmazni.

Kovács tanulmányában három igen súlyos fogyatékoságot láttam, és látok a válasz után is. Többi kifogásom ezekhez fűződő részletkérdés vagy ezekből folyó következmény.

1. Tanulmánya elején Kovács azt ígérte, hogy a hazai általános nyelvészet (nyelvelmélet) fejlődésének vázlatos áttekintését adja „különös tekintettel e fejlődés felszabadulás utáni szakaszára” (NyK. 72: 11; jegyzet). Válaszcikkében újra leszögezi, hogy mivel is kíván foglalkozni. Így többek között: „a hazai általános nyelvészetnek a nyelvtudomány nemzetközi fő irányjaival, fejlődési menetével való összevetésével” (NyK. 74: 350).

S ezt a nem kis feladatot Kovács milyen anyag alapján, miféle „irányzatok” megvizsgálásával végezte el? Részletesen tárgyalta a marrizmust. Azt a nálunk kérészetletű irányzatot, amelynek konkrét tudományos hatása Magyarországon egyáltalán nem volt, s elsősorban bizonyos negatív tudománypolitikai következményei jelzik helyét a tudománytörténetben. Tárgyalta — helyesen — a Sztálin-cikkeket; de ezek tudományos hatása is lezárult lényegében Sztálin halálával, vagy legalábbis nem sokkal ezután.

A következő két évtized „irányzatai” közül egy kapott viszonylag szerény helyet Kovács cikkében: a formális strukturalista irányzat. Érintette a debreceni „nyelvészaktíva” ülését, amely nem tekinthető ugyan irányzatnak, de kétségtelenül számottevő esemény volt tudománytörténeti szempontból. De meg sem említte például a Chomsky—Fillmore-féle irányzatot, amely nemzetközi méretekben is az utóbbi évtized legnagyobb hatású nyelvelmélete, amely idehaza is konkrét eredményeket mutatott fel, számos elméleti tanulsággal is járt, sőt bizonyos fokig érdemi kritikai elemzésben is részesült. Említést sem tesz a tipológiai kutatások terén folyó próbálkozásokról, a jelentéstani kutatásoknak elméleti szempontból is vitathatatlan eredményeiről. **E leve elhárította az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1970-ig megjelent hét kötetének elemzését, azzal a megokolással, hogy az külön tanulmányt érdemel.**

Az egyéni jellegű törekvések közül egyet elemezett eléggé részletesen, Papp Lászlónak egy előadását, amely a hazai névtudományi konferencián hangzott el. De ugyanakkor cikkében meg sem említette, hogy az általa tárgyalt korszakban éltek — és dolgoztak — Magyarországon olyan nyelvészek (pl. Dezső László, Fodor István, Fónagy Iván, Herman József, Hutterer Miklós, Károly Sándor, Szépe György, Telegdi Zsigmond stb.), akik különösen fogékonyak voltak a nemzetközi viszonylatban jelentkező különböző újabb irányzatok iránt, s akiknek általános nyelvészeti munkássága külföldön sem maradt visszhang nélkül.

Meg sem említette Kovács, hogy figyelemre méltó grammatika-

elméleti nézetek érték meg és realizálódtak konkrét művekben (Deme László, Hadrovics László, Zsilka János).

Csak válaszcikkében közöl annyit, hogy mindezeket „hasonló okokból” nem tárgyalta, mint az Általános Nyelvészeti Tanulmányok sorozatát. De arra itt sem utal, miért hallgatta el cikkében azt, hogy ezek egyáltalán léteznek.

A Kovács által kiválasztott „anyag” alapján el lehet-e végezni — bármilyen vázlatosan is — a hazai általános nyelvészet felszabadulás utáni fejlődésének áttekintését? Össze lehet-e vetni a hazai általános nyelvtudomány fejlődését az általános nyelvészet nemzetközi fő irányjaival? Nyilvánvalóan nem! Ezeknek a „fő irányoknak” a hatása ugyanis elsősorban éppen azokban a művekben tükröződik, amelyeket Kovács — egyet-kettőt megemlítve, a többit elhallgatva — kizár vizsgálata köréből.

Elmélettörténetet aligha lehet írni konkrét művek elemzésénélkül! Bizonyos megnyilatkozások, határozatok elemzésével legfeljebb a dalékokat lehet szolgáltatni egy későbbi, átfogó igényű vizsgálat számára.

Különösen megdöbbenő volt számomra, hogy Kovács a hazai általános nyelvészet fejlődését vizsgáló kutatásai során kizárta vizsgálata köréből az Általános Nyelvészeti Tanulmányok sorozatát is. Azt a gazdag dokumentumanyagot, amelyben a legtömörebben és valóban kézzelfoghatóan tükröződnek a hazai általános nyelvészet problémái, nekigyürközései és megtorpanásai, eredményei és hibái. Azt, hogy a sorozat részletes elemzéséről lemondott, megértem. Azt azonban, hogy egyáltalán nem érezte szükségét annak, hogy ebből a mintegy két és félezer oldalra rúgó anyagból a maga számára bármiféle szerény tanulságot vagy következtetést leszűrjön, s azt tanulmányába is beépítse — nem. Ezt az értetlenségemet az sem csökkenti különösebben, hogy tanulmánya befejezésekor Kovács megjegyzi: „minden bizonnyal magánviseli [sic!] ez az írás is a kísérletezés fogyatékoságait, kiegészítésre, esetleges korrekciókra szorul” (NyK. 72: 295). (A kiemelés tőlem. I. S.)

2. Kovács az általa — számomra nem egészen világos megfontolások alapján — kiválasztott „főbb állomások” elméleti vonatkozású kérdéseinek elemzésében is egészen sajátos módszert követ. Erről most csak idézem korábbi hozzászólásom néhány sorát: „Az 1945 után hozzánk is eljutott különböző irányzatok egy-egy hívének vagy ezek csoportjának, illetőleg a »másik tábor« egy vagy több képviselőjének szóbeli csatározásait, nemegyszer szélsőségesen túlzó megnyilatkozásait idézi-elemzi. Úgy látom tehát, hogy Kovács elmélet-történet néven nem is annyira a különféle irányzatok tudományos hatását, elméleti alapjait, módszertani kérdéseit, mint inkább a körülöttük vagy miattuk keletkezett, gyakran személyeskedő ellentétekbe sekélyesedett érzelmi viharokat látja elsősorban fontosnak vizsgálni” (NyK. 73: 345). Ezt a nézetemet Kovács válasza még jobban megerősítette.

3. Kovács válogatási módszere, szelektálása a rendelkezésére álló adatok között — az általa vizsgálatra érdemesnek ítélt „irányzat”-okon belül is — számomra megdöbbenően szubjektív. A tanulmány többszöri elolvasása után is az az érzés maradt bennem, hogy Kovács nem az általa ismert dokumentumokból vonta le következtetéseit, hanem a szubjektíve kialakított egyéni véle-

ményéhez keresett bizonyító anyagot úgy, hogy ami ezt a véleményt támogatta, azt idézte, ami nem, azt mellőzte — az ilyen adatoknak, tényeknek még csak a meglétére sem utalva! Hogy ezt az érzést miféle tények keltették bennem, azt néhány példán feltétlenül bemutatandónak tartom.

a) Közismert, hogy a marrizmus korában ennek az irányzatnak a hazai képviselői különféle pszichikai-ideológiai eszközökkel igyekeztek nyomást gyakorolni a marrizmus ellenzőire. A Sztálin-cikkek megjelenése után a volt marristák ellen irányultak bizonyos akciók, hasonló céllal.

Kovács az utóbbiakból néhányat idéz, főleg érzelmi síkon kommentálja őket. Az előbbieket meg sem említi. Válaszában — tehát utólag, a kritikák hatására — próbálja megmagyarázni eljárását. Elismeri, hogy ismerte ezeket a tényeket, de nem tartotta őket jelentősnek, mert ezek „egyéni” kezdeményezések voltak, szemben az általa idézett „akadémiai” kezdeményezésekkel (vö. NyK. 74: 372). Ez az érvelés még akkor is nagyon gyenge lenne, ha magában a tanulmányban hangzott volna el. Így utólag pedig teljesen elfogadhatatlan — legalábbis számomra.

Mi lehetett akkor az az ok, amely arra készítette Kovácsot, hogy ezekről a tényekről hallgasson? Szerintem elsősorban az, hogy ellenkező esetben a „marrista—antimarrista per”-nek az a teljesen „egyéni” beállítása, ahogy Kovács tette: „Ha a marrista—antimarrista perben mindenképpen arakcsejevizmust — vagy ehhez hasonlót — keresünk, akkor másutt kell kereskednünk” (NyK. 72: 29) — még nyilvánvalóan szerinte is lehetetlen lett volna.

Csak mellékesen említem meg, nem látom egészen világosan, hogy a következő, az egyik akadémiai vitáulésen elhangzott mondatot — „Sztálin megnyilatkozásából aligha következik az, hogy a szocialista nyelvtudomány épületének megtervezése a volt marristáknak volna az előjoguk” — miért látja Kovács annyira sérelmesnek és fenyegetőnek a volt marristák számára, hogy ezt elsőként idézi. Kovács szerint talán valóban továbbra is „előjog”-ot kellett volna biztosítani a marristák számára a nyelvtudományi tervek összeállításában? Vajon miért?

b) Kovács szerint az 1961-es strukturalista vitán az „ellentábor”, tehát a hazai nyelvészek túlnyomó többsége a strukturalizmus egészét „a marxista nyelvtudomány számára megemészthetetlen”-nek tartotta (NyK. 72: 284). Az idézett szöveg azonban a valóságban csupán egyetlen személy nézete volt! Az „ellentábor” jelenlevő tagjai közül legalább egy tucatnyi félreérthetetlenül, és nézeteit részletesen is kifejtve úgy nyilatkozott, hogy az újabb irányzatokból fel kell használni mindazokat a módszereket, amelyek az eredményesebb kutatást elősegítik (vö. NyK. 73: 351). Tehát azt mondta, amit Kovács szerint is mondaniuk kellett volna.

Vajon miért válogatott Kovács akkor megint ennyire sajátos módon az általa is ismert adatok között? Miért nem is említi az ilyen értelmű nézeteket? Szerintem azért, mert csupán az idézett mondattöredék „bizonyító ereje” mellett volt lehetséges elítélni az „ellentábor”-nak azt a „helytelen” állásfoglalását (amely a valóságban nem létezett): „Senki és semmi nem kényszerítette a strukturalistaellenes tábor képviselőit arra, hogy a különböző irányzatok filozófiai alapjainak a jogos bírálataival együtt felhasználható módszereit is elvessék” (NyK. 72: 284). E nélkül a megállapítás nélkül pedig nem állna elég szilárd alapokon az egész vita Kovács-féle „elméletörténeti” értékelése sem, amely szerint „Mindenesetre — az eddigiekből is [ti. az előbb fel-

sorolt idézetből és következtetésekből I. S.] — megállapítható, hogy a strukturalista vita nem hozta meg a kívánt eredményt, . . . mivel a nézetkülönbségeket nem tudta egymáshoz közelíteni, sőt tovább élezte őket” (i. m. 284—5).

c) Az általános nyelvészeti kutatások elmaradtak voltának bizonyítására Kovács felhasználja a statisztika eszközét is. Kimutatja, hogy a Pais-Emlékkönyvben (1956.) 120 szerzőből mindössze 2, némi jóindulattal 4 szerepel általános nyelvészeti témával — összesen 11 lapon. Sőt a Bárcki-Emlékkönyvben (1963.) is 62 dolgozatról csak 3 az általános nyelvészeti tárgyú (vö. NyK. 72: 289).

S ez a statisztika így igaz! De a teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a két emlékkönyv két olyan tudós tiszteletére állt össze, akik elsősorban a nyelvtörténet területén értek el kimagasló eredményeket. Így e két kötet tanulmányainak szerzői is főleg e tudományterület művelői közül kerültek ki, zömükben Pais és Bárcki professzor tanítványai voltak. Sőt még azok közül a tudósok közül is egyesek, akik mögött számottevő általános nyelvészeti kutatómunka állt, ebbe a kötetbe — az emlékkönyvnek nevet adó tudós munkássága iránti tiszteletből — konkrét, magyar nyelvészeti témát választottak cikkük tárgyául (pl. a Bárcki-Emlékkönyvben Antal László, Fónagy Iván, Szépe György).

Azt azonban már megint nem említi Kovács, hogy vannak más statisztikák is, amelyek homlokegyenest ellenkező képet mutatnak a hazai általános nyelvészetről. Ugyanis az éppen 1963-ban, tehát a Bárcki-Emlékkönyv megjelenésének évében megindult Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1970-ig elkészült hét kötetében — a „kisebb közlemények”-et is beszámítva — több mint 100 tanulmány jelent meg, majdnem 60 szerző tollából, s mintegy 40 könyvismertetés, ami újabb 10-zel növeli a szerzők számát. Mindez kb. 2500 nyomtatott lapon, tehát a két említett emlékkönyv terjedelmének több mint a kétszeresén. S ez a hatvanas évek általános nyelvészeti jellegű publikációinak csak egy része.

Kétségtelen, hogy a felsorolt nagy számok mögött az általános nyelvészet alkotó művelése szemszögéből nézve már szerényebb eredmények húzódnak meg, mint amit a terjedelem esetleg sejtet, de ennek kielemezése — ha egyelőre bármilyen elnagyoltan is — éppen Kovács Ferenc feladata lett volna.

S vajon miért nem tartotta fontosnak Kovács ezeknek az adatoknak a megemlítését sem, sőt még csak az erre való utalást sem? Szerintem azért, mert ebben az esetben Kovácsnak az a tétéle: „A hagyományos és a modern irányzatok képviselői két párhuzamos sínen haladtak, amelyeknek a találkozására egyelőre nem sok remény volt” (NyK. 72: 289), legfeljebb csak a Pais-Emlékkönyv időszakára, az 1956 körüli időre volna érvényes még az említett statisztikai adatok vallomása alapján is. Ezt a megállapítást a Bárcki-Emlékkönyv idejére (1963.) már meg kellene kérdőjelezni, s a hatvanas évek közepe utáni idők jellemzésére pedig mindenképpen le kellett volna írni valami efféle: „jelentősen megnövekedett az általános nyelvészeti cikkek száma, s az ÁNyT. kötetekben az általános nyelvészet művelői és a modern irányzatok hívei mellett egyre nagyobb számban teszik közzé általános nyelvészeti vonatkozású írásaikat az ún. hagyományos irányzat képviselői is; a korábban párhuzamosan futó sínek közeledése tehát mintha elkezdődött volna.” — Igen, de egy efféle ténymegállapítás zavarná a Kovácsban — a tényektől függetlenül — kialakított képet, tehát ezek az adatok „nem fontosak”, el lehet hallgatni őket.

d) Nem kívánok belebonyolódni a Laziczius-vitába. Abban ugyanis egyetértek Kováccsal, hogy Laziczius eddig nem kapta meg a magyar tudománytörténetben az őt megillető helyet (vö. NyK. 73: 343). Vitatkoznom kell azonban azzal a módszerrel, ahogy Kovács Lazicziust „védi”. Ebben ugyanis szintén jelentkezik az a Kovács-féle vitamoral, amely teljesen szubjektív módon interpretál bizonyos tényeket, megállapításokat.

Kovács a Laziczius elleni rosszindulatú, igazságtalan támadás klasszikus példájaként idézi BALASSA JÓZSEFnek ezt a megjegyzését: „az ő [Laziczius] fonológiai alapon történt osztályozása a nyelvjárások megfigyelése és tanulmányozása szempontjából elfogadhatatlan és értéktelen” (vö. NyK. 74: 377). Kovácsnak eszébe sem jut megnézni azt, hogy vajon ez a megállapítás tartalmát tekintve esetleg nem igaz-e? Márpedig ez a megállapítás igaz! (Más kérdés a stílusa, de általában Laziczius vitastílusa sem szokott különösebben „finom” lenni. Saját szájából hallottam, hogy a kritikáit gyakran „bicskával szokta írni”.)

A vitatott kérdést a korabeli szakirodalom és nyelvjárási anyag alapos feldolgozása után magam is megvizsgáltam. Vitathatatlan tény, hogy Laziczius, amikor megalkotta a háromszögű és négyszögű magánhangzó-rendszereknek a magyar nyelvjárásokban való kizárólagos voltáról szóló elméletét, nem vett figyelembe több, már akkor is általánosan ismert — éppen fonológiai szempontból — nagyon fontos tény. Így idézett elmélete nem állja meg a helyét, ellenkezik a nyelvi tényekkel, s ezzel megdől Laziczius kombinációs elmélete is. Vagyis ebben a kérdésben én is lényegében arra az eredményre jutottam, mint Balassa: „Mindezek alapján úgy gondolom, hogy LAZICZIUS fonológiai rendszerezésének e r e d m é n y e a magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszereit illetően g y a k o r l a t i l a g nem fogadható el (A mai magyar nyelvjárások rendszere 58). Igaz, ezt a mondatot én így folytatom: „Eljárása azonban e l m é l e t i - m ó d s z e r t a n i szempontból úttörő jelentőségű, s eljárásának alap gondolata a hasonló célú kutatásokban kitűnően felhasználható.” Úgy hiszem, mindenképpen helyesebb lett volna, ha a Balassa-féle kritikát Kovács is valahogy így próbálja meg a helyére tenni, és nem veti el fölényesen, érzelmi alapon. Igaz, ehhez a szakirodalmat is fel kellene használni, s ezt Kovács — ahogy ezt már több esetben is láttuk — a maga elmélettörténeti kutatási módszerében fölöslegesnek tartja.

S folytathatnám még a hasonló példák felsorolását, de talán nem szükséges. Ezekről külön-külön kétségtelenül feltehetjük és mondhatjuk, hogy egyéni megítélés, elnézés, tévedés, félreértés, elírás következményei, de amikor összességükben nagyon is világos, egyirányú képpé álnak össze, akkor már aligha. Ez az irány pedig teljesen világos! Kovács Ferenc számára minden adat fontos, ami a hazai általános nyelvészeti kutatásokról megrajzolható képet sivatárrá, vizsgálatanná, egyértelműen feketévé teszi. És nem fontos, tehát elhagyható mindaz, ami eredmény, amiből arra lehet következtetni, hogy az elmúlt negyedszázad alatt — de különösen az utóbbi évtizedben — bizonyos fokú fejlődés kétségtelenül volt.

4. Kovács Ferenc a tanulmányához fűzött ilyen jellegű kritikákat, megjegyzéseket — úgy látszik — szintén nem tartotta fontosnak. Válaszában vagy nem is reagált rájuk, vagy ha igen, eléggé sajátos módon. Csak egy példát idézve! A 357. lapon lábjegyzetben a következők olvashatók: „Imre S. legalább világosan kimondja, hogy egyoldalú értékelésemet, ferdítésemet »kézből

cáfoló« lehetőségekről »nem véletlenül feledkeztem meg« (i. h. 349), továbbá: »hogyan ezeket a tényeket Kovács ne ismerte volna, nehezen tudom elhinni« (i. h. 350). Ez legalább világos, egyértelmű, törőlmetszett *i n s z i n u á c i ó!* Csak a filológiai hűség kedvéért jegyzem meg, hogy az idézett helyeken szövegezésben elő sem fordulnak az „egyoldalú értékelés”, „ferdítés”, „kézből cáfoló lehetőségek” kifejezések. Ezeknek a számbaadása csak egyszerű „taktikai fault” Kovács részéről annak érdekében, hogy a gyanútlan olvasó számára még meggyőzőbben lehessen odavágnia a mondat végén a ritkítva szedetett „inszinuáció” szót. Igaz, hogy később (74: 372) elismeri: *v a l ó b a n i s m e r t e* az általam hiányolt tényeket, s ezeket *v a l ó b a n n e m v é l e t l e n ü l* nem említette meg! De ez nem zavarta Kovácsot abban, hogy ha ugyanezt én mondom, azt ne minősítse „megtévesztésül koholt rágalom”-nak. Vagy talán kézírata végének írásakor már nem emlékezett rá, hogy mit írt az elején? Ez lehetséges, hiszen — ahogy láttuk — Kovács igen könnyen „felejt”.

5. S végül még egy kérdést! Kovács súlyos hibának tartja, hogy 1969-ben a Nyelvtudományi Intézet alapításának húszéves jubileuma alkalmával tartott ünnepi ülésén hangzott el az az előadás Saussure-ről és Lazicziusról, amelyet ő egész koncepciójában elhibázottnak tart (vö. NyK. 74: 366). S ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Köztudomású dolog, hogy bizonyos körülmények rendkívül felfokozzák bizonyos nézetek jelentőségét. Ha egy helytelen vélemény egy kisebb vitakör zárt ülésén hangzik el, vita alakul ki, s ezzel az ügy elintézettnek tekinthető. Más a súlya egy vitatható álláspontnak, ha az nagyobb plénum, országos konferencia vagy valamilyen fontos intézmény kerek számú évfordulója alkalmából *m e g n y i t ó e l ő a d á s k é n t* vagy *ü n n e p i b e s z é d k é n t* hangzik el. (A megnyitó előadások és az ünnepi beszédek nem vitaindító referátumok!) Ilyen esetben a vélemény nem egyéni már, a szituáció a *r e n d e z ő s z e r v, i n t é z m é n y v é l e m é n y é n e k r a n g j á r a e m e l i*” (NyK. 74: 366).

Kovács Ferenc megállapításában kétségtelenül van bizonyos igazság. De hogyan érvényesül ez az elv Kovács gyakorlatában? A következőképpen! Kovács a maga cikkét „Felszabadulásunk 25. évfordulójára” írta (vö. NyK. 72: 11), egy széles körű olvasóközönséggel rendelkező folyóiratba. Gondolom, Kovács sem vonja kétségbe, hogy az a cikk is egy nagyobb plénum előtt „hangzott el”, és hogy ez esetben is „egy fontos intézmény kerek számú évfordulójáról” van szó. Akkor viszont — saját mércéjével mérve is — Kovács véleménye sem lehet *e g y é n i v é l e m é n y*. De vajon melyik az a szerv, intézmény, amelynek véleményét tükrözi Kovács írása? Az Akadémia? Nem! Az MTA I. osztálya? Nem! A folyóirat szerkesztő bizottsága? Nem! Ezt a cikket a szerkesztő bizottság — eléggé különös módon — nem is látta! Vagyis: ilyen szerv nincs! Tehát — úgy látszik — Kovács magától értetődőnek tartja, hogy a saját maga által felállított, tulajdonképpen helyes tudománypolitikai-tudományetikai normák megtartása mindenkire kötelező — csak rá nem. Érdekes felfogás, — de nagyon veszedelmes!

Lehetséges, hogy Kovács erre is azt fogja mondani, elferdítettem mondanivalóját, „a lényegét hamisítottam ki belőle”. Hiszen ez esetben folyóirat-cikkről van szó, amellyel lehet vitatkozni. Valóban lehet, körülbelül egyéves távlatból. De nincs olyan szakmai előadás sem — bármilyen ünnepélyes alkalomból hangzott is el —, amelynek esetleges helytelen tételeit ilyen távolságból ne vitathatná bárki.

6. Kétségtelen, hogy a hazai általános nyelvészet fejlődése a felszabadulás után nem volt megnyugtató és kielégítő. Nem volt az még a legutóbbi évtizedben sem, és nem teljesen az ma sem. A hazai általános nyelvészeti kutatások eredményei az egyes szaktudományi kutatásokat nem hatották át eléggé, nem termékenyítették meg számottevő mértékben. Ugyanakkor a hazai általános nyelvészeti kutatás szinte egyáltalán nem vette figyelembe a hazai konkrét nyelvészet eredményeit. Kétségtelen az is, hogy mindenkinek, aki felelősséget érez nyelvtudományunk helyes irányú fejlődéséért, meg kell tennie minden tőle telhetőt ennek a helyzetnek a javításáért. Azt nem vontam — és még most sem vonom — kétségbe, hogy Kovács Ferenc is ezt akarta és akarja. S ebben teljes mértékben egyetértek vele. De nem értek egyet a Kovács alkalmazta módszerekkel! Ne fessük rózsaszínűbbre a helyzetet annál, mint amilyen a valóságban, de ne csak azt ismerjük el és fel, ami nem volt vagy nincs, hanem azt is, ami volt és van! Vitathatatlan, hogy az utóbbi időben megnőtt az érdeklődés az elméleti kérdések iránt, ez hatott a konkrét kutatómunkára is, ami cikkekben, tanulmányokban, könyvekben is realizálódott. Ha ezeket a nem is éppen jelentéktelen eredményeket teljesen elfelejtjük, vagy szándékosan elhallgatjuk, ha egyáltalán nem vesszük észre, vagy szándékosan elhallgatjuk a ma folyó kísérletezéseket, kezdeményezéseket — sőt kritikai próbálkozásokat, akkor teljesen egyoldalú képet adunk a mai helyzetről, lehetőségeinkről, erőinkről. Így viszont csak helytelenül tudjuk kijelölni az előre haladás irányát, a közeli jövőben elérendő célokat, megoldandó feladatokat is. A türelmetlenség jogos, de a türelmetlenség szülte elvakultság, igazságtalanság, a tények teljesen egyoldalú beállítás, a hiányok felnagyítása és általánosítása, minden eredmény elhallgatása nem segíti az elmélet fejlődését, az elmélettörténeti kutatások kiszélesítését; és nem tesz jó szolgálatot nem csupán Kovács Ferenc tudományos kutatói hitelének — ami magánügy —, hanem a marxista kritika hírnevének sem — ami viszont már mindnyájunk közös ügye.

Ezzel a magam részéről ezt a vitát véglegesen lezártam.

IMRE SAMU

Néhány megjegyzés a tudományos vitáról és a marxista elviségről, továbbá a nyelvi jelről

1. Nem kétséges, hogy bármely tudomány fejlődésének egyik előrendítője az értelmes vita, amelyben a résztvevők kölcsönösen tanulnak egymástól és a felismert tévedések korrigálása útján sikerül egyre jobban megközelíteni az igazságot. De vajon ilyen-e az „Irányzatok, tanulságok” körül kirobbant vita? A vita hevében szinte elkerülhetetlen, hogy az érvelés hangjába itt-ott némi szubjektív töltés szűrődjön, de vitapartnerem második tanulmányának a türelmetlenségből most már ingerültségbe csapó hangja, a polémiával vele járó szubjektivitásnak személyeskedésbe fordulása lényegében eltereli a figyelmet a valódi problémákról. KOVÁCS FERENCCEL ellentétben emiatt én nem örülök az ilyen hangvételű vitának általában sem és ennek a vitának mint egyedi előfordulásnak sem.

KOVÁCS FERENC ismételt hangoztatja, hogy nem megfellebbezhetetlen igazságokat akar kihirdetni, hogy nem célja a „bírói pálcá” (NyK. 74: 350)

suhogtatása. Ismeretes azonban, hogy a szándék és a cselekedet kiváltotta eredmény nem mindig esik egybe, néha nagyon is eltérnek egymástól. Az első tanulmánnyal vitatkozó öt hozzászólás kiindulásai és nézőpontjai nem mindenben azonosak, de egy valamiben tényleg összecsengenek, mégpedig KOVÁCS vitastílusának a bírálatában. A szerző mindebben valami „kísérteties” lát (NyK. 74: 355; vö. még 373), pedig nem lett volna haszontalan, ha elgondolkozik azon, hátha mégis valami objektív alapja az olykor szubjektív árnyalatú megnyilvánulásoknak. KOVÁCS FERENC írásainak a hangvétele nézetem szerint nem járulhat hozzá a valóban annyira szükséges marxista vitaszellelem kibontakoztatásához. Ellenkezőleg: visszariasztóan hat.

Első ízben sem hallgattam el, hogy KOVÁCS FERENCCEL több dologban egyetértek, most sem állítom az ellenkezőjét. Vitatársam tulajdonképpen nem is vitázik vagy kritizál, hanem „leleplez”. A marxista elmélettörténet feladataihoz azonban egyaránt hozzátartozik, hogy meggyőzően bírálja a hibákat és ezáltal is bizonyítsa a marxista módszer fölényét, hatékonyságát és ugyanakkor a meglévő problémák közös megoldására is ösztönözzön. A tudományos vita rendeltetése nem csupán a hibáztatás vagy a téves nézetek helyreigazítása, hanem az is, hogy valami jobbat, az igazsághoz jobban közelítőt ajánljon; ezzel pedig együtt jár annak a vizsgálata is, milyen tényezők vezették tévútra a vitapartnert. Ilyen vitára lenne szükség, mert ez gondolkodásra, a problémák behatóbb vizsgálatára ösztönözne. Ez alkalommal sajnos nem ez történik: mi szükség van arra, hogy „az ötvenes évek hangja kísértetene” (KOVÁCS: NyK. 74: 368) még a gondolata is felmerüljön, hogy egy elvi tanulmány szerzője arról biztosítson, hogy nem követeli súlyos ideológiai tévedéseket elkövető kutató fejét (uo. 369)?

Nem vitatom el KOVÁCS FERENC TŐL azt az érdemet, hogy bátran vállalkozott a bírálatra. Ez még ebben a formában is tanulságos lehet azok számára, akik ezt esetleg nem csupán „szemérmes marxizmusból” az „istenbékéje” megőrzésének vágyából, hanem a mindennapok gyakorlati munkájának (nyelvatlasz, szótárírás stb.) gondoljai és lekötöttsége közben valóban elmulasztották. Nem egészséges és nem célravezető a túlzott óvatosság, de nem kevésbé veszélyes féligazságoknak a teljes igazságként való hirdetése, különösen akkor, ha ezt a marxizmus nevében teszik. Erről már volt szó az előző alkalommal, de ennek a példájául szolgáljanak az alábbiak is.

2. KOVÁCS FERENC írja: „Sajátos értelmezése ez a tudományos viták szabadságának, hogy 1969-ben lehet úgy nyilatkozni SAUSSURE-ról, ahogy ez történt, s ha valaki ezt szóvá teszi, az igaztalan SAUSSURE-bírálatot bírálja azt csak »anakronisztikusan« »kioktatásszerűen« (BAKOS: NyK. 73: 355) teheti! SAUSSURE elméletének »lelkét«, a r e n d s z e r ű s é g gondolatát 1969-ben lehet úgy értékelni, ahogy ez történt, de ennek a bírálat (a saussure-i rendszerszerűség lényegének kényszerű, újbóli leszögezése) egy év múlva már anakronisztikus. Furcsa logika!” (NyK. 74: 366).

Első hozzászólásomban DEME LÁSZLÓ egy régebbi cikkének kapcsán annak néhány gondolatát idéztem és rámutattam arra, hogy az említett tanulmányban nem csupán az foglaltatik, amiről KOVÁCS beszél (NyK. 73: 360). Tény, hogy ő a vitánkat kiváltó írásában DEMÉNEK 1969-ben, a Nyelvtudományi Intézet jubileumi ülészakán elhangzott előadását is bírálta. A szöveg akkor még kéziratban volt, azóta megjelent („Nyelvszemléletünk és vizsgálódási módszerünk fejlődésének két évtizede” I. OK. 27: 213–25), a vitapart-

nernek is módjában állott volna, hogy második tanulmánya nyomdába adása előtt esetleg újra elolvassa és a kifogásolt részekre pontos utalással hívja fel a figyelmet. Idézett dolgozatában DEME valóban tesz olyan kijelentéseket, amelyekkel magam sem értek egyet (vö. a már első vitacikkemben mondtakkal: NyK. 73: 360), de honnan veszi KOVÁCS azt az állítását, hogy DEME a nyelv rendszerszerűségét vonja kétségbe? A különféle axiomatikus és deduktív grammatikaelméletekkel, főleg pedig ezeknek hazai alkalmazóival vitázva DEME az ellen tiltakozik, hogy a vizsgálat tárgyául szolgáló konkrét, valóságos nyelv anyagát egy tőle idegen, nem a saját belső lényegéből fakadó rendszerbe kényszerítsék: „a rendszerszerűségben sem maga ennek ténye, hanem a konkrét rendszer természete és jellege szabja meg a vizsgálódási eljárásokat” (DEME: i. h. 217–8). Annak ábrázolására, hogy a nyelv lényegének DEME mit tart, szolgáljon a következő: „a »nyelv« . . . valóban hordoz általános és közös sajátságokat, mutat konkrét rendszerektől független és azok feletti vonásokat. Főleg ami funkcióját és szerkezeti alapjait illeti. Ám ez az egyes konkrét nyelvészetek számára inkább csak a szemléletet szabja meg, nem a vizsgálati módszert. Mindössze annyira kötelezi őket, hogy a nyelvet úgy tekintsék, mint a társadalomban élő emberek beszédevékenységének a valóság elemeinek tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből álló eszközrendszerét” (i. h. 217). Pillanatnyilag mellékes, hogy egyes pontokban én kissé másképp fogalmaznék, a lényeg azon van, hogy „SAUSSURE elméletének »lelkét«, a r e n d s z e r s z e r ű s é g gondolatát” (KOVÁCS: NyK. 74: 366) 1969-ben DEME hogyan értékelte.

KOVÁCS FERENC továbbra is úgy véli, hogy első cikkének megírása idején szükséges és jogos volt a hazai nyelvészetet Saussure időszerűségére és tudománytörténeti jelentőségére figyelmeztetni. Amit én kifogásoltam, nem ennek a ténye volt, hanem — magamat kell idéznem — „az a nyomaték” (NyK. 73: 355), amellyel ezt tette. Nem kétséges, hogy lehet olyan dolgozatot találni, amelyben ez nem — vagy nem elég erőteljesen — érvényesül, de az 1960-as évek második felének hazai nyelvészeti szakirodalma, vagy akár csak a szűkebb értelemben vett magyar nyelvészeknek, a „magyarosoknak” a közleményei eléggé világos képet nyújtanak arról, hogy KOVÁCS FERENC első közleménye megírásának idején Saussure-nek a nyelv rendszer voltáról szóló tanítása jellemezte-e vagy sem a magyar nyelvészek szemléletét. Ez nem hit vagy nézőpont, hanem tények kérdése. Sok mindent kell még elolvasnunk, főleg értékelnünk, pótolnivalónk sem kevés, hogy viszonylagos elmaradottságunkat felszámoljuk — ez azonban mégsem fél évszázados. Csupán egyetlen példa: a vitatársam által joggal igen jelentősnek tartott Ivić-féle összefoglalásról már 1965-ben ismertetés jelent meg KISS LAJOS tollából (NyK. 67: 162–5).

Első ízben sem vitattam el KOVÁCS FERENC-től a bírálathoz, az értékeléshez való jogot, csak a kritika színvonalával és a vita módszerével nem értettem és nem értek egyet. Második tanulmányának hangja készített arra, hogy mindezt ismételten leírjam. A velem vitatkozó részekben lényegében újat nem hoz fel, illetve az eredeti módszerrel próbál bizonyítani a valóságnak nem megfelelő állításokat, ezért e k é r d é s e k b e n a vitát természetlennek tartom és nem kívánom folytatni.

3. Van azonban egy olyan pont, ahol a kettőnk vitája a nyelvtudomány egyik sarkalatos pontját érinti, és ez a nyelvi jel mibenléte. Mielőtt azonban evvel a valóban alapvetően elvi kérdéssel kapcsolatos felfogásomat vázolnám

— a kérdés részletes elemzése már jócskán meghaladja ezt a mostani vitát — KOVÁCS FERENCnek a nem csupán általam szóvá tett „idézési technikája” arra kényszerít, hogy megkérjem az olvasót: lapozza fel KOVÁCS eredeti szövegét (NyK. 72: 16; főleg a 3. és 4. jegyzet), az én megjegyzésemet (NyK. 73: 360), majd azt a helyet, ahol KOVÁCS erre reflektál (NyK. 74: 366–7); itt ugyanis vitatársam önmagát idézi úgy, mintha a tőle származó szöveg az én megfogalmazásom lenne, hogy azután valóban szintiszta, sőt szubjektív idealista nézeteket tulajdonítson nekem.

KOVÁCS egyértelműen nyilatkozik arról is, hogy a nyelvi jel Saussure-féle felfogása — annak dialektikus volta ellenére — pszichológiai, ezért „Saussure nyelvelméletének nem a sokat hangoztatott merev metafizika a legfőbb hibája.. hanem elméleti konstrukciójának idealista jellege, amely — mint fentebb már láttuk — helytelen jelkonceptiójából fakad” (NyK. 72: 18). A saussure-i nyelvelmélet a maga teljességében valóban nem nevezhető materialistának, de vajon idealista-pszichologista-e a genfi mester akkor, amikor a nyelvi jel formai részének nem a fizikai hangsort, hanem annak „pszichikai lenyomatát”, azaz absztrakcióját tekinti? (Saussure gondolatainak a megítélésében sok zavart támaszt, hogy terminológiája nem kis mértékben még az egyéni lélektani, valóban pszichologista irányzatokból származik, holott — mint ismeretes — ő maga már Durkheim idealista, de szociologista lélektanának volt a híve.) A KOVÁCS FERENCCEL való kontroverzia itt már túllép a szűkebb értelemben vett nyelvészetben, ismeretelméleti és módszertani jellegű. Ha elfogadjuk a marxizmus-leninizmus tükrözéseméletét, akkor a tudati jelenségek objektív eredetét — az objektív valóságnak szubjektív formában történő visszatükrözését —, a tudatnak a tőle független valóság megismerésében játszott pozitív és aktív szerepét nem igen lehet tagadni. Materializmus — legalábbis dialektikus materializmus — és idealizmus között nem ott húzódik a választóvonal, hogy elismerem-e a tudat valóságos létét vagy sem, hanem ott, hogy mit tekintek elsődlegesnek: az anyagi valóságot vagy a tudatot, továbbá, hogy az anyag — a filozófiai értelemben vett anyag! — fizikai és magasabb rendű mozgásformáit egyaránt elismerem-e.

KOVÁCS FERENC felfogása és az enyém között mélyreható elvi különbség van: az ő számára a nyelvi jel — legalábbis fő jellemzőjében — a fizikai hangsor, én viszont csakugyan az emberi tudat termékének tartom. E tekintetben tényleg nem lehet félreértés. A kérdés csupán az, hogy az én nézetemből az következik-e, hogy „a valóság azonos a tükrözött valósággal” (vö.: NyK. 74: 367)? A nyelv és mint ennek része vele együtt a nyelvi jel az emberi társadalom sajátos terméke, a beszélő nyelvközösség kollektív tudatától elválasztani nem lehet; objektivitása, filozófiailag értelmezett anyagi volta éppen tükröző és a megismerést segítő voltában van. A fizikai valóság kézzelfogható és közvetlenül érzékelhető tárgyai vagy jelenségei, valamint a valóságnak az emberi tudat tükrözésének eredményei folytán létrejött adekvát absztrakciói egyaránt anyagi természetűek, de más-más minőségűek. Idealizmusról akkor indokolt beszélnünk, ha a nyelvi jelet nem mint a valóságból származót, annak tükrözését, hanem mint elsődlegeset, mint sajátos, az anyagtól független szellemi szubsztanciát tekintjük.

Eredeti tanulmányában KOVÁCS FERENC elismerően szól Saussure azon elgondolásáról, hogy a hangsor, illetve ennek pszichikai lenyomata csak akkor válik nyelvi jellé, ha szétválaszthatatlanul összeforr egy vele összekapcsolt jelentéssel (NyK. 72: 16, 3. jegyzet), utóbb azonban a nyelvi jel hangos

[lautlich] oldalát emeli ki (NyK. 74: 366). Azonos lenne-e a nyelvi jel a szónak önmagában tekintett hangos oldalával? Lehet-e nyelvi jelnek tekinteni a /t-ű-z/ hangsort, ha nem tudom, hogy mit jelent? A magyarul nem tudó érzékelő alany számára ez a hangkombináció önmagában semmit sem jelent, csak hangrezgések meghatározott sorozata. Kétségtelen, hogy hangos jelekből áll, de nyilván nem tölti be a nyelvi jel hivatását, illetve csak a jelentését ismerő számára tölti ezt be.

Számunkra most azonban a fő kérdés nem is ez, hanem az, hogy a szó mint nyelvi jel tartalmi-jelentéses oldalával maga a konkrét, fizikai hangsor társul-e, vagy pedig — mint ezt Saussure állítja — ennek az elvont képe, továbbá, hogy Saussure nézete idealista-pszichologista-e? KOVÁCS szerint ugyanis „BAKOS összekeveri a jelet annak pszichikus lenyomatával, ami nem érzékelhető” (NyK. 74: 366). A dialektikus materializmus alapján tükrözés és elvonatkoztatás egymással elválaszthatatlanul összefüggnek: a fonémát említve ezért céloztam már első hozzászólásomban arra, hogy az elvonatkoztatás nélkül „a nyelvi jelnek a szó minden kimondásakor újra meg újra meg kellene születnie” (NyK. 73: 360). Az egyedi hangrealizáció (fizikai hang) és a fonéma között éppen az a különbség, hogy a fonéma a variánsok elvont összessége, ráadásul olyan invariáns, amelynek a terjedelmét az a rendszer is megszabja, amelybe maga is beletartozik. A fonéma eredendően hangos, hang jellegű természetén elvont volta mit sem változtat. Nyilván így van ez a szót alkotó hangsor, azaz a fonémák sora esetében is. Az emberi beszédtevékenység a maga hangos megnyilvánulásával valóban konkrét és biofizikai, de a kommunikációt lehetővé tevő, társadalmilag érvényes szabályrendszer révén ugyanakkor és vele egyidőben elvont is. Maga a nyelvi jel pedig e szabályrendszernek a tagja.

Nézetem szerint a szó mint nyelvi jel jelentéses-tartalmi oldalának elvont volta sem igen engedi meg, hogy vele a konkrét hangsor egyenrangú társként fonódjon össze, már csak azért sem, mivel az egyszeri hangrealizáció, amint ezt az elektroakusztikai eszközök kimutatják, mindig módosul, jóformán sohasem ejtjük ki teljesen egyformán. Ha elismerjük azt, hogy a szó tartalmi része elvonás terméke, ezt a formai-hangos oldalánál sem igen lehet tagadni. A nyelvi jel objektív jellege ezáltal távolról sem szűnik meg, csak objektivitását a maga minőségének megfelelően ismerjük fel: a tartalommal felruházott hangsornak absztrakt tudati képe mindannyiszor felelevenedik, ha az azonos nyelvet beszélő kommunikációs partner a megfelelő konkrét hangsort kiejti. Ha a jelentéses hangsor elvont invariáns képe nem élne a nyelvben, a társadalom nyelvi tudatában, a konkrét variáns, az alkalmankénti realizáció el sem tudná indítani a KOVÁCS által említett belső, pszichikai folyamatot. A nyelv tudati természetéből következik, hogy elemei, így a nyelvi jel is, csak a tudat szintjén léteznek. Az invariáns nyelvi jel természetesen a variánsok összességével azonos, tőlük távolról sem független, de az egyedi konkrét realizációval mégsem azonosítható. A fizikai természetű hangos jel nem lehet azonos a tudati természetű nyelvi jellel.

KOVÁCS FERENC úgy véli, hogy „akármilyen jel (tehát nem nyelvi és nyelvi egyaránt) csak olyan valami lehet, ami érzékelhető” (NyK. 74: 366). A magam részéről úgy gondolom, hogy a füst és a láng mint az égés jele — ez nem tükrözés, hanem a fizikai valóság — az érzékelhetőség szempontjából sem eshet egy kategóriába a nyelvi jellel. A nyelv tudati létezési formája folytán a nyelvi jel nem tekinthető egyszerű fizikai jelenségnek, még akkor sem, ha

létrejöttéhez, működésbe lépéséhez eredendően a formai-hangos oldalát alkotó hangsor felhangzása volt szükséges. A leírt nyelv — a szöveg — esetében sem jelentkezik maga a fizikai hangsor, mivel vizuális képe, a betűsor váltja ki ugyanezt a hatást. Az érzékelés szervének a megváltozása azonban a nyelvi jel működése szempontjából nem lényeges. Ha a nyelvi jel esetében mereven ragaszkodunk az elsődleges, fizikai érzékeléshez, mit kezdünk a saussure-i rendszerszerűség gondolatából folyó zérus morfémával, amely teljesen „anyag-talan”, hiszen éppen ez a negatív jellege ruhazza fel a rendszeren belül elfoglalt funkcióval és értékkel. Itt már valóban nincs meg az eredeti, érzékszerv közvetítette percepció, csak a gondolati appercepció — messzire jutottunk a konkrét fizikai hangsor felhangzásától —, de vajon az következik-e mindeből, hogy a zérus morféma nyelvi jel voltát kétségbe kell vonnunk?

Úgy tűnik, hogy KOVÁCS FERENC számára „fizikai” és „valóságos” azonos értékű szavak (vö.: NyK. 74: 366; a jegyzet utolsó sorában), holott a „valóságosnak” — talán pontosabb lenne így: a marxista értelemben vett „anyaginak”, az „objektívnak” — a terjedelme a „fizikainál” nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is nagyobb. A valósággal csakugyan nem lehet azonos, de az adekvát tükrözés vele ellentétes és tőle elszakított sem lehet.

BAKOS FERENC

Vitazáró

BAKOS FERENC, BENKŐ LORÁND és IMRE SAMU viszontválaszának közlésével befejezzük a KOVÁCS FERENC „Irányzatok, tanulságok” című cikke körüli vitát. Nem azért, mintha a felvetett nehéz kérdéseken kedvező feltételek esetén tovább vitatkozni nem lehetne, ám ezek a feltételek folyóiratunkban jelenleg nem biztosíthatók. A vita léghője nem jó: a lényegi kérdések mind jobban háttérbe szorulnak és a vitázás hangneme szubjektív töltésű, nem egyszer éppenséggel indulatos (tisztelet a bölcs önmérsékletű kivételnek). Ennek ellenére teljes meggyőződéssel valljuk és tanúsítjuk mind a vitát kiváltó Kovács Ferencnek, mind tekintélyes vitapartnereinek segítő jó szándékát és elkötelezettségét a hazai nyelvészet ügyéért. Bizonyos, hogy előbb-utóbb ennek az éles hangú polémiaának az objektív tanulságait is érvényesíteni tudjuk majd. Most azonban e disputának egy olyan szakaszához érkeztünk, amelynek a végére a *da capo al fine* jelzést tehetnénk ki, ha történetesen zeneműről lenne szó . . .

Másrészt: minden jel arra mutat, hogy a vita résztvevőinek száma bővülni nem fog. Sokan láthatólag nem kívánnak bekapcsolódni a polémiaába (bár a hazai nyelvészeti irányzatok és irányulások tarkasága ezt éppen lehetővé tenné), s így voltaképpen Kovács Ferenc és a hazai magyar nyelv-tudomány néhány mértékadó (jobbára azonos felfogású) vezető egyénisége között folytatódhatna csak, aminek sok értelmét érezhetőleg a vitázó felek sem látnák.

Pedig megvitatni érdemes kérdésekben nincsen hiány: Laziczius Gyula rendhagyó és torzóban is útmutató munkásságának értékelésén kezdve egészen a magyarországi nyelvelméleti kutatások múltbeli és jelen helyzetének elemzéséig számos olyan tárgyi, tudománytörténeti vagy metodológiai probléma említettett eddig is, amelyekkel kapcsolatban sokféle állásfoglalás lehetséges,

s amelyeket mind megismernünk valóban kívánatos lenne. Néha persze csak árnyalatokban eltérő nézetek konfrontálnak egymással, ilyen esetekben is nélkülözhetetlen azonban a korrekt, tárgyias vitalétkör.

Naivság volna azt képzelni, hogy e rövidke vitazáró irat valamiféle szerkesztőségi álláspontot fog kifejteni a gyakran perlekedésig menő kérdésekben. Már csak azért sem tehetnék ezt meg, mert népes szerkesztő bizottságunkban egyelőre még bizonyára akkor is nehéz lenne a minden részletre kiterjedő egyetértés kialakítása, ha történetesen nem lenne képviselve benne mindkét szembenálló vitázó fél. Így hát legfeljebb a felelős szerkesztő fejthetné ki nézetét e kérdésekről, ha nem éppen ő maga javasolná a vita ideiglenes lezárását. Nyilvánvaló ugyanis, hogy véglegesen nem lehet berekeszteni azt. A személyi indulatok lecsillapodtával végül is megfogalmazhatjuk talán a nézetek összecsapásából adódó tanulságokat, sőt sokoldalú higgadt tanácskozást is kezdeményezhetünk majd — akár az NyK hasábjain, akár más fórumon — a hazai nyelvészet múltjáról, jelenéről és jövőjéről. Aminthogy egy ilyenféle vita máris kezd kibontakozni a Magyar Tudomány hasábjain a hagyomány és újítás viszonyáról a magyar nyelvészetben. Ez az eszmecsere jó tónusról tanúskodik, de arról is, hogy részesei az NyK vitázóinál jobban respektálják a régi bölcsességet: Worte muß man wägen und nicht zählen.

HAJDÚ PÉTER

Editorial Note

Answers to the article of Ferenc Kovács entitled „History of Science, Voluntarism” published in volume 74 of Nyelvtudományi Közlemények.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Обско-угорская топонимия в бассейне Вычегды

После выделения топонимов коми происхождения на территории бассейна Вычегды, п. пр. Северной Двины, встает наиболее сложная задача: определение языковой принадлежности субстратных названий. При этимологизации тех или иных названий, определении ареалов их распространения следует проявить большую осторожность. Дело в том, что некоторые топонимы, хорошо интерпретируемые из других языков (обско-угорских, прибалтийско-финских, русского) могут оказаться коми по происхождению. Речь идет о топонимах, в основу которых положены заимствованные в коми слова.

В бассейне Вычегды неясные по происхождению топонимы плохо поддаются классификации по формантам, что, очевидно, объясняется не только разновидностью топонимической системы, но и неоднократной адаптацией их иными языками (сперва коми, а затем русским).

Несмотря на указанные сложности, в субстратной топонимии бассейна Вычегды удастся выделить несколько групп географических названий, которые можно объяснить из финно-угорских языков.¹

В данной статье остановимся только на некоторых обско-угорских названиях, которые относятся предкам современных хантов и манси, известным по летописным данным под названием «югра» (коми *йöгра*)².

О пребывании угров на территории Вычегды говорят археологические и исторические данные. Археолог Г. М. Буров связывает ванвиздинскую культуру (названо по д. Ванвиздино на Вычегде) с культурой нижнеобских угров, переселившихся в Приуралье в усть-полуйское время.³ Так как этническая принадлежность усть-полуйской культуры, по В. Н. Чернецову, решается в пользу древних угров,⁴ можно полагать, что и распространение на Вычегду керамики типа первой усть-полуйской группы обусловлено проникновением туда угорского населения.

Письменные источники указывают на то, что в восточной части Вычегодского края коми начали расселяться лишь с XVII века.⁵ По мнению

¹ А. И. Туркин, Волжско-финская топонимия на территории Коми АССР. — Вопросы советского финно-угроведения. Саранск 1972, стр. 25—26. Его же. Вепско-карельская топонимия в бассейне Вычегды. — Советское финно-угроведение. Таллин 1973, № 1, стр. 11—13.

² В. И. Лыткин, К этимологии слов *угры* и *югра*. — Этимология 1968. Москва 1971, стр. 197—206.

³ Г. М. Буров, Вычегодский край. Москва 1965, стр. 193.

⁴ В. Н. Чернецов, Усть-полуйское время в Приобье. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 35. Москва, стр. 222—223.

⁵ Л. Н. Жеребцов, Л. П. Лашук, Старая Вишера. — Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР, вып. 4, Сыктывкар 1957, стр. 84.

Г. М. Бурова, в этом районе в послеванвиздинское время обитали угры.⁶ В XIV—XV вв. район примыкал к владениям «вогуличей», обитавших в нижнем Приобье⁷ и на Печоре⁸ или, как на это указывают А. Ф. Теплоухов,⁹ Л. Н. Жеребцов и Л. П. Лашук,¹⁰ принадлежал им.

«Вогуличи», вероятно, регулярно спускались по Вычегде до ее низовьев, совершали военные набеги на Пермскую землю,¹¹ и постоянно могли проживать, занимаясь охотой и рыбной ловлей в восточной части Вычегодского края. В XVI в. «вогуличам», по-прежнему, принадлежит южное Припечорье¹² и верхняя Вычегда. О пребывании же их на верхней Вычегде в XVII в. имеются указания Н. Витзена, пользовавшегося материалами Петра I. Страна угров приурочена к Вычегде (Byde Vliet Witsogda), а на приложенной карте 1663 г. в верховьях Вычегды нанесены *va Hulioz* — вогуличи.¹³

В XVII—XVIII вв. манси были уже оттеснены к востоку. Так, например, в 1732 г. вогул Сейлапов продал свои вотчины в верховьях Вычегды крестьянам Мыльвинской волости.¹⁴ В писцовой книге 1747 г. в д. Ручь на верхней Вычегде зафиксирована фамилия Остяков.

О пребывании угорского населения на Вычегде свидетельствует и топонимия. А. К. Матвеев указывает, что «поиски угорской топонимики наиболее целесообразны на Нижней Вычегде».¹⁵

Прежде всего следует упомянуть такой важный гидроним, как название реки Вычегда. На коми языке эта река называется *Эжва* от коми *эж* (*эжа*) «трава, лужайка, луг, зеленый покров земли, дерн, целина, залежи» (КРС), удм. *ожо* «трава» (УРС), т. е. композиция *Эж-ва* означает «луговая река».

Финский ученый Ю. Вихман пришел к мысли, что в Вычегде должно содержаться слово с близким ее коми значением, и приводит параллели из обско-угорских языков: хант. *vanži* «gras», *vanča*, *vanža* «gras, rasen»; манс. *vānsiñ*, *vānsen* «mit gras bewachsen».¹⁶ Следовательно, первоначально гидроним Вычегда также мог осмысливаться как «луговая, с травянистыми берегами, река».

Вместе с тем связь элемента *выч-* с хант. *vanži* и манс. *vānsiñ* вызывает некоторые сомнения из-за фонетических трудностей. По мнению проф. Б. А. Серебренникова первый элемент этого гидронима звучал как *wič* 'сыроватый

⁶ Г. М. Буров, Указ. раб., стр. 192.

⁷ С. В. Бахрушин, Остяцкие и вогульские княжества в XVI—XVII вв. Ленинград 1935.

⁸ Н. Суворов, Исторические сведения об иерархах древнепермской и Вологодской епархии. Вологда, б. г. (после 1863 г.), стр. 16.

⁹ А. Ф. Теплоухов, О происхождении некогда смене угров пермяками на верхней Каме, коми на верхней Вычегде и удмуртами на Чепце. — Ученые записки Пермского университета, т. 12, вып. 1. Пермь 1960, стр. 27.

¹⁰ Л. Н. Жеребцов, Л. П. Лашук, Этнографический уклад населения Верхней Вычегды. — Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР, вып. 5. Сыктывкар 1960, стр. 54—60.

¹¹ Вологодско-Пермская летопись. — Полное собрание русских летописей, т. 26. Москва—Ленинград 1959, стр. 213.

¹² Житие преподобного Трифона Вятского Чудотворца. Вятка 1881, стр. 27.

¹³ N. WITZEN, Noord en Oost Tartarye. Amsterdam, 1705, стр. 776.

¹⁴ А. Ф. Теплоухов, Указ. раб., стр. 271.

¹⁵ А. К. Матвеев, Русская топонимика финно-угорского происхождения на территории Севера Европейской части СССР. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Свердловск 1970, стр. 38.

¹⁶ Y. WICHMANN, Etymologisches aus der permischen Sprachen. — FUF 3 : 103-

луг', а второй — егда связан с манс. *axm* 'протока', который может иметь значение 'река'. Более древний облик названия реки Вычегда автором реконструируется в виде *wščeyda 'река, протекающая среди низких сырых заболоченных лугов'.¹⁷

Нужно отметить, что к угорским названиям иногда присоединяются, коми географические термины: *ва* «вода, река», *вад* «озеро с топкими берегами», *эль* «лесная речка», *ты* «озеро», *шор* «ручей», *ю* «река».

р. Буб: хант. *rūbz*, *rubz*, *r'ūr'i* «медведь» (Karj). Первоначально река Буб осмысливалась как «медвежья река», ср. Буб, п. пр. Обва (басс. Камы) и Попя, пр. Лозьва.

руч. Вараншор, Вороншор: хант. *wār* «плотина» (POW), *vār* «рыболовный запор сплошного ограждения» (Тер. ОДХ), *-ан* < *-инг* аффикс имен обладания, ср. Варенъеган, л. пр. Васюгана и Ворон-коим, пр. озера Пурт-коймон.

руч. Вендзишор (Вензишор): хант. *wāntšz* «трава, дерн» (POW), манс. *ванс*, *ванси* «низкая трава, мурава» (Бал. МРС), ср. мансийский гидроним Ванзетур.

р. Бым (коми *Емва*): мы склонны видеть в данном гидрониме два варианта одного слова *вым* (*vīm*) и *ем* (*jet*). Сонорный звук впереди развился на русской почве из *и* (краткого), ср. гидронимы в старых документах: *Лемо-вжа* из *Lehtä-joki*, *Омо-вжа* — *Emä-jögi*, *Пче-вжа* — *Pitkä-joki*,¹⁸ а также рус. *вир* «мут, водоворот» из коми *йир* «мут, глубокое место в воде». Элемент *ит* может быть речным формантом (*Во-им*, *Каж-им*, *Ку-им*, *Нир-им*, *Шеж-им*)¹⁹ или же самостоятельным словом обско-угорского происхождения. Компонент *ем* нужно связать с хант. *йэтэ* «священный, святой» (Karj.) Религиозные термины довольно часто встречаются в топонимах как коми, так и обско-угорского происхождения, в том числе и компонент *ем*. Хантыйский населенный пункт *Ем-вош* (*Jem-woš*) имеет параллельное коми название *Вежсакар* «священный город».²⁰

р. Куломью (рус. *Кулом*): манс. *хул* «рыба» (Бал. МРС), хант. *кул* «тж» (Тер. ОДХ), *-ом* (*om*) < *-инг* аффикс имен обладания, ср. хантыйский гидроним *Кулом-еган*. Гидроним *Куломью* ошибочно связывать с коми *кулъм* «ставная сеть, мережа».

пр. *Неб* (два названия), *Нёб* (два названия) «Нёб (ю)», ручьи Непшер и Непшор: хант. *не'р* «кладбище» (POW), ср. хантыйский гидроним *Непсоим*. оз. *Симдорт* (рус. *Синдор*): манс. *тур* «озеро» (Бал. МРС), *tör*, *tür* «тж» (Анлqv). Проф. В. И. Лыткин восстанавливает начальную форму дан-

¹⁷ Б. А. Серебrenников, Почему трудно разрешить проблему происхождения верхних слоев севернорусской гидронимики? — Вопросы языкознания, 1970, № 1, стр. 48. Его же. К уточнению некоторых этимологий. Рус. Вычегда. — Советское финно-угроведение, 1973, № 1, стр. 36—37.

¹⁸ M. VASMER, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. II. Die ehemalige Ausbreitung der Westfinnen in den heutigen slavischen Ländern. — Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, XVIII. Berlin, 1934, с. 351—389.

¹⁹ Б. А. Серебrenников, К проблеме этнической и языковой принадлежности создателей гидронимики на -ым(-им). — Nyelvtudományi Közlemények 70 (1968): 130—133.

²⁰ Вольфганг Штейниц, Из топонимии Северного Пооя. — Вопросы географии, № 58. Географгиз. Москва 1962, стр. 110. Его же. Zur Toponymik des Nördlichen Obgebietes. Congressus internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus. 20—24. IX. 1960, с. 197.

ного гидронима *señtur и переводит как «туманное озеро»,²¹ ср. *señku* «туман» (Черн. МРС). В писцово́й книге 1608 г. это озеро называется *Сендерское* — звуковой вид названия стоит ближе к мансийскому оригиналу, ср. оз. *Синтур* (басс. Тавды) на севере Свердловской области, русское название *Син-озеро*.

оз. *Тактавад*, н. п. *Тохта*, руч. *Тохтышер*: манс. *тахт* «гагара» (Бал. МРС), хант. *töχten kãres* «некая сказочная птица, шарен птица» (POW), ср. *Тохта*, пр. Вижай (басс. Тобола).

Названия на -воль

На исследуемой территории зафиксировано несколько названий на -воль. Слово *воль* встречается в форме *валъ* и *вõль*. В толковании элемента *воль* нет разногласий. А. Каннисто приводит несколько гидронимов на *воль* (*voļ*) и связывается с манс. *Bõl* «плёсо» (КАНН.), ср. *voļ* *воль* «тж» (АНЛQV. Бал. МРС). Связывать названия на -воль с коми *воль* «лесной участок (с окоренными в комлевой части) деревьями» ошибочно.

В наших материалах имеются примеры, подтверждающие вывод А. Каннисто: реки *Воль*, *Вõль* (рус. *Воль*), *Вõлью* (рус. *Воль*). В названии *Вõльвомын* можно усмотреть мансийско-коми гибридное название «плёс + плёс».

р. и н. п. *Емваль*: манс. *jet* «песок» (АНЛQV.), т. е. песчаный плес.

р. *Енваль*: манс. *ĩanĩũ* «большой» (gross) (КАНН.), т. е. большой плес.

ур. *Юранволь*: манс. *jur* «водяная змея (миф)» (Черн. МРС), -ан < -инг аффикс имен обладания. Среди манси очень распространено предание о водяном змее *юр*, который якобы обитает в воде, поедает рыб и иногда выходит на берег, на плес (Сообщ. Е. И. Ромбандеевой). Данный гидроним осмысливается как змеинный плес.

Названия на -я

Топонимы на -я обычно являются названиями ручьев или мелких лесных речек. Большинство ученых считают, что гидроформант -я имеет обско-угорское происхождение, ср. манс. *я(йа)* «река» (Бал. МРС). А. Ф. Теплоухов так писал: «Как в Пермском крае, так и в Зырянском есть целый ряд речных названий с окончанием на -ия и -ья, свойственным вогулам».²² Вслед за А. Ф. Теплоуховым финский исследователь обских угров А. Каннисто большинство гидронимов на -я в Коми АССР, Архангельской, Кировской, Пермской и других областях, также относит к мансийским (КАНН.).

На территории бассейна Вычегды встречаются названия гидронимов на -я, которые полностью этимологизируются из мансийского языка, а некоторые из них имеют топонимические повторы на территории нынешнего или бывшего обитания обских угров. При анализе привлекается и материал из статьи А. Каннисто.

²¹ В. И. Лыткин, Топонимы как источник изучения исторической фонетики. — Язык и человек. Изд-во МГУ, 1970, стр. 200.

²² А. Ф. Теплоухов, Фамилии и географические названия Пермского края в этнографическом и историко-географическом отношении. — Коми му, № 12, Усть-Сысольск, 1925, стр. 21—22.

р. *Ватя* (*Vačja*): А. Каннисто не дает этимологию. Мы связываем с манс. *вати* «короткий» (Бал. МРС), *vati* «короткий, близкий». (Черн. МРС) — короткая, близкая река.

р. *Вежъя* (*Vežja*): А. Каннисто не дает этимологию. Мы связываем с манс. *veš* «Gesicht» (АНЛО.) — красивая река.

р. *Имонья* (*Имонья*): манс. *ĩt* «песок»; *ĩtñiã* песчаная река (Sandfluss) (КАНН.).

р. *Кышья*: манс. *хус* «корешок водоросли» (Бал. МРС) — река, обильная водорослями, ряской, ср. *Кушья*, пр. Южной Сосьвы.

р. *Лупья* (*Luřja*): манс. *lūr lūr* «древесный хлам в реке» (КАНН.) — захлавленная река. Река *Лупья* в Ленском районе Архангельской области имеет много порогов, завалов и песчаных отмелей, ср. *Лупья*, пр. Камы.

р. *Лолья* (*Loľja*): А. Каннисто не дает этимологию. Мы связываем с манс. *лули* «гагара» (Бал. МРС) — гагарья река.

р. *Тетеря* (*Teterja*): А. Каннисто не дает этимологию, но для сравнения приводит мансийский гидроним *Te'tarië* (река Тетер, пр. Конды).

р. *Турья*: манс. *тур* «озеро» (Бал. МРС) — озерная река, ср. *Турья*, пр. Сосьвы. Связывать с коми словом *тури* «журавль» ошибочно.

р. *Чая*(ю), *Чаяль*: манс. *сай, сӓй, сӓ'й* «теневая сторона» (Бал. МРС) — скрытая, потайная река. *Чая* — небольшая лесная речка течет по местности, покрытой густыми зарослями леса, ср. *Чая*, л. пр. Оби.

р. *Чавья* (*Čavja*): А. Каннисто не дает этимологию. Мы связываем с манс. *сав, сав* «омут» (Бал. МРС); *sav* «водоворот» (Черн. МРС) — река с омутом, водоворотом.

р. *Шабья* (*Šabja*): А. Каннисто не дает этимологию. Мы сюда же относим *Шобью* и связываем с манс. *сип, сӓп* «труха» (Бал. МРС), *sap* «гнилое дерево» (Черн. МРС) — река, по берегам которой имеется березовая труха, ср. *Sap* «река Иртыш» (АНЛО.). Манси и ханты березовую труху кладут в колыбель в качестве подстилки.

р. *Яью*: манс. *я* «река» (Бал. МРС). В данном гидрониме можно усмотреть мансийско-коми гибридное образование «река + река».

После смены угорского населения коми на Вычегде, а позже и на Печоре во многих названиях окончание -я было отброшено или заменено коми *ю, ва* «река».

р. *Очей-ю* (рус. *Очя*): манс. *осья* «тонкий, узкий» (Бал. МРС) — узкая река. Название реки *Очя* в Среднем Зауралье М. Т. Муминов также связывает с манс. *осья*.²³

р. *Пешью*: у А. Каннисто данная река зафиксирована как *Пешья* (*Pešja*) и связывается с манс. *pěšjã, pĩšje* «старое русло реки».

Реки *Лопью* или *Лопи* (рус. *Лопью*). Мылью или Эжва Мыл (рус. Южная Мыльва) в писцовой книге 1608 г. записаны как *Лопья, Мылья*.²⁴ На Печоре реки *Сарью* и *Укью*, притоки *Илыча* ранее назывались *Сарья* (до 1831) и *Укья* (до 1856).²⁵

²³ М. Т. Муминов, Некоторые вопросы изучения субстратной топонимики Среднего Зауралья. — Вопросы финно-угроведения. V. Йошкар-Ола, 1970, стр. 129.

²⁴ Писцовая книга Яранского уезда 1608 г. — Акты времени правления царя Василия Шуйского. Под. ред. А. М. Гневушева. Москва 1914, стр. 349

²⁵ А. Ф. Теплоухов, О происшедшей некогда смене угров пермяками на верхней Каме, коми на верхней Вычегде и удмуртами на Чепце... стр. 273.

Кроме перечисленных, на территории бассейна Вычегды имеется немало других топонимов, происхождение которых, возможно, также обско-угорское, например, часть гидронимов с исходом *-им(-ым)*. Учитывая широкий ареал распространения названий на *-им(-ым)* и возможность интерпретации их из различных языков, в данной статье на них не будем останавливаться.

Приведенный материал свидетельствует о том, что в бассейне Вычегды на широком пространстве и длительное время обитали предки современных обско-угорских народов. Позже их сменили коми.

Адольф Туркин

Список сокращений

Бал. МРС	— А. Н. Баландин—М. П. Вахрушева, Мансийско-русский словарь. Ленинград 1958.
КРС	— Коми-русский словарь. Москва 1961.
Тер. ОДХ	— Н. И. Терешкин, Очерки диалектов хантыйского языка. ч. 1. Москва—Ленинград 1961.
УРС	— Удмуртско-русский словарь. Москва 1948.
Черн. МРС	— В. Н. Чернецов—И. Я. Чернецова, Краткий мансийско-русский словарь. Москва—Ленинград 1936.
АНЛQV.	— ANLQVIST, Wogulisches Wörterverzeichnis. Helsingfors 1880.
KANN.	— A. KANNISTO, Über die Früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung. — FUF, Bd. 18. Heft 1—3, Helsingfors 1927, s. 57—89.
KARJ.	— K. F. KARJALAINEN, Ostjakisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von I. H. Toivonen. Helsinki 1948.
POW	— H. PAAONEN, Ostjakisches Wörterbuch. Helsingfors 1926.

Obi-ugor alaktani kérdések és hangtörténeti tanulságai

(Előzetes közlemény)

0. Alábbi dolgozatomban az obi-ugor vokalizmus történetével foglalkozó, készülő munkám némely részeredményét kívánom közzétenni. Bár SETINITZ már elmélyült tanulmányokat folytatott e téren,¹ mégis szükségesnek véltem ugyanannak a témának újbóli feldolgozását, mivel az obi-ugor magánhangzó-történet tisztázását más koncepció alapján látom elérhetőnek. Felfogásom alapvetően abban különbözik STEINITZÉTŐL, hogy én a vogul és az osztják magánhangzó-váltakozások feltételeit és korát felderítve kísérlem meg az obi-ugor alapnyelv vokalizmusának rekonstruálását. STEINITZ az obi-ugor nyelvek hangmegfeleléseinek zömét a magánhangzó-váltakozások egyik vagy másik tagjának megszilárdulásával magyarázta (l. az említett tanulmányokat). Ezt a munkamódszert E. ITKONEN — mint ismeretes — sokszor bírálta (FUF 29:231, 280, 289—90, 31:341, NyK 70:355, 359, SFU 6:175 stb.). Ez arra ösztönzött, hogy a nagynevű előd obi-ugor vokalizmuskutatásaira támaszkodva és eredményeit szükség esetén revideálva kísérletet tegyek annak a történeti folyamatra a felvázolására, amely az obi-ugor alapnyelv felbomlása és az ósvogul, ill. az óosztják kialakulása közt ment végbe. Ezt a célt megbízható vogul-osztják etimológiai anyag összehasonlító vizsgálatával szeretném elérni (eddig kb. nyolcszáz, etimológiailag összetartozó szópár áll rendelkezésemre, ezek egy töredéktől eltekintve PAASONEN, KARJALAINEN, KANNISTO és STEINITZ hangtani szempontból megbízható gyűjtéseiből valók, zömükben kifogástalan, biztos etimológiák és tekintélyes részük jól van adatolva mind a vogul, mind az osztják nyelvjárásokban), valamint egyidejűleg az összehasonlító alaktan hangtörténeti tanulságainak érvényesítésével, főleg a nem első szótagi vokalizmus vonatkozásában. Ez utóbbtól különösen sokat várok, hiszen két közeli rokon nyelvről van szó, amelyek szétválásuk óta erőteljes divergens fejlődésen mentek ugyan át, de gondos elemző munkával könnyű felfedezni azokat az eddig rejtve maradt és nem is nagyon vizsgált kapcsolatokat, amelyeknek feltárása új távlatokat és

¹ A két obi-ugor nyelv vokalizmustörténetét feldolgozó, nagyszabású monográfiáján (Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin, 1950, Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955) kívül SETINITZnek e témakörrel kapcsolatosan még az alábbi munkái jelentek meg: Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte (UJb. 28:233—41), Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte (Forschen und Wirken 3:335—48), Zur Geschichte des ob-ugrischen Vokalismus (Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 17:637—42). STEINITZ obi-ugor vokalizmustörténetének azonban egy tekintélyes része kéziratban maradt, de berlini tanulmányutam során alkalmam volt ezt is hasznosítani; a kézirat szíves rendelkezésemre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok Gert Sauernak, ill. az NDK Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének.

lehetőségeket nyithat a vogul és az osztják egymáshoz való viszonyának kutatásában, sőt — túlzás nélkül állíthatom, — elősegítheti a finnugor vokalizmus némely fogas kérdésének eldöntését is (itt a magánhangzó-váltakozásra gondolok).

1. STEINITZ finnugor vokalizmuselméletében köztudomásúan központi helyet foglal el a rokon nyelvek közti hangmegfeleléseknek az alapnyelvre feltett magánhangzó-váltakozások révén történő magyarázata. Később (Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte. CIFU 52—9 és FgrVok.² 142—51) STEINITZ már valamivel óvatosabban fogalmazta meg a magánhangzó-váltakozások esetleges finnugor kori voltával kapcsolatos álláspontját, az obi-ugor vokalizmustörténet általa megírt és publikált fejezeteiben azonban e módszert szinte kizárólagos elvként alkalmazta. STEINITZ a Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus-ban az osztják vokalizmus képéhez igazítva alkotta meg finnugor vokalizmuselméletét: a) az általa kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi magánhangzó-rendszer alig különbözik az ősosztjától (de az őscseremisztől már jobban), b) a finnugor alapnyelvi magánhangzó-váltakozásokat is az osztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozások képére formálta (vö. FgrVok. 16). Számára az obi-ugor nyelvek vizsgálatakor is az osztják (VVj.) volt a kizárólagos viszonyítási alap, amely felfogása szerint nem vagy csak alig változott története folyamán, míg a vogul rendszerint eltérő magánhangzó-képviselőtének magyarázatát a sokféle magánhangzó-váltakozás egyik vagy másik váltóhangjának megszilárdulásában keresi (l. FgrVok. és a már korábban említett tanulmányokat).

2. STEINITZ a sokféle paradigmaticus magánhangzó-váltakozás közül szerintem csak egynek igazolta (legfeljebb) obi-ugor kori voltát, amire aztán gyakran és szívesen is hivatkozott: obi-ugor $*o \sim *ā > \text{ösvog. } *ā \sim *ā (> \text{TJ } \bar{a} \sim a)$, ősosztj. $*o \sim *ā (> \text{VVj. } o \sim \bar{a})$ (FgrVok. 47, 48, 62, 81; Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 1: 40, jegyzet; WogVok. 246—7, 309—10; CIFU 53, 54; FgrVok.² 144, 145, 152). Lévéen az $*o \sim *ā$ az egyetlen, eddig kétségtelenül bebizonyított obi-ugor kori magánhangzó-váltakozás, azt igyekeztem megfejtetni, hogy vogul és osztják folytatójának jelentkezése milyen hang- és alaktani feltételekhez van kötve. A legtöbb segítséget a legarchaikusabb nyelvjárásoktól, vagyis a tavdai vogultól (TJ TCs.)² és a keleti osztjától (VVj. Szur.) remélhettem, hiszen az északi vogul és a nyugati osztják csak az egytagú igetövekben őrizte meg a paradigmaticus magánhangzó-váltakozás gyér nyomait (WogVok. 148, OstjVok. 42—4), a keleti és a nyugati vogul nyelvjárásokban pedig élő jelenség ugyan, de a főleg kvantitatív jellegűvé módosult váltakozások szinte kizárólagos feltételévé az első szótag nyílt vagy zárt volta lett (WogVok. 121, 137—9). A tavdai vogult illetően STEINITZ eredményeire (WogVok. 101—16) és saját munkámra (A tavdai vogul nyelvjárás jel- és ragmonfémáinak rendszere. Kézirat, a közeljövőben könyvalakban megjelenik) támaszkodom, míg a keleti osztjákra vonatkozó

² A Wogulische Volksdichtung kötetében megjelent alsó-kondai és pelimi szövegekből összeállítottam az AK és P igeragozási sorokat, ill. KÁLMÁN BÉLA Chrestomathia Vogulica című munkájából az északi (szigvai) igei paradigmákat vettem figyelembe. E másik három nyelvjárásról sem feledkezem meg tehát, amikor a későbbiekben a vogul és az osztják összevetésével megpróbálok bizonyos következtetéseket levonni az obi-ugor hang- és alaktani előzményekre vonatkozóan.

ismereteket és adatokat elsősorban STEINITZ (OstjVok. 33—42), továbbá TEREŠKIN (Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект=Očerki) és GULYA (Eastern Ostyak Chrestomathy) művéből, valamint RAASONEN és KARJALAINEN nyelvtani feljegyzéseiből és osztják szótárából (Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. JSFOu. 66/2, Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. LSFOu. 2; ill. Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu. 128, Ostjakisches Wörterbuch. LSFOu. 10) merítem.

3. A tavidai vogul főnevek körében a magánhangzó-váltakozás meglehetősen ritka jelenség és — két esettől eltekintve — a szótag nyílt vagy zárt volta szabja meg az első szótag magánhangzójának kvantitását (WogVok. 107—8). Az igeragozásban viszont egészen közönséges az első szótagi alsó nyelvválású magánhangzók paradigmaticus váltakozása: $\bar{a} \sim a$, $\bar{ä} \sim \bar{ä}$ (vö. WogVok. 109—10).³ Ennek szabályai (amelyeket már STEINITZ leírt, l. WogVok. 108—12, de talán nem árt itt részint megismételni, részint kiegészíteni):

1. a hosszú magánhangzó jelentkezik:

a) nyílt szótagban, ha a második szótagban felső nyelvválású (hosszú) magánhangzó vagy rövid, $\bar{a}$ magánhangzó van, pl. *kālē* 'er wird sterben' (WV 87), *kālən: jilk.* 'stirb ab!' (MSFOu. 134:202), *ālēw* 'wir werden leben' (FUF 14:47, 51), *ālās* 'er lebte, war, wohnte' (MSFOu. 101:127, 129, 109:3); *wārī* 'er wird arbeiten, machen' (WV 2), *wārās* 'er baute, kochte' (MSFOu. 109:3, 111:176),

b) zárt szótagban, pl. *ālsaw* 'wir lebten' (FUF 14:47), *ālnē* 'er würde leben' (i. m. 52), *ālkūt* 'wenn er... wäre' (MSFOu. 111:181); *wārsəm* 'ich machte' (MSFOu. 127:60), *wārnēm* 'ich würde arbeiten, machen' (FUF 14:43), *wārnī* 'er würde arbeiten, machen' (i. m. 51);

2. a rövid magánhangzó jelentkezik nyílt szótagban, ha a második szótagban alsó vagy középső nyelvválású magánhangzó van, pl. *kalāt* 'sie werden sterben' (MSFOu. 111:188), *kalās* 'es starb' (i. m. 189); *alām* 'ich werde' (WV 166), *alāntām* 'ich wohne' (MSFOu. 127:45); *wārēm* 'ich werde arbeiten, machen' (WV 131), *wārāntet* 'sie machen' (MSFOu. 111:177).

A deverbális igeképzésben ugyanezek a szabályok érvényesülnek: *šāšm* 'gieß!' (MSFOu. 111:199), *šāšām* 'ich werde ausgießen' (FUF 14:47, 51) ~ *šāšāntaws* 'es wurde begossen' (MSFOu. 134:397); *tāšē* 'er wird trocknen' (WV 88), *tašāt* 'sie werden trocknen' (WogVok. 104) ~ *tašālas: künt.* 'er kochte über' (MSFOu. 111:182); *kāl-*, *kāl* 'aufstehen' (WogVok. 102) ~ *käll-*: *künk.* 'hinausgehen' (uo.); *tāl-*, *tāl-* 'sich in ein Boot setzen' (i. m. 111—2) ~ *tält-*, 'in ein Boot laden' (uo.).

³ Az általam alkalmazott fonematikus vogul transzkripció némileg eltér STEINITZ-étől, erről részletesebben — legalábbis a tavidai vogult illetően — a már említett munkámban szölok.

A tavidai vogul nyelvjárásban az alsó nyelvválású magánhangzókon túlmenően csak $\bar{o} \sim o$ váltakozás van, ez mindössze három ige-tőben fordul elő, de a tővégi $n\bar{s} \sim \bar{s}$, $n\bar{s} \sim \bar{s}$ mássalhangzó-váltakozással párhuzamos jelenség (vö. WogVok. 108, 110—1). Igének nyílt első szótagában $\bar{e}$ -re nincs adatom. $\bar{a} \sim a$ váltakozás van ugyan a $w\bar{a} \sim w\bar{a}j-$ ~ $w\bar{a}j-$ 'sehen' egytagú ige-tőben, de ez csak egy egyvedi hármas váltakozás, szabályai pedig részben eltérnek az $\bar{a} \sim a$, $\bar{ä} \sim \bar{ä}$ szabályaitól, pl. *wām* 'ich werde sehen' (WV 197), *wāsan* 'du hast gesehen' (MSFOu. 111:185) ~ *wājānt* 'er sieht' (i. m. 180), *wāsiēl: jilk.* 'er sah' (i. m. 161, 171) ~ *wājīn* 'seht!' (FUF 14:56), de: *wāstā* 'sie sahen' (MSFOu. 111:158) ~ *wāstā* ua. (i. m. 188).

Kivételek:

a) A paradigmatis magánhangzó-váltakozásban résztvevő ige-
tövek mind egy mássalhangzóra végződnek, de van egy kivétel is (l. WogVok. 110):
tärti 'er wird entlassen' (WogVok. 102), *tärtsem* 'ich entließ' (uo.) ~ *tärtēm*
'ich werde entlassen' (uo.);

b) A *wāt-* 'wollen' ige minden alakjában hosszú magánhangzó, *ā* van:
wātāl 'er will' (MSFOu. 101:127), *wātsēm* 'ich wünschte' (MSFOu. 111:174),
wāts 'er wollte' (MSFOu. 101:157), származékában úgyszintén: *wātālest* sie
wollten' (MSFOu. 111:196).

3.1. A tavdai vogul alanyi igeragozásban — a megállapított szabályok-
nak megfelelően — a praesens momentaneum (= KANNISTO, STEINITZ: futu-
rum) sg. 1., 2., pl. 3., a praesens durativum (= KANNISTO, STEINITZ: praesens)
valamennyi személyében a rövid magánhangzó jelentkezik, míg a momentán
jelen idő sg. 3., pl. 1., 2. személyében a hosszú magánhangzót találjuk. Például
tāš- ~ *taš-* 'trocknen'⁴:

	conj ind prs mom		conj ind prs dur
sg.	1. <i>tašām</i>		<i>tašāntām</i>
	2. <i>tašan</i>		<i>tašāntān</i>
	3. <i>tāšē</i>		<i>tašānt</i>
pl.	1. <i>tāšēw</i>		<i>tašāntēw</i>
	2. <i>tāšēn</i>		<i>tašāntēn</i>
	3. <i>tašāt</i>		<i>tašāntāt</i>

Már most érdemesnek látom felhívni a figyelmet arra a körülményre,
hogy a momentán jelen idejű sorban az első szótag magánhangzója és a sze-
mélyrag magánhangzó-eleme, a duratív jelen idejűben pedig az utóbbi az
aaabba képlet szerint váltakozva rendeződik: ebben az *a* a *tašām*, *tašan* *a*,
ill. *ā* hangját, a *b* a *tāšē*, *tāšēw* *ā*, ill. *ē* hangját szimbolizálja (a „prs dur|sg 3”-ra
vö. LIIMOLA: CSIFU 316).

3.2. A tavdai vogul nyelvjárásban a múlt időben az egyszótagú ige-
k egy részéhez a múlt idő jelének *ās/āš* alternánása járul, a többihez viszont *as*, *s*.
A fentebb elmondottak értelmében az *ās/āš* előtt a magánhangzó-váltakozás-
ban résztvevő ige-
knek a rövid magánhangzót tartalmazó alternánása jelent-
kezik, míg az *as*, *s* előtt a hosszú. Például:

	<i>tāš-</i> ~ <i>taš-</i> 'trocknen'		<i>āl-</i> ~ <i>al-</i> 'sein, leben'
sg.	1. <i>tašāsēm</i>		<i>ālsēm</i>
	2. <i>tašāsēm</i>		<i>ālsēm</i>
	3. <i>tašās</i>		<i>āls</i>
pl.	1. <i>tašāsēw</i>		<i>ālsēw</i>
	2. <i>tašāsēmā</i>		<i>ālsēmā</i>
	3. <i>tašāst</i>		<i>ālsot</i> , <i>ālost</i>

⁴ Az itt közölt tavdai vogul paradigmások legtöbb tagját én egészítettem ki,
teljes tavdai igeragozási sorok ugyanis még nem jelentek meg KANNISTO gyűjtéséből.
A bemutatott, részben kikövetkeztetett sorokat a már említett leíró monográfiám alap-
ján állítottam össze.

A (tavdai) vogul alapján semmiféle magyarázatot nem tudunk adni arra vonatkozóan, hogy bizonyos igékhez miért *ā/ā̄* magánhangzóval járul az *s* időjel, másokhoz pedig *ə*-vel. Egyúttal figyelemreméltó, hogy az osztják nyelvjárásokban is találkozunk bizonyos morfémák előtt a *tő*höz járuló *a/ā* magánhangzóval. Ennek jelentőségéről l. alább.

3.3. Az osztják igeragozás és birtokos személyjelzés közös, ősoosztják előzményének rekonstruálásakor a VVj. Szur. DN Ko. Ser. Kaz. nyelvjárásokat vettem figyelembe (a korábban említett forrásokon kívül STEINITZ Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis és RÉDEI Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik című munkáját használtam fel). Itt helyszűke miatt nem közlöm az egyes nyelvjárásokban szereplő igeragokat és személyjeleket, csupán az általam gondos mérlegelés után az ősoosztjákra rekonstruált előzményeiket.

	conj ind	conj det obj sg	conj det obj du-pl
sg.	1. <i>əm</i>	<i>im/im</i>	számjel + <i>am/ām</i>
	2. <i>ən</i>	<i>in/in</i>	<i>an/ān</i>
	3. <i>ə</i>	<i>əθ</i>	<i>əθ</i>
du.	1. <i>əmən</i>	<i>əmən*</i>	<i>əmən</i>
	2. <i>ətən</i>	<i>Cən**</i>	<i>ən*</i>
	3. <i>əyən < ?əγ</i>	<i>iθ/iθ*</i>	<i>aθ/āθ*</i>
pl.	1. <i>əw</i>	<i>əw</i>	<i>əw</i>
	2. <i>ətəγ</i>	<i>Cən**</i>	<i>ən</i>
	3. <i>ət</i>	<i>iθ/iθ</i>	<i>aθ/āθ</i>

	decl px num sg	decl px num du-pl
sg.	1. <i>im/im</i>	számjel + <i>am/ām</i>
	2. <i>in/in</i>	<i>an/ān</i>
	3. <i>əθ</i>	<i>əθ</i>
du.	1. <i>əmən</i>	<i>əmən</i>
	2. <i>ən*</i>	<i>ən*</i>
	3. <i>iθ*</i>	<i>aθ/āθ*</i>
pl.	1. <i>əw</i>	<i>əw</i>
	2. <i>ən</i>	<i>ən</i>
	3. <i>iθ/iθ</i>	<i>aθ/āθ</i>

3.3.1. A tárgyias igeragozásban, illetve a birtokos személyjelezésben a sg. 1., 2., du. 3. és pl. 3. személyben a tárgy, ill. a birtok számától függően **i/i* vagy **a/ā* volt a személyre utaló morféma előhangzója. A nem egyes számon belül használatos volt a **γ* dualisjel a kettős és a többes szám megkülönböztetésére, vö. vog. *γ* ~ osztj. *γ* ~ *k* ~ *η*. Az *ə* magánhangzóval az alanyi igeragozásban találkozunk, valamint a rokonságnevek birtokos személyjeles alakjaiban (l. az említett műveket!).

3.3.2. A „conj det|obj sg|sg 3” **əθ*-ként való rekonstruálását a mai osztják nyelvjárások nem igazolják egyértelműen (l. STEINITZ, Die objektive Konjugation des Ostjakischen. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 30:680–99), de mivel a tárgyias ragozás igeragjainak létrejötte és a személyes névmások — sőt a birtokos személyjelek — között szoros genetikai kapcsolat van a sg. 3. személyben is (annál is inkább, mert e személy lehetett

a tárgyas ragozás megszületésének bölcsője), indokolt a * θ (< ugor * θ < fgr. * s) elemű rag egykori jelenlétével számolnunk.

3.3.3. A *-gal megjelölt alakokban az őszotják felbomlása után analógias kiegyenlítődések történtek, ez különösen a nyugati nyelvjárásokban a du. 2.3. (és pl. 3.) személyekben mondható általánosnak (hasonló történt a vogul nyelvjárásokban is).

A ** -gal megjelölt morfémák *C* eleme = VVj. Szur. *t*, DN *s*, Ko. *t*, Kaz. *л*, Bizonytalan, hogy az őszotjákban milyen mássalhangzóval volt egyenértékű ez a *C*, de leginkább talán *t* lehetett, vö. „conj ind|du 2|pl 2’’: **ʎatən|*atəy*.”

3.3.4. A rekonstruált tárgyas igeragok és birtokos személyjelek az egyes és nem egyes számban az alábbi előhangzókat tartalmazzák:

	conj det obj sg decl px num sg		conj det obj du-pl decl px num du-pl
sg.	1. <i>ɛ/i</i>		<i>a/ä</i>
	2. <i>ɛ/i</i>		<i>a/ä</i>
	3. <i>ə</i>		<i>ə</i>
du.-pl.	1. <i>ə</i>		<i>ə</i>
	2. <i>ə</i>		<i>ə</i>
	3. <i>ɛ/i</i>		<i>a/ä</i>

vagyis szintén *aabba* képlet szerint rendeződnek el, ahogyan azt a tavdai vogul *a l a n y i* igeragozás momentán és duratív jelen idejében tapasztaltuk.

3.4. GANSCHOW az osztják igeképzést feldolgozó művében (Die Verbalbildung im Ostjakischen) szól egy sajátos igecsoportról, amelynek tagjai bizonyos grammatikai formákban (főleg a jelen idő 3. személyében és az *s* jelű múlt időben, vagyis a keleti nyelvjárások imperfectumában) tövükben *a/ä* elemet tartalmaznak (l. i. m. 45–9)⁵.

4. Már korábban (3.2.) szóltam arról, hogy a tavdai vogul nyelvjárás múlt idejében az *s* időjel előhangzójaként némely igető után *ä/ä* tűnik föl. (A kondai vogulban ilyesmit nem tapasztaltam, a pelimiben a hosszú magánhangzó a sg. 1., 2. és a pl. 3. személyben fordul elő, egyébként az *ə*-vel találkozunk, míg az északi nyelvjárásokban viszonylag gyakori az *ä*, de valószínű, hogy az esetek túlnyomó többségében másodlagos. Ezen igetövek további tárgyalásakor kizárólag a tavdai anyagra hagyatkozom, mert *a*) a tavdai nyelvjárás a legarchaikusabb, *b*) erről a dialektusról teljesen megbízható ismeretekkel rendelkezem.) *a/ä* jelentkezik az osztjákban is több igetön az *s*

⁵ GANSCHOW szerint ezen igék száma 48 (i. m. 45), én azonban még néhány további adattal növelem e mennyiséget:

a) a 48. lapra az „A. normal” 5. pontjaként: der reine Verbalstamm ist nicht belegt: V *kāna*- ’успеть’ (Očerki 151),

b) uo. a „B. expressiv” 1. pontjához: Trj. *nāya*- ’lachen’ (KT 602),

c) a 49. lapra a „B. expressiv” 5. pontjához: [Trj. *leñtä*- ’schwanken’ +] V *loñtä*- ’качаться, болтаться’ (Očerki 159), [Vj. *reñkä*- ’klopfen (Herz)’ +] V *lëkä*- ’биться (о сердце)’ (Očerki 157), [Vj. *läwsä*- ’sich bewegen, wehen (Zweige des Baumes im Wind)’ +] V *räwsä*- ’качаться’ (Očerki 183), V *taka*- ’визжать’ (Očerki 160) ~ Vj. *waka*- ’ääntää’ (KT 213), Vj. *päñta*- ’müde werden’ (KT 758), V *ruka*- ~ Vj. *rika*- ’brüllen’ (KT 799), Vj. *tälä*- ’einsinken lassen’ (KT 924).

jelű múlt időben. A (tavdai) vogulban és az osztjákban összesen nyolc olyan igét találtam, amelyek *ā*-t, ill. *a*-t (*ø*-val váltakozva) tartalmaznak. Ezek a következők:

1. vog. T *kāl*- [: *kālē* 'er wird sterben' (WV 87)] ~ *kal*- [: *kalās: jilk.* 'er starb' (MSFOu. 111:178), *khālās: il; kh.* 'meghalt' (VNYj. 275)] — osztj VVj. *kol*- ~ *kāla*-, Trj. *kōla*- ~ *kāla*-, O *xāl*-, *xāla*- 'sterben' (KT 373-4),

2. vog. T *kol* -[: *kolās* 'sie ist zu Ende gegangen' (MSFOu. 111:181), *khulās: il-kh.* 'elfogyott' (VNGy. IV, 354)] — osztj. VVj. *kōla*-, Trj. J *kōla*-, *kōlaa*-, DN *xōt*-, *xōtā*-, Ni. *xōta*-, Kaz. *xōla*-, O *xōl*-, *xōlā*- 'ein Ende nehmen' (KT 375-6, PD 530),

3. vog. T *lok* [: *lokāstēl: jill.* 'er klopfte, schlug' (MSFOu. 111:162, 190)] — osztj. Vj. *lāka*- 'schlagen, klopfen' (KT 477),

4. vog. T *ponš*- [: *ponšās* 'er wurde reif, gar, ging zu Ende' (FUF 14:48, MSFOu. 111:175, 176, 181, 186, 198), *ponšās* 'befejeződött, felfőtt' (VNGy. 4: 347, 351)] — VVj. *poñt*- ~ *pāñta*-, Trj. *pōñt*- ~ *pāñta*- 'reifen' (KT 710-1),

5. vog. T *poñ*- [: *poñās* 'sie legte' (MSFOu. 111:173, 251/73), *poñástil* 'helyezte' (VNGy. 4: 363)] — osztj. Trj. *pān*-, *pāna*- 'legen' (KT 712-3, MSFOu. 128:279),

6. vog. T *tal*- [: *talās* 'er schmolz' (FUF 14:47), *tālās* 'elolvadt' (VNYj. 284)] — osztj. V *lōla*-, Vj. *jōla*-, Trj. *lōla*-, *lōlaa*-, DN *tāt*-, *tāta*-, Ni. *tōta*-, Kaz. *lōlaa*- 'schmelzen' (KT 1107),

7. vog. T *tāš*- [: *tāšē* 'er wird trocknen' (WV 88)] ~ *taš*- [: *tašās* 'er trocknete' (FUF 14:51)] — osztj. Trj. *sōs*- ~ *sōsa*- 'trocknen' (KT 882),

8. vog. T *taš*- [: *tašās* (= *tašās*) 'megnedvesedett' (VNYj. 289)] — osztj. Trj. *lāā*-, *lāāa*-, Kaz. *lōā*-, *lōāa*- 'naß werden, naß machen' (KT 1110).

4.1. GANSCHOW (Verbbild. 45) „stammbildendes Element“-ként emlegeti az *a/ā*-t, nem tudta meghatározni eredeti funkcióját, de remélte, hogy a vogul hasonló jelenségével történő összevetés választ adhat erre a kérdésre (i. m. 47). A tavdai vogulban a felsoroltakon kívül még 28 ige múlt idejében találkozunk *ā/ā* elemmel, de biztosat sajnos ezek alapján sem mondhatunk a vog. *ā/ā*, osztj. *a/ā* eredeti funkciójáról. (Egyébként a vogul és osztják névszótövek vizsgálatakor is találunk ilyen elemeket, l. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen 117-8.) Ezt a furcsa igei tőhangot indoeurópai mintára tematikus magánhangzónak nevezem (erről l. O. SZEMERÉNYI, Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt, 1970. 232, vö. még 214-5).

4.2. Számunkra a legfőbb tanulság, amit ezen vogul-osztják ige-tövek viselkedéséből leszűrhetünk, hogy a magánhangzó-váltakozásban résztvevő ige-töveknek a rövid első szótagi magánhangzót tartalmazó alternánsa jelentkezik a múlt idejű alakokban: vog. T *kālē* 'er wird sterben' ~ *kalās: jilk.* 'er starb', *tāšē* 'er wird trocknen' ~ *tašās* 'er trocknete', továbbá: *kājən* 'bieg ab!' (MSFOu. 111:167) ~ *kajās: jüwk.* 'er ging ein' (i. m. 190), *jāmē* ['er wird gehen'] (WogVok. 109) ~ *jamās: jilj.* 'er ging weg' (MSFOu. 109:3), *pāl'i* 'er wird frieren' (WV 70) ~ *palās* 'er fror' (uo.); az osztjákra nézve vö. GANSCHOW i. m. 47. Egyébként viszont az *ā*-t, ill. az *o*-t tartalmazó tőalternáns szerepel.

A vogulban az *ā~a* váltakozást pusztán fonetikai jellegű feltételek szabályozzák (l. a 3. pontban), míg az osztjákban az *o~ā* morfológiai funkciót kapott — akárcsak a germánban az ablaut —, tehát a (keleti) osztjákban az *a* tövű ige-k *s*-es múlt idejében minden személyben a rövid tőhangzó jelentkezik, függetlenül attól, hogy bizonyos személyekben *ø* váltja fel az *a*-t a második

szótagban az *s* előtt (vö. GANSCHOW i. h.), míg a $\emptyset$ jeles múlt idejű alakokban az *o-* (Szur. $\delta-$)s tőalternánsok szerepelnek.

4.2.1. Az előző pontokban felsorolt osztják igetövekben tapasztalható váltakozást STEINITZ (OstjVok. 39–40) „anormaler, umgekehrter $v \sim o$ Wechsel”-ként tartja számon, amely ellentétben áll a magánhangzó-váltakozások általános szabályaival. Szerinte a *toyar-* 'zuschließen' igében jelentkező váltakozás normális, $o \sim \tilde{a}$ váltakozás. A *toyar-* típusú igéknek azonban csak az imperativusában jelentkezik a váltakozás: *täyra*, míg imperfectumukban, akárcsak perfectumukban az *o-s* tő szerepel: **toyras, toyram.* „»Sekundär« scheint mir nur die Verteilung $v \sim o$ statt $o \sim v$ zu sein” (STEINITZ, OstjVok. 40 jegyzet). Szerintem éppen a STEINITZ által másodlagosnak minősített típus az elsődleges, mivel az imperfectumban jelentkező *a* elem, vagyis a tematikus magánhangzó feltétlenül obi-ugor kori, s az $o \sim \tilde{a}$ (és $\tilde{a} \sim o$) váltakozás feltétele: $\tilde{a}$ szerepel az első szótagban, ha a következő szótagban *a* van, később azonban morfológizálódott az *o-t*, ill. $\tilde{a}$ -t tartalmazó igei tőalternánsok disztribúciója⁶.

5. Legalábbis egyelőre még nem találtam semmi biztos jelét annak, hogy az ősoobi-ugor $*o \sim \tilde{a}$ igei magánhangzó-váltakozásnak lett volna palatális pendant-ja, de még etimológiailag összetartozó, palatális hangrendű tematikus igék sincsenek az obi-ugor nyelvekben. Az osztj. $*e \sim \tilde{z}$ váltakozás semmiképpen sem lehet obi-ugor kori eredetű, hiszen az ősoosztj. $*e$ (obi-)ugor $\tilde{a}$ -re megy vissza (I. K. SAL ÉVA, Az ugor alapnyelv első szótagi palatális magánhangzói. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest, 1967. 144, 219). A középső (kondai és nyugati) vogul nyelvjárások alapján feltett ősvog. $*\tilde{e} \sim \tilde{z}$ váltakozás pedig a már említett feltételek függvénye volt. Különben K. SAL (i. m. 63–4, 144) és RÉDEI KÁROLY (Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen 58) kutatásai alapján nem is számolhatunk ősvog. $*\tilde{e}$ -vel. Ezt szerintem támogatják a vogul nyelv tatár és orosz jövevényszavainak hangtani tanulságai is (vö. KANNISTO: FUF 17:32, 33–4; KÁLMÁN BÉLA, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen 74–6).

5.1. Az ősvogul és az ősoosztják egyéb, a paradigmában és a szóképzésben jelentkező magánhangzó-váltakozásai eddigi ismereteim szerint nincsenek egymással közvetlen történeti kapcsolatban, hanem az ősoobi-ugorból származó váltakozás eltérő elvek szerint történt továbbfejlődésének köszönhető létrejöttüket, sőt a keleti osztják nyelvjárások igen gazdag főnévi és igei magánhangzó-váltakozási rendszere e nyelvjáráscsoportnak a nyugati osztjáktól való elkülönülése után született meg. Ezen állításom részletes kifejtése, alapos megindokolása azonban egy másik tanulmány feladata.

5.2. A magánhangzó-váltakozás létrejöttének okait, körülményeit vizsgálva nem hagyhatjuk említetlenül a hangsúly esetleges szerepét sem (vö. WICHMANN: FUF 4:13, 16:29–30; E. ITKONEN: FUF 29:230, 231, 281–2, NyK 66:11–2; SCHLACHTER: Kratylos 2:88, de STEINITZ, WogVok. 336), bár egyelőre nem világos, hogy milyen mértékben játszott közre — a valószínűleg

⁶ Úgy hiszem, hogy a mai osztják sg. 2. sz. imperativusi *-a/-ä* végződés a tematikus igék tőmagánhangzójával azonos történeti szempontból, lévén a felszólító módú, sg. 2. személyű igealak pusztán tő, s a tematikus magánhangzó analógiásan áterjedt az a tematikus igék imperativusába, létrehozva ezáltal azokban is — ha első szótagi magánhangzójuk erre alkalmas volt, — a magánhangzó-váltakozást.

A STEINITZ idézte *täy-* 'werfen' (OstjVok. 40) igében ingadozás van: *täy-* (OstjVok. 34, 40; Očerki 21), de *täya-* (KT 988; Očerki 193).

nem kötelezően első szótagi — ősobi-ugor szóhangsúly ezen érdekes morfonológiai jelenség kialakulásában.

6. Összefoglalóul elmondhatjuk tehát, hogy a mai vogul és osztják nyelvjárások vallomása szerint az obi-ugor alapnyelv a tematikus igék körében minden bizonnyal ismerte a magánhangzó-váltakozást (*o~*ā > ősvog. *ā~*ǣ, ősosztj. *o~*ǣ), de eddig csak egy ilyen paradigmatisus váltakozás tekinthető biztosnak, s ez az *o~*ǣ. Az határozta meg az igealak első szótagjának magánhangzóját (vagyis így magát a tőalternánst), hogy a második szótagban jelentkezett-e a tematikus magánhangzó vagy nem. A (tavdai) vogul lényegében ezt a fonetikai jellegű feltételt őrizte meg, míg a (keleti) osztjákban morfológiai funkcióra tettek szert a magánhangzó-váltakozás(ok) eredményezte tőalternánsok.

HONTI LÁSZLÓ

Obugrische morphologische Fragen und ihre lautgeschichtlichen Lehren

(Vorläufige Mitteilung)

WOLFGANG STEINITZ rechnet in seinen Aufsätzen über den historischen Vokalismus der obugrischen Sprachen mit mehreren Arten des Vokalwechsels in der obugrischen Grundsprache. Der Verfasser sieht davon jedoch nur den obugrischen Ursprung des paradigmatischen Wechsels von *o~*ǣ als bewiesen an. Seiner Ansicht nach wurde der Vokal der ersten Silbe der am *o~*ǣ Wechsel beteiligten Verbalstämme von dem Vokal der zweiten Silbe bestimmt. Der paradigmatische Vokalwechsel war zuerst nur bei den sogenannten thematischen (um *a* erweiterten) Verbalstämmen bekannt. Nach dem Zerfall der obugrischen Einheit entwickelte das Urvogulische den Wechsel zu einem solchen mit quantitativem Charakter, der auf phonetischen Bedingungen basierte, während im Urostjakischen die Unterscheidung der alternierenden Stammelemente eine morphologische Funktion erhielt.

LÁSZLÓ HONTI

Néhány megjegyzés a volgai finn és az orosz szóanyagának kölcsönhatásáról

in honorem Dietrich Gerhardt

Az orosz nyelv hatása a nemzeti kisebbségek szókincsére már a korábbi évszázadokban is rendkívül erős volt, ez nem szűnt meg a Szovjetunió megalakulásával sem. A kérdés lényegében jól ismert, elméletileg meglehetősen kidolgozott, így ennek beható ismertetésére nem szükséges kitérnünk. Az utóbbi években a szovjet nyelvtudósok tollából egész sor tanulmány és közlemény jelent meg az orosz és a Szovjetunió területén élő „kisebb” népek nyelvi kölcsönhatásáról,¹ a kétnyelvűségről, olyan kérdésekről, melyek a soknemzetiségű szovjet állam belső életének természetes jelenségei. E kölcsönhatás során az orosz nyelv elsősorban a politikai és társadalmi élet, a természet- és a nyelvtudomány szakszókincse tekintetében jelentős mértékben gazdagítja az együttélő nemzetiségek nyelvét. Ez a szóanyag az oroszban is az esetek jelentős részében nemzetközi, amint erre a kérdéssel foglalkozó tanulmányok címe is utal.² Másrészt különösen a szakszótárakban (mint például a nemrég megjelent Orosz-votják természettudományos szótár), a saját szó-kincsanyag szélesebb kiaknázási lehetőségének igénye is jelentkezik, különösen az ún. terminus technicusok tekintetében. Így a *göte* szó votják megfelelője nem az orosz *triton* (gör.), hanem *vu kendzali* (*vu* 'víz', *kendzali* 'féreg'), a német *Wassermolch* tükörszava.

A nemzetközi szókincsanyag közvetlen átvételére DESERIEV példák egész sokaságát sorakoztatja fel, ezek vizsgálata rendjén (különösen a változatlan orosz helyesírással közöltek esetében) meglehetősen nehéz, szinte lehetetlen az íráskép alapján döntenünk, hogy melyik átadó nyelvről is van tulajdonképpen szó; pl. a hónapok nevét a Szovjetunióban élő kis finnugor népek többsége közvetlenül az oroszból vette át:⁴ így az év első hónapjának neve az erzámordvinba, a moksamordvinba, a cseremiszebe, a zürjénbe, a votjákba, a

¹ Vö. JU. D. DEŠERIEV, K voprosu o funkcionálnom i vnutristrukturnom razvitii mladopišmennych jazykov narodov SSSR v sovetskiju epochu. Lásd: „Razvitie literaturnych jazykov narodov Sibiri v sovetskiju epochu.” Ulan-Ude 1965. 8-17 l.; JU. D. DEŠERIEV, Zakonomernosti razvitija i vzaimodejstvija jazykov v sovetskom obščestve. Moskva 1966; JU. D. DEŠERIEV—I. F. PROČENKO, Razvitie jazykov narodov SSSR v sovetskiju epochu. Moskva 1968; és más dolgozatokkal.

² Vö. G. S. PATRUŠEV, Osnovnye puti obogašćenija slovarnogo sostava marijskogo jazyka. Avtoref. diss. na soiskanie uč. step. kand. filol. nauk. Leningrad 1955; P. N. PEREVOŠČIKOV, RoI russkogo jazyka v razvitii kultury udmurtskogo naroda. Izjevsk 1963; T. M. ŠEJANOVA, Obogašćenie leksiki erzja-mordovskogo literaturnogo jazyka zaimstvovanijami iz russkogo jazyka. Megjelent a: Voprosy mordovskogo jazykoznanija (Trudy MordNIIJaLi . . . 32), Saransk 1967. 178—194 l.

³ Kratkij russko-udmurtškij biologičeskij slovač. Izjevsk 1970. 158.

⁴ DEŠERIEV, Zakonomernosti . . . 198.

ilyen értelmű számfogalmat fejezzen ki. Ilyen értelemben elfogadható, hogyha a »Numeruszeichen keine Numerusfunktion ausübt, dann vermag es auch nicht „ein Adverb in den Plural treten zu lassen“« (uo.).

Mint ismeretes, az obi-ugor nyelvekben a dualis szerepe gyakran *n e m a k e t t ő s s z á m* kifejezése. A gyakori mesekezdő *imenen ikenen* sohasem jelenti azt, hogy 'két asszony és két férfi', hanem mindig arra utal, hogy 'egy asszony meg egy férfi' él valahol egy ü t t, ezekről szól az elbeszélés.² A L. SCHIEFER idézte mondatok olvasásakor is a számjelnek ez az összekapcsoló funkciója kerül előtérbe, tehát szerepe csak annyi, hogy ketten vagy többen egy ü t t, egy réten, egy házban vannak. KARJALAINEN hasonló típusú egyszavas mondatait is így értelmezem (ezeket L. SCHIEFER nem vette be példatárába): Trj. *jak̄ ɛnyæn* 'sie beide sind zu Hause', *tõi ɣæn* 'sie beide sind dort' (KV 263, 264). Semmi akadály a többesi példák hasonló értelmezésének: *jak̄ ɛnt* 'sie sind zu Hause', *tõi ɣt* 'sie sind dort' (uo.).

Az állítmányon jelentkező numerusjel az uráli nyelvekben már csak azért sem lehet holmi „contra grammaticam” jelenség, mert a verbalis és a nominalis állítmány számban mindig egyezik a nem szükségszerűen kitett, esetleg csak odaértendő alannyal. A négy utolsóként idézett egyszavas példamondatot éppen ezért tekintem mondatnak. Az egyezés akkor is megállapítható, ha az egyes számú alanyra a *ø*-morfémájú singularisban levő állítmány utal, ezért a közölt példákat kiegészítendőknék tartom, ahol lehet, a hozzájuk kapcsolódó jeltelen adverbialis állítmányú példamondatokkal (vö. NyK 60:184, KV 171, 265–66), mert csak így világos a rendszer, hogy a déli és keleti osztják mondatok állítmánya adverbialis is lehet, s számban ekkor is egyezik az alannyal.

Az NyK 73-ban közölt példatárból arra a téves következtetésre lehetne jutni, hogy a V nyelvjárásban nincsenek adverbialis állítmányok. KARJALAINEN feljegyzéseiből kiderül, hogy vannak, sőt gyakran *-əki*, *-əki* végződésűek: *lõya pamkärənəki* 'er ist auf der Wiese' (KV 125), vagy legalább is fakultatív lehetőségként közli a mondatot ezzel a nem attributív használatú szavaknál megfigyelhető végződéssel is: *lõ kõmənəki* vagy *lõkõmən* 'er ist draussen' (uo.). A többesi alannyal egyeztető többesjel mindig az állítmány legvégén látható: *lay pamkärənəkiütät* 'sie sind auf der Wiese', *wəxə tɔ raskünəkiütät* vagy *tɔ raskünätät* '[mein] Geld ist beim Kaufmann' (uo., vö. még KT 367a).

Mint KARJALAINEN Trj. nyelvtani feljegyzéseiből látható, feltűnt neki, hogy a loc. ragja nemcsak *-n3*, hanem *-nat* is lehet, de arra szüksézávú jegyzetei nem utalnak, hogy csak többesi mondat állítmányánál: *məŋ kätənät* 'wir sind im Zimmer' (KV 265), vagy constructio ad intellectum miatt többesi állítmánnyal: *jak̄ kätənät* 'die Männer sind im Zimmer', *jəy wön'nät* 'die Männer sind im Wald' (uo., további példák 266).

A Vj. és a Trj. nyelvtani feljegyzések arról tanúskodnak, hogy az abessivus-caritívus is lehet adverbialis állítmány, s a kettős vagy többesi alanyra ekkor is az állítmány végén mutat a számjel (KV 172, 266–7). Itt azonban felvethető a kérdés, hogy a *-ləχ*, *-ləχ* suffixum ragnak vagy esetleg fosztóképzőnek tekintendő-e. Ez utóbbi felfogás esetén u. i. az állítmány melléknév és nem adverbium.

VÉRTES EDIT

² Vö. SZILASI: NyK 26:171 kk.; GAUTHIOT, Le nombre duel (Festschrift V Thomson, 127 kk.), BEKE: NyK 43:157–60; BOUDA: JSFOu, 47/2; FOKOS: NyK 49:314–36 stb., ahol indo-európai példák is láthatók a dualis összekapcsoló, szorosan egybefűző használatára. További irodalomra bő utalást l. RAVILA: FUF 27:9.

Bemerkungen zur Funktion der ostjakischen Numeruszeichen

LIESELOTTE SCHIEFER hat aus KARJALAINENS und PAASONENS ost- und südostjakischem Material (Vj., Trj. KoP) 17 Sätze zusammengestellt, deren Prädikat ein Adverb oder ein Hauptwort im Lokativ mit der Dual- oder Pluralendung ist und wo das Numeruszeichen, nach ihrer Meinung, *contra grammaticam* eine falsche Zahl anzeigt. Es sei daran erinnert, daß das Numeruszeichen vor dem Lokativsuffix in der Deklination der Hauptwörter in allen Mundarten in den grammatikalischen Aufzeichnungen von KARJALAINEN im Paradigma aufgezeichnet wurde. Das Numeruszeichen am Ende des Prädikats (das $\emptyset$ -Morphem des Singulars hinzugerechnet) kongruiert mit dem gesetzten oder nicht gesetzten Subjekt. Beispiele der fraglichen Art können auch aus der V-Mundart angegeben werden, aus der Trj.-Mundart auch solche, wo eine *constructio ad intellectum* das Pluralzeichen des Prädikats rechtfertigt. Vielleicht gibt es ähnliche Konstruktionen auch mit Prädikat im Abessiv-Karitiv.

EDITH VÉRTES

Észrevételek az osztják numerusjelek funkcióival kapcsolatban

LIESELOTTE SCHIEFER az osztják nyelv keleti nyelvjárásából (Vj., Trj.) és a déli (kondai) nyelvterületről 17 olyan mondatot gyűjtött össze KARJALAINEN ill. PAASONEN anyaga alapján, melyek kettős vagy többes számúak és valamennyi állítmánya *hol* kérdésre felelő határozó vagy locativusi névszó (NyK 73:409–10). A duális, ill. plurális jele mindegyik példamondat állítmányánál közvetlenül járul az adverbiumhoz, ill. követi a loc.-ragot. KARJALAINEN és PAASONEN hamarosan megjelenő déli osztják szövegeiből látható lesz, hogy a példák száma valamennyi déli osztják nyelvjárásból szaporítható, a többes és kettős számú *hol* kérdésre felelő határozó állítmányként az egész keleti és déli osztják nyelvjárás területen gyakran előfordul. A határozói állítmány mellé tehát a létige nemcsak egyes számban nem feltétlenül szükséges (vö. KLEMM: NyK 46:398 kk.), hanem az uráli nyelvek egyikében-másikában a többesben és a kettős számban sem (l. példáimat NyK 60:183–4). Az osztjában ez a mondat típus produktívnak látszik.

A közölt 17 példamondatnál és a még fellelhető hasonló kettős és többes számú mondatoknál csakugyan igaz, amit L. SCHIEFER mond, hogy „die eigentümliche Rolle des Numeruszeichens in diesen Sätzen springt ins Auge. Es zeigt in allen Fällen die Zahl an, wie gewohnt” (SCHIEFER, i. h. 410). Az idézet folytatásával azonban már nehéz egyetérteni: „Es zeigt aber in allen Fällen auch, contra grammaticam,¹ eine falsche Zahl an” (uo.), s még kevésbé ezen meglepő állítás indoklásával: „Denn (Satz 1:) 'sie-beide' befinden sich ja nicht auf zwei Wiesen, sondern auf einer; (Satz 2:) 'sie-beide' befinden sich auf einem Hof, nicht auf zwei etc., etc.” (uo.). Ez az indokolás azért nem érthető és nem meggyőző, mert az osztjában, mint a finnugor nyelvekben a 'declinatio'-ban az 'esetek' túlnyomó többségében (ha indoeurópai terminológiába kényszerítjük a morfológiát), a numerusjel megelőzi az esetragot; vagyis a kettős, ill. a többes locativus ('két réten', 'két udvarban' ill. 'sok réten', 'sok udvarban') bármely verbális állítmányú mondat határozójaként előfordulhat, l. DT $\chi\acute{o}t\chi\grave{a}n\acute{n}z$, $\chi\acute{o}d\grave{a}t\acute{n}z$, Ts. $\chi\acute{o}t\acute{k}\grave{a}n\acute{n}z$, $\chi\acute{o}d\grave{a}n\acute{n}z$, Kr. $\chi\acute{o}t\eta\grave{a}n\acute{n}z$, $\chi\acute{o}t\grave{a}t\acute{n}z$ 'két házban', 'házakban', V $k\grave{a}r\grave{a}y\grave{a}n\acute{n}z$, $k\grave{a}r\grave{a}t\acute{n}z$ 'két réten', 'réteken', Vj. $k\grave{a}t\acute{k}\grave{a}n\acute{n}z$, $k\grave{a}t\grave{a}n\acute{n}z$, Trj. $k\grave{a}t\acute{r}\grave{a}n\acute{n}z$, $k\grave{a}t\grave{a}t\acute{n}z$ 'két házban', 'házakban' (KV 30, 44, 65, 103, 149, 207), hogy csak át nem vitt helyhatározókat említek a nyelvtani feljegyzések névszóragozási példáiból. A számjel s z á m j e l k é n t feltétlenül megelőzi az esetragot, ezért az uráli nyelvek morfológiájának ismeretében eleve nem várható, hogy a locativus ragját követő számjel — akár a névszói, akár az adverbialis locativusnál —

¹ Én ritkítottan. — V. E.

vogulba és a jurákba egyenesen az oroszról került át, *janvar* alakban; a magyar *január* akárcsak az észti *jaanuar* (természetesen az orosz *janvar* is) végső fokon a latinból ered; kivétel a finn *tammikuu* és a lapp *tammimannas*. Az ilyen és hasonló kifejezések (nemzetközi vándorszavak) használata az emberi közlés, a népek közötti érintkezés szempontjából rendkívül előnyös. A magyar és a finn nyelv tanulását meglehetősen megnehezítik olyan tükörszavak, mint *egyetem*, f. *yllopisto* (még az észti is *ülükool*); a Szovjetunió területén élő többi finnugor nép (így az erzä- és moksamordvin, a cseremis, a zürjén, a votják és a vogul) orosz közvetítéssel ma az *universitet* szót használja a fogalom megjelölésére. Az is előfordul, hogy olyan nyelvekben, amelyekben egy-egy kifejezés nemzetközi formája már évszázadok óta honos, egyszerre érthetetlen módon indokolatlan nyelvtisztító mozgalom kerekedik felül; a kérdésnek a német nyelvet érintő vonatkozását újabbán DÉCSY GYULA vizsgálta meg a németországi egyetemi reformhoz fűzött jegyzeteiben.⁵

E rövid kitérő után rátérek vizsgálódásaim tulajdonképpeni tárgyára: a volgai finn és az orosz nyelvi kölcsönhatásának megvilágítására. Az ún. lexikai interferenciát illető megfigyeléseimet a tágabb értelemben vett irodalom alapján folytattam. Mint ismeretes, a volgai finn törzsek közül két, — finnugor viszonylatban — számbelileg is jelentős nép: a krónikákban is megemlélt mordvin és cseremis, vészelte át az idők viharát, jutott a harmincas években irodalmi nyelvhez. E két nép ma már gazdag irodalommal rendelkezik, de kisebbségi helyzetéből adódóan⁶ ez az értékes anyag alig ismert a nyelvi korlátok emelte szűkebb határokon túl. Szerencsére nem vált valóra A. MARTYNOV 1863-ban tett rosszindulatú jóslata: „Nedaleko to vremja, kogda mordovskoe plemja soveršenno soletsja s velikorusskim i sled ego isceznet. Nado poželat' etogo i drugim finskim plemenam, bolee upornym v svoej narodnosti, kakovy čuvasi (!), čeremisy i proč. Žal sleda istoričeskich narodov, ostavivšich pamjatniki pišmennosti i iskusstv; kogda že podobye upominaemye nami narody, počti poludikie, podloščajutsja silnejšim i bolee obrazovannym plemenem — žalet' tut ne prihoditsja.”⁷

[Nincs messze az idő, amikor a mordvinok nemzetsége teljesen beleolvad a nagyoroszba, s nyoma veszik. Kívánatos ez a többi, erős nemzeti öntudattal rendelkező olyan finnsági népeket illetően is, mint a csuvasok (!), cseremiszek stb. Sajnálatos az olyan történelmi népek esetében, akik gazdag írott és művészi értékeket hagytak hátra; ha azonban, az előbb megnevezett népekhez hasonlóan, csaknem félvadakat nyel el erősebb és műveltebb nép, nem kell sajnálkoznunk.]

Hogy az orosz nyelv hatása különösen a szókincs tekintetében mily rendkívül erős, arra az alábbi két rövid szemelvény szolgáltasson ízelítőt:⁸ *Marijskij ASSR-yn ekonomičeskij negyžšylan ozanlykyn socialističeskij sistemyže da proizvodstvo orudij den sredstvylan socialističeskij sobstvennosť šoitalltyt, numo ozanlykyn kapitalističeskij sistemyzym, proizvodstvo orudij*

⁵ Deutsche Universitätszeitung, Raabe Verlag Bonn 1971:4. 108—9.

⁶ Vö. Az ünnepelt (Dietrich Gerhardt) 1971-ben, a nyári félévben meghirdetett szemináriuma a hamburgi egyetemen: Probleme der literarischen Wertung: „Poetae minores”, Literaturen kleiner Völker.

⁷ Nižegorodskie gubernskie vedomosti, 1866, No. 24, 194 l. Idézi ISAEVA (vö. 38. jegyz.), 5. l.

⁸ A következőkben az orosz példaanyagot a nemzetközileg használatos átírásban közlöm, a nem latin betűs finnugor anyagot pedig leegyszerűsített átírásban.

den sredstvylan častnyj sobstvennostym da ajdemym ajdemyn ekspluatirovat-lymašyžym pyтарыmek penggydedenyt.

(A Mari A. Sz. K. alkotmányának 4. cikkelye)⁹

Az egyes cseremiszi szavak, ill. nyelvtani alakok magyarázata: *mari* 'a cseremiszek saját neve'; *-yn* „sg. gen.”; *negyz* „alap”; *š* „sf. adj.”; *-ylan* „sg. dat.”; *ozanlyk* „gazdagság”; *-yn* „sg. gen.”; *-yže* „sg. nom. px3sg.”; *den* „és”; *sollaltas* „érvényes”; *-yt* „praes. 3pl.”; *nuno* „ezek”; *-yžym* „sg. acc. px3sg.”; *-ym* „sg. acc.”; *ajdeme* „ember”; *-l* „sf. verb.”; *-ymaš* „sf. nom. deverb.”; *-yžym* „sg. acc. px3sg.”; *pytraš* „bevégez”; *-ymek* „gerund.”; *penggydemaš* „erősít, szilárdít”; *-yt* „praes. 3pl.”.

Szabadon fordítva a fenti szövegrész magyarul így hangzik: A Mari A. Sz. K. gazdasági alapját a népgazdaság szocialista rendszere, a termelő-eszközök és a termelt javak szocialista tulajdona képezik. Ezek hozzájárulnak a kapitalista gazdasági rendszer felszámolásához, valamint az embernek ember általi kizsákmányolása megszüntetéséhez.

Következzék egy erzämordvin szöveg: *Valtneheñ, konat ñevtil predmeteñ lemñ, meriñ suščestvitelnojt. Predmeteks lovovit lomantñe, životnojtñe, veščtñe* — veše, mezde možna kevkstems: te kije ? te meže?

(Az elemi iskolák negyedik osztálya számára készült erzämordvin tankönyvből).¹⁰

A fenti szövegben előforduló fontosabb erzämordvin szavak és nyelvtani alakok megértéséhez: *val* „szó”, *-tneheñ* „határozott ragozás, pl. dat./ill.”, *-iñ* „praes. 3pl.”; *-eñ* „pl. gen.”; *lem* „név, jelölés”, *-l* „pl. nom.”; *merems* „mond”; *-eks* „pl. translát.”; *lovovoms* „számít (vmnek)”; *lomañ* „ember”, *-tñe* „hat. ragozás pl. nom.”; *-ñ* „sg. gen.”; *mezde* „miről, amiről”; *kevkstem* „kérdez”; *te* „az, ez”; *kije* „ki”; *meže* „mi”. Szabad fordításban magyarul: Azokat a szavakat, amelyek (élő és élettelen) dolgokat neveznek meg, főneveknek mondjuk. Ilyeneknek (szó szerint: dolgoknak) számítanak az emberek, az állatok, tárgyak, természeti jelenségek, események — mindaz, amiről kérdezni lehet: ki (ez, az)? mi (ez, az)?

Kétségtől egy cseremiszi, ill. mordvin csakis akkor érti meg a fenti szöveget, ha oroszul is tud; aligha ismeretesek e kifejezések a népnyelvben, már a szavak használati körének meglehetősen korlátozottsága miatt is. Az ilyen jellegű, minden irányban tetszés szerint gyarapítható szakszöveg megjelölésére a makarónnyelv minősítés sem illik. Az oroszoknak e nyelvekre gyakorolt nagyfokú adsztrátumbeli hatása mellett meglehetősen erős a persztrátumban jelentkező,¹¹ a cseremiszi és a mordvin szavak felépítésének, fonémarendszerének, szótagolásának, nem ritkán helyesírási törvényeinek ellentmondó alakok jelentkezése. A kérdés ilyen vonatkozásban mind a finnugrisztika, mind pedig a szlavisztika szempontjából meglehetősen érdektelen, mivel ez esetben olyan „múnyelvvel” van dolgunk, amelynek az élő beszédhez vajmi kevés köze van. Jóval érdekesebb számunkra a volgai finn népköltészet különböző makaróni stílusban elmondott, az összegyűlt embercsoport felvidítésát célzó rögtönzött

⁹ Marijskij avtonomnyj sovetskij socialističeskij respublikyn konstitucijže (tüng zakon). Joškar-Óla 1965.

¹⁰ M. JA. TALABAJEV, *Érzán* keI. Tonavtñema kniga načaľnoj školañ niľeće klasseñ. Saransk 1962.

¹¹ Igaz ugyan, hogy RÉDEI KÁROLY az ALH 20:456 f. hasábjain e szakkifejezést helyteleníti, magam azonban továbbra is használom, mivel a megjelölés az adsztrátumnál erősebb hatást jól érzékelteti.

rigmusai, az ún. *csasztuskák*. A továbbiakban néhány A. G. Samoškin gyűjtésében előforduló *csasztuska* nyújtson ízelítőt az orosz és a mordvin nyelv ilyen jellegű kölcsönhatásáról:¹²

Moksamordvin:

Panarože bordovaj
Alga keli kruževa.
Kelgomaže kadomań,
Mjakšneń, aran bez uma.

Plate moe bordovoe,
Vnizu širokoe kruževo.
Ljubimyj brosil menja,
Ja dumala, sojdu s uma.

A szövegben található moksamordvin szavak és nyelvtani alakok magyarázata: *panar* „ing”, *-ože* „pxlsg.”; *alga* „alant, lent, alacsonyan”; *keli* „széles, tágas”, *kelgoma* „szerető”; *kadoms* „elhagy, cserbenhagy”, *-ań* „praet. 3sg. obj. conj. lsg.”; *majk* „maga”, *-sneń* „sg. dat. pxlsg.”, *arams* „tönkre megy, válik, lesz”.

Szintén moksamordvin:

Ox, *avaj, avaj, avaj*
Sorok kopejek davaj,
Ješče rubl pribavan,
Estejeń mirde raman.

Och mama, mama, mama,
Daj mne sorok kopeek.
Ešče dobavlju rubl,
Kuplju sebe mužeńka.

A fenti szövegben előforduló moksamordvin szavak és nyelvtani alakok magyarázata: *avaj* „az *ava* (anya) szó vokatívusza”; *-an* „praes. lsg.”; *estejen* „önmagamnak”; *mirde* „férj”; *ramams* „vásárol”, *-an* „praes. lsg.”.

De a *častuški* orosz szövegéből sem hiányzik a finnugor hatás:

Samovar, samovar
Zolotye nožki,
Posadili *modamar*
Vyrosla kartoška.

A szövegben levő mordvin szó: *modamar* jelentése „burgonya”.

Nem kell hangsúlyoznom azt a közismert tudományos tény, hogy nemcsak az orosz hatott tartósan a volgai finn és más finnugor nyelvekre, hanem a különböző finnugor nyelvek hatása szláv szomszédaikra (ez esetben az oroszra) a szókincs, a hangtani rendszer, sőt bizonyos vonatkozásokban mondat szerkesztési lehetőségek tekintetében is jelentős. Az orosz nyelvben levő finnugor szubsztrátum tényét ma már aligha vonja bárki kétségbe; noha e szubsztrátum nagyságát illetően eltérnek a vélemények, a kérdés körül kialakult vita értékes eredményekkel kecsegtet.

Egy másik korábbi munkámban¹³ megpróbáltam bebizonyítani az orosz nyelvi rendszer szubsztrátumában jelentkező finnugor hatás fokát; a továbbiakban újabb megjegyzéseket fűzök a jelenség szókincset érintő részéhez.

¹² A. G. SAMOŠKIN, O vzaimosvjazach meždu russkoj i mordovskoj častuškoj. Megjelent az: *Étnogenez mordovskogo naroda*. Saransk 1965. 402–7 l.

¹³ WOLFGANG VEENKER, Die Frage des finnougriichen Substrats in der russischen Sprache. Indiana Univ. Publ., Uralic and Altaic Series, 82. Bloomington — The Hague 1967.

MAX VASMER, aki történeti-etimológiai kutatásai során a finnugor népek nyelvi kölcsönző szerepét, az oroszra gyakorolt hatásukat mindig szem előtt tartotta, külön tanulmányt akart szentelni a szibériai orosz nyelvjárások finnugor kölcsönszavainak.¹⁴ Tervének megvalósulását halála megakadályozta, így az orosz nyelv, — elsősorban az érintett nyelvjárások, — finnugor jövevényszavainak feldolgozásával még adós a tudomány. Igaz ugyan, hogy VASMER Orosz etimológiai szótára (a továbbiakban RussEtWb. = Russisches etymologisches Wörterbuch. I—III. Heidelberg, 1953—1958) meglehetősen gazdag ilyen jellegű anyagban, de korántsem teljes. Sajnos disszertációm (l. 13) megírásának idején nem állt módomban ilyen vonatkozású gyűjtésemet feldolgoznom, így csupán a számomra hozzáférhető munkákra szorítkoztam és javaslatokat tettem egy hasonló szótár összeállításának szempontjaihoz. Az orosz nyelvjárások finnugor jövevényszavainak számát gyűjtéseim alapján 1300 szóra becsültem, megjegyeztem azonban, hogy az orosz irodalmi nyelvbe finnugor szóanyag meglehetősen csekély mértékben hatolt be. A kialakult vita során VALENTIN KIPARSKY e kérdésről a következőképpen nyilatkozott: „Az orosz (a kiegészítés tőlem) helyi nyelvjárásaiban megtalálhatók természetesen az alapszókincshez tartozó olyan szavak is, amelyek az anyagi műveltség legkezdetelegesebb ágait (vadászatot, halászatot, állattenyésztést) ölelik fel, vagy a különböző természeti jelenségeket fejezik ki. Ezeknek számát VEENKER hozzátétőlegesen 1300-ra becsüli, de ez a szám meglehetősen csekély, ha a nyelvjárási egyszerű előfordulásokat, az ún. „hapax legomenonokat” is tekintetbe vesszük”.¹⁵

KIPARSKYval teljes mértékben egyetértek, annál is inkább, mivel A. A. PANTELEEVA egy nemrég megjelent tanulmányában az északi orosz nyelvjárások 57 jurákszamojéd jövevényszavát vizsgálja meg, részint mindezideig ismeretlen, jellegzetes jurák kifejezéseket (a rénszarvastenyésztés részletekbe menő szakszókincsétől egészen az e vidéken használatos eszközök, ruhadarabok, lábbeli megnevezéséig); ez esetben a fogalom a szóval egyidejűleg került a jurákszamojédekkel kapcsolatban álló oroszok nyelvébe. Még ennél is figyelemre méltóbb A. K. MATVEEV kutató munkája az orosz nyelvjárások vogul szóanyagát illetően.

Különösen néprajzi vonatkozású szavak kerülnek sok esetben közvetlenül (nem lefordítva) át az oroszba, így gazdagítják ennek szókincsét.¹⁶ Nyilvánvaló, hogy e szavak ismerete és használata a kutatók egy szűkebb csoportjára korlátozódik. Így pl. a „Narody Evropejskoj časti SSSR, t. II” mellékletének szójegyzéke mintegy 20 lapon magyarázza a különböző helyi szakszókincs-csoportok anyagát; e helyütt meglehetősen gyakori az olyan más (nem ritkán finnugor) nyelvekből átkerült szavak száma, amelyeket az Orosz etimológiai szótárban (RussEtWb) vagy akár az egyes területek nyelvjárási anyagát feldolgozó szótárakban is hiába keresünk.

¹⁴ MAX VASMER, Die russische Kolonisation im Spiegel der Sprache. *Studia Onomastica Monacensia* 2 (München 1960). 93.

¹⁵ VALENTIN KIPARSKY, Gibt es ein finnougrißches Substrat im Slavischen? *Annales Acad. Scient. Fenn.*, ser. B, t. 153,4 (Helsinki 1969) 23.

¹⁶ Vö. ezzel még O. A. NEČAEVA: *Étnografičeskaja leksika kak istočnik obogaščennija russkogo literaturnogo jazyka*. Megjelent a: *Razvitie literaturnych jazykov narodov Sibiri v sovetskiju epochu*. Ulan-Ude 1965. 188—193.

Igaz ugyan, hogy már több terjedelmes tanulmány jelent meg az orosz nyelv finnugor jövevényszavairól,¹⁷ a kérdés volgai finn vonatkozásával azonban mindezeig adós a tudomány. A fordított irányú kölcsönzés vizsgálata mind a mordvin,¹⁸ mind pedig a cseremisiz¹⁹ viszonylatában már megtörtént.

VASMER munkáját (RussEtWb) lapozva úgy találjuk, meglepően csekély a volgai finnból az oroszba átkerült szavak száma, holott éppen a mordvin hatás az orosz nyelv alapszerkezetére erősen valószínű (pl. akañe, a névelő postponálása stb.).

Ha a helyneveket elhagyjuk, a VASMERnél megtalálható volgai finn jövevényszavakat nem nehéz felsorolnunk. A következőkben VASMERnek teljes bizonyossággal jövevényszónak tartott anyagát közlöm; a szó volgai finn megfelelőjét ugyanazon alakban sorolom fel, ahogyan az irodalmi nyelv különböző szótáraiban előfordul (további részletek végett vö. VASM. RussEtWb):

burundúk „evet (mókusfajta), tamias striatus” (< cser.) RussEtWb I, 150 (nem világos), III, 512. (?)

žukoly „Kühe” (< cser. vagy mordv.) RussEtWb I, 431 (nem világos), III, 515. — Vö. Erzjansko-russkij slovač. Sostavili M. N. KOLJADENKOV i N. F. CYGANOV, Moskva 1949 (a tovvábiakban: ERS) 196 *škal* „tehén”, még Marijsko-russkij slovač. Moskva 1956 (a tovvábiakban MaRS) 638 *uskal* „ua.”

kókur „garas, kis pénzérme” (< cser.) RussEtWb I, 595. — Vö. MaRS 208 *kókur* „félkopejka (szójegyzékben 'két mókus'), garas”.

kubá „cseremisiz nő” (< hegyi cser.) RussEtWb I, 677. — Vö. MaRS 236 *kuvá* „agg nő, vénasszony”.

ljaška „metélt tészta, laska a cseremisizeknél” (< cser.) RussEtWb II, 85. — Vö. MaRS 284 *lašká* „metélt tészta, nudli; az ebből készült leves²⁰”.

mar „domb, halom, sírhalom” (< moksamordv.) RussEtWb II, 97. — Vö. MoRS 156 *mar* „domb, halom, sírhalom”, de az ERS 130 is *mar* „ua.”

múšan „cser. varázsló” (< hegyi cser.) RussEtWb II, 81. — Vö. Ramstedt²¹ *mužan* „varázsló”.

našmák „a cser. asszonyok főköetője, amely hátul derékig omló kendőben végződik” (< cser.) RussEtWb II, 204. — Vö. MaRS 351 *našmák* „a mezei cseremisiz asszonyok fejfedőjének egy meglehetősen keskeny, hosszú, szalagszerű része”.

pánga „mordvin fejkötő” (< erzámordv.) RussEtWb II, 309. — Vö. ERS 159 *pango* 'női fejrevaló', a Mokšansko-russkij slovač. Sostavili G. S. Potapkin i A. K. Imjarekov, Moskva 1949 (a tovvábiakban MoRS) 199 l. szintén *pánga* 'ua.’

pečtil 'döngölő, mozsártörő' (valószínű. < erzámordv.) RussEtWb II, 351. — Vö. ERS 165 *pečel* 'mozsártörő, zúzó’.

pitkil 'döngölő' (< erzámordv.) RussEtWb II, 362. — Vö. mordv. *pečel* az előző szócikkben.

¹⁷Vö. 13. jegyz. 146 l.

¹⁸A. ENDJUKOVSKIJ, K voprosu o russkich zaimstvovanijach v mordovskom jazyke. Megjelent a: Mordovskij sbornik (Saratov 1930) 55–112 l.

¹⁹A. A. SAVATKOVA, Russkie zaimstvovanija v marijskom jazyke. Joškar-Ola 1969; vö. még A. A. SAVATKOVA: O kałkirovanii v marijskom jazyke. Megjelent a: Voprosy marijskogo jazykoznanija. Sb. statej, vyp. 1. Joškar-Ola 1964. 37–44 l.

²⁰Az étel elkészítésének módját lásd: Marijskie nacionalnye bljuda. Joškar-Ola 1970 c. munka 32 l.

puláj 'bojttal és díszítéssel ellátott nyaláb, a mordvin nők teveszór fonálból készült csóvaalakú ruhadísz' (< mordv.) RussEtWb II, 463. — Vö. ERS 179 *pulaj* (néprajzi) 'különleges, rojtozott női öv.'

puré 'a mordvinok főzött méhsöre' (< mordv.) RussEtWb II, 466. — Vö. ERS 180 *pure* 'mézkvasz (ital)', MoRS 226 *püre* 'ua.'

sinjá '(pirosszemű) keze; fekete réce' (< moksamordv.) RussEtWb II, 627. — *snaj* 'sógornő, az asszony nővére' (< mordv. DaI szerint) RussEtWb II, 680. — (?)

sjúkur 'árpakásából és túróból készült mordvin palacsintaféleség' (< erzämordv.) RussEtWb III, 61. — Vö. ERS 205 *sukoro* 'lepényszerű sütemény'.

sjulgám 'mordvin női viseletben használatos bogláracsat' (< erzämordv.) RussEtWb III, 61. — Vö. ERS 205 *šulgamo* 'csat, kapocs (a mordvin nők viseletének tartozéka)'.

taškém 'erdei tisztás' (< cser.) RussEtWb III, 84 (?).

tor 'kés' (< erzämordv.) RussEtWb III, 123. — Vö. ERS 222 *tor* (néprajzi) 'rituális ceremóniánál használt kés; lakodalmass pálca'.

urvaljátna 'nyoszolyólány, ő készíti elő az esküvői nászágyat' (< erzämordv.) RussEtWb III, 187. — (?)

šárkoma 'a nők bőrmellénye, pikkelyszerűen pénzermékkal díszítve' (bizonyára csuvas < cser. közvetítéssel) RussEtWb III, 376. — Vö. hegyi cser. *sarga* 'bőr' (Ramstedt 127).²¹

šarpán 'keskeny lepedő; a nők tarkójára lógó szalagszerű cifraság; akárcsak a *sorpán* 'nyakszirtdíszítő cseremiszi kendő' (< cser.) RussEtWb III, 377. — Vö. MaRS 695 *šarpán* 'a cseremiszi női népviselet kendő alakú fejfedője, mely mindkét oldalán és szélén hímzett (a cseremiszi asszonyok ruhadarabja)'.

A fenti példákból kitűnik, hogy 1. a VASMERNél felsorolt volgai finn jövevényszavak száma, a többi finnugor nyelvből (balti finn, zürjén, vogul) az oroszba átkerült ilyen jellegű szóanyaggal összevetve, meglehetősen csekély; 2. nagyrészt néprajzi szakkifejezésekről van szó; 3. a kölcsönzés nem mindig bizonyítható világosan.

Az orosz etimológiai szótár összeállítása során VASMER nem vette tekintetbe a néprajzi és más jellegű szakirodalom teljes anyagát, ez nem is tartozott munkája feladatkörébe; ha egyáltalán szándékunk lenne minden ilyen szakkifejezés feldolgozása, akkor a fenti szóanyagot lényegesen kibővíthetnők. Így például csatolnunk kellene az anyaghoz egy 1963-ban megjelent, a mordvin nép tárgyi néprajzát feldolgozó tanulmány szóanyagát;²² ennek szójegyzék-melléklete mintegy 300 olyan mordvin szakkifejezést értelmez, mint pl. *avañ kud* 'izba (žilaja čast), szószerint 'ženskij dom', *al* 'kurinoe jajco' stb. Hasonló jellegű munka természetesen a többi finnugor nyelvek szakirodalmában is bőségesen van.

A „Slovar russkich narodnych govorov” első kötetének átfésülése során, melyben helyenként utalást találunk a szó eredetére vonatkozóan is (a később megjelent kötetekben ez egyre ritkább), olyan volgai finn eredetű szavakra bukkanunk, amelyek az oroszban bizonyára „meglehetősen gyakoriak”:
ava 'anya' SRNG (Slovar' russkich narodnych govorov, Sostavil F. P. FILIN.

²¹ G. J. RAMSTEDT, Bergtscheremissische Sprachstudien. MSFOu 17, Helsinki 1902.

²² Issledovanija po materialnoj kulture mordovskogo naroda. Trudy mordovskoj etnograficeskoj ekspedicii, vyp. II. Saransk 1963.

- Vyp. 1 — Moskva—Leningrad 1965) 1. 196. — Vö. MoRS 9 *ava* 'asszony, anya; a férj anyja', ERS 9 *ava* 'ua.'
- avaj* 'anyácska (a férj anyja részéről)' SRNG 1. 196. — Vö. ERS 9, MoRS 9 *avaj* 'az *ava* alak vokatívusza'.
- avavka* 'a férj anyja, anyós' SRNG 1. 196. — Vö. MoRS 9 *ava* (i. h.) és ERS 9, Russko-erzjanskij slovač. Pod obščej redakciej M. N. Koljadenkova i N. F. Cyganova, Moskva 1948 (a továbbiakban RES) 335 *avavt* 'a férj anyja, anyós'.
- A fent említett *ava*, *avaj*, *avavka* oroszban használatos kifejezéseivel vö. még a cser. *ava* (MaRS 11) 'asszony, anya, anyós (a férj anyja)' szót.
- akljaj* 'az idősebbik sógornótól' (?) SRNG 1. 226. — Vö. MoRS 13 *akla* '(idősebbik) sógornó, a férj leánytestvére', *aklaj* 'vokatívusz'.
- algaj* 'idősebbik sógor' SRNG 1. 245. — Vö. MoRS 16 *algä* 'idősebbik sógor, a férj testvére', *algäj* 'vokatívusz'; ERS 17 *alaj* 'ua., vokatívusz'.
- alja* 'társ' SRNG 1. 247. — Vö. ERS 17 *ala* 'férfi, ember' és ERS 266.
- jalga* 'társ, barát'; MoRS 16 *ala* 'apa, férfi', MoRS 321 *jalga* 'társ, barát'.
- aras* 'módosítószó: aligha van, nincs' SRNG 1. 269. — Vö. ERS 21 *aras* 'nem, sem'.
- armaj* 'rabló, garázda, kötekedő fickó, huligán, szemtelen kölyök, vadóc' SRNG 1. 276. — Vö. keleti cser. nyj. *armaj* 'hóhér, bakó', cser. *ormyz* 'bakó, hóhér; használhatatlan, semmirekellő, közönséges, stb.' (MaRS 392).
- atja* 'apa' SRNG 1. 292. — Vö. MoRS 23 *ata* 'öreg, nagypapa'.
- atjaj* 'apa' SRNG 1. 292. — 'vokatívusz' a moksamordvinban, nom. *ata*. Az orosz *atja*, *atjaj* kifejezéseket vö. még a hasonlójelentésű cser. *aca*, *acaj* vokatívuszokkal: MaRS 38, Russko-marijskij slovač, Moskva 1966 (a továbbiakban RMaS) 444.

A SRNG első kötetének az előbbieken tárgyalt etimológiái, mint ez az *ava* és *atja* szavak esetében is kiviláglik, csekély számuk ellenére újabb ellenőrzésre szorulnak.

Jelentésanilag e példák alapján arra következtethetünk, hogy nagyrészt rokon kapcsolatot megjelölő szókincsanyagról van szó,²³ olyan szavakról tehát, amelyeket az oroszok a volgai finnekkel való együttélés során vettek át, valószínűleg olyan sajátos rokon kapcsolatok kifejezésére, amelyeket az orosz nem jelölt, illetve bonyodalmas körülírással utalt rá.

De azt, hogy éppen a legközvetlenebb rokon kapcsolatok esetében mily nehéz eldöntenünk, hogy jövevényszóról vagy gyermeknyelvi szóról beszéljünk-e, olyan közismert példák is érzékeltetik, mint a ném. *Mama* (? francia *maman*, amely ugyanakkor a gyermeknyelv szókincsa is, a lat. *mamma* legközvetlenebb rokona, stb.) vagy a ném. *Papa*, szintén gyakran előfordul más nyelvekben is. Mégis érdekes, föltétlen említésre méltó jelenséggel találkoztam itt: míg a mordvinban az oroszhoz hasonlóan az apai nagyanya neve *baba*²⁴, a hegyi cser. ugyanezt a fogalmat a *papa* szóval jelöli meg.²⁵ A német *Papa* alapján ez kissé szokatlanul cseng, noha a magyarázat kézenfekvő: mivel a

²³ A jelenség különösen erősen jelentkezik a mordvinban, mint ezt R. V. BABUŠKINA is megállapítja: Terminy rodstva kak fakty genetičeskoj svjazi mordovskogo naroda s drugimi finnougorskimi. Megjelent az: *Étnogenez mordovskogo naroda*. Saransk 1965. 344—58 l.

²⁴ BABUŠKINA: loc. cit. 352 l.

²⁵ MaRS 408 l.

hegyi cseremiszek nyelvében nincs zöngés mássalhangzó, a jövevényszó *b* hangját *p*-vel helyettesítették. Másrészt a grúz *mama* szó jelentése 'apa';²⁶ tüzetesebb ilyen irányú vizsgálódással valószínűleg egész sor eleinte furcsának tűnő nyelvi anyagot gyűjthetnénk össze.

Az előbbieken tárgyalt jelentéstani csoportok kifejezései részben (pl. a néprajzi szakszókincs anyagát illetően) meglehetősen szűk körben használatosak. Van azonban a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának más, különösen érdekesítő területe. Akárcsak a fentemlített *csasztyuskák* esetében, amelyeknek elemeit a földrajzilag legközelebb eső szomszéd nép nyelvéből merítik, bizonyos szaknyelvekbe, tolvaj- és jassznyelvbe (titkos nyelvbe) a legkülönbözőbb nyelvekből vesznek át elemeket, hogy kívülálló számára a megértést megnehezítsék ill. lehetetlenné tegyék; ezt egyrészt a szavak szótagjainak átvétele segítségével, a szótesthez illesztett prefixumok útján vagy más hasonló módon érik el. A jelenség orosz—mordvin viszonylatában figyelemre méltó E. R. ROMANOV 1901-ben közzétett dolgozata, mely elsősorban saját fehér-oroszországi titkos-, tolvaj- és szaknyelvi gyűjtésére támaszkodik, de más anyagokra is tekintettel van. E vonatkozásban különösen TICHANOV feljegyzései jelentősek, aki többek között a mordvinlakta területekkel határos egykori Penza kormányzóságban „titkos-” és „szakszókincs”-gyűjtést végzett (így összeállította pl. a gyapjúverők szakszókincsét); ROMANOV szerint a TICHANOV gyűjtötte anyag szavainak jórésze a latinból, görögből vagy németből értelmezhető ugyan,²⁷ de sok ismeretlen eredetű szó, nyelvjárási vagy vidéki sajátosság (provincializmus) fordul elő e szakszókincsben. E. A. JAKUBINSKAJA-LEMBERG²⁸ érdeme, hogy TICHANOV gyűjtésére ismét felhívta a figyelmet. A kutató egy 1962-ben megjelent posthumus munkában a gyapjúverők Penza kormányzóságbeli szóanyagának egész soráról bizonyítja be, hogy „kétségkívül a mordvinból kölcsönzött”; olyan kifejezések, mint *mastor* 'zemlja / föld' (< erzämordv. *mastor* 'ua.'), *kačam* 'dym / füst' (< erzämordv. *kačamo* 'ua.'), *šatka* 'žar / hő, hő, parázs' (< erzämordv. *šatko* 'ua.') stb. Vizsgálódásainak eredményét a következőképpen összegezi: „Takim obrazom, iz obščego čisla 130 slov, privodimych E. R. ROMANOVym v slovare uslovnogo jazyka penzenskikh šerstobitov, bezuslovno mordvinskimi zaimstvovanijami javljaetsja 41 slovo, procent dovoľno značitelny.”²⁹ ROMANOV dolgozatának TICHANOV gyűjtéséből származó részét (Tp = TICHANOV, Penza) magam is átvizsgálva újabb szavakra bukkantam, amelyek bizonyos fenntartással mordvin szókkal vet-

²⁶ Vö. G. A. KLIMOV, *Étimologičeskij slovar' kartvelskich jazykov*. Moskva 1964, 126.

²⁷ Itt utalni szeretnék SCHRÖPFER J. professzorral folytatott beszélgetésekre: TICHANOV Penza kormányzóságbeli gyűjtéséről lévén szó, a különböző nyelvekből kölcsönzött szóanyag tárgyalása során hívta fel SCHRÖPFER a figyelmem JOHANN PETER HEBEL „Der Schneider in Pensa” című történetére (a „Schatzkästlein des Reinländischen Hausfreundes” sorozatban); és valóban TICHANOV szójegyzéke tartalmaz egy *snider* 'portnoj / szabó' jelentésű szót, vö. ROMANOV 12, Kaluga kormányzóság területéről, ahol a szabók szakszókincsét jegyezte le; ROMANOV előszavában (4 l.) *snejder* alakot közöl és kétségtelenül német eredetűnek tartja. A német kézművesek hatása az orosz nyelv szakszókincsére közismert, s íme egy újabb érdekes példa a gyapjúverők szaknyelvében is. Hálásan köszönöm SCHRÖPFER professzornak erre vonatkozó megjegyzését.

²⁸ E. A. JAKUBINSKAJA-LEMBERG, *Finno-ugorskaja leksika v russkich professionalnyh dialektach*. Megjelent az: *Učenyje zapiski Leningr. ord. Lenina gos. univ. im. A. A. Zdanova* 314 (Leningrad 1962) 56–9 l.

²⁹ JAKUBINSKAJA-LEMBERG: loc. cit. 59.

hetők össze, ill. a mordvinban is megtalálhatók. A következő kifejezésekről van szó:

gubor 'gora / hegy'. — Vö. ERS 60 *gubor* 'hegy, domb', MoRS 67 *gubor* 'ua.'.

Itt mindenesetre egy meglepő *gubor bugor* szembenállás is jelentkezik.

gul 'golub/galamb' Vö. ERS 61 *gulka* 'ua.', MoRS 68 *gul'u, gul'na* 'ua.'; Russko-moksanskij slovař. Sostavili S. G. POTAPKIN i A. K. IMJARENKOV, Moskva 1951 (a továbbiakban RMoS) 101 *gula'na* 'ua.'.

od'u 'poduška, perina / párna, vánkós, dunyha'. Vö. RES 276 *todov* 'ua.', MoRS 74 *od'u* 'ua.', RMoS 409 *od'u, totu* 'ua.'.

kev 'kameň / kő'. Vö. ERS 93 *kev* 'ua.', MoRS 107 *kev* 'ua.'. — Számomra érthetetlen, miért siklott el JAKUBINSKAJA-LEMBERG tekintete e finnugor szó felett.

kušman 'redka / retek'. — Vö. RES 327 *kšuma'n* 'ua.', MoRS 137 *kušma'n* 'chren / torma', RMoS 627 lásd a továbbiakban 'toma' (chren) *kuša'n, kre'n*.

lem 'čelovek / ember'. — Az 'ember' szó az erzä- és moksamordvinban *loma'n*, de ez esetben a mordvin *lem* 'név' alakkal is számolnunk kell (ERS 125, MoRS 145).

psišna'ja kiza 'teploe vremja, vesna / meleg időjárás, tavasz' JAKUBINSKAJA-LEMBERG szerint a mordvinból származik; egy másik ehhez hasonló szerkezetet azonban a kutatónő nem tart mordvin eredetűnek: *psišna'ja drobnja*: mivel a *psi* előtag jelentése a mordvinban 'žarkij, gorjačij / izzó, forró, tüzes' (ERS 178, MoRS 224) és mivel a *drobnja* szó jelentése 'voda / víz' (itt a 'vízcsepp' jelentésű ném. *Tropfen*, svéd *droppe* szavakra is gondolhatunk ROMANOV szerint),³⁰ analógia útján meglehetősen bizonyossággal feltehetjük az összetétel tagjainak 'forró víz' értelmezését, vagyis a *psišna'ja drobnja* 'tea' (E. R. ROMANOV: *Katrusnickij lemežen, Uslovnyj jazyk dribinskih sapovalov, Sbornik ot'd. russk. jaz. i slov. Imp. Akad. nauk, t. 71:3, Sankt-petersburg 1901, 16 l.*) *psi* előtagja a mordvinból ered (megjegyzendő, hogy ma a mordvinban a fogalom kifejezésére az ismert orosz *čaj* 'tea' használatos, vö. ERS 178, MoRS 224).

svergauz 'kotel, čugun / bogrács, üst, vasedény'. — Vö. RES 160 és 'kotel': *sorgavks*.

šavanka 'bljudo / tál, serpenyő'. — Vö. ERS 39 *vakan* 'miska / tál' akárcsak a MoRS 301 *šava* 'bljudo, caska, miska / tál, kicsi edény, serpenyő' és RMoS 632 valamint 'caska': *šava'na*.

A fenti kiegészítés még inkább megerősíti JAKUBINSKAJA-LEMBERG megállapítását; a mordvin nyelv hatása az egykori Penza kormányzóság gyapjúverőinek nyelvében olyan fokú, hogy még a számneveket is érinti: *sise'm* 'hét', vö. mordv. *sišem* (ERS 195, MoRS 249), és *kemik* 'tíz' vö. erzä-mordv. *keme'n* (ERS 96) valamint moksamordv. *kemo'n* (MoRS 109).³¹

Túl nagyfokú mordvin hatás feltevése viszont olyan kétes következtésekre vezethet, mint azt V. MIRTOVnak Moszkvában, a IV. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson elhangzott vitaindító előadásában hallottuk,³² melyben a szerző a szerinte gyenge lábon álló szófejtéseket realisabb etimológiákkal helyettesíti; így az orosz *sglazit* 'megbabonáz, megigéz vkit, vkinek bajt okoz'

³⁰ Vö. ROMANOV 6.

³¹ Vö. ROMANOV 35 l., Jakubinskaja-Lemberg: loc. cit. 59.

³² A. V. MIRTOV, *Meždunarodnyj šezd slavistov. Materialy, diskussii II. Moskva 1962. 169.*

szót nem a *glaz* 'szem' származékának tekinti, hanem balti finn *gálos* 'porča, portif / megrontás; elront, tönkretesz' népi etimológiai megfelelőre vezeti vissza; sajnos MIRTÓV nem jelölte meg közelebből az átadó nyelvet. A mordvinban bőven van ugyan a 'porča, portif' jelentéssel hangzásban többé-kevésbé összevethető szó, mint pl. erzámordv. *koléma, kolams* (ERS 104) és moksamordv. *koléma, kolems* (MoRS 119), de (SCHRÖPFER J. professzor szíves szóbeli közlése alapján) a *glaz* → *sglazif* jelentésváltozás más nyelvekben is hasonlóképpen végbemegy; ez pedig MIRTÓV magyarázatát erősen kétséssé teszi.

Szintén MIRTÓV véleménye szerint lehetséges, hogy az orosz *smazlivyj* 'csinos, vonzó, bájos' a mordv. *mazy* 'ua.' eloroszosodott alakja (vö. ERS 128 *mazy*, MoRS 154 *mazy*); ez hangtanilag nem is ütközik különösebb nehézségbe. Annál kétesebb viszont az *Arzamas* városnév eredetének magyarázatára tett kísérlete: az *arza* előtag szerinte is a közismerten elfogadott *erza* 'erzámordvin' szó rokona (vö. VASMER, RussEtWb I, 24), az utótagot a mordv. *mazy* származékának tekinti; feltevését mind H. PAASONEN³³ mind pedig V. A. NIKONOV³⁴ elveti. Viszont az utótag származtatására tett javaslat:³⁵ a magyarok *mező* 'Feld' márcsak azért sem jöhet számításba, mert aligha jutottak el a magyarok Nižnij Novgorod (a mai Gofkij) vidékére, nem is beszélve arról, hogy a *mező* szónak a finn *metsä*-vel való rokonítását (a mordvinban különben sincs ilyenjellegű adatunk) az újabb etimológiai kutatások megeáfozták.³⁶

E néhány, a volgai finn és az orosz nyelvi rendszeréhez fűzött megjegyzéssel bemutatni szándékoztam a Szovjetunió területén szorosan egymás mellett élő népek — újabban régészeti és néprajzi kutatások során is bebizonyosodott³⁷ — jelentős mérvű, mindkét fél nyelvét befolyásoló, gazdagító szókincsbeli kölcsönhatását. Vizsgálódásaim kiterjesztése a nyelvi rendszer más területeire a címben megszabott korlátok miatt nem volt lehetséges, noha az utóbbi években több olyan dolgozat jelent meg, amely éppen az oro-

³³ H. PAASONEN, Die sogenannten Karataj-Mordwinen oder Karatajen. JSFOu 21:1 (Helsinki). 7.

³⁴ V. A. NIKONOV, Kratkij toponimičeskij slovar. Moskva 1966. 31.

³⁵ B. A. SEREBRENNIKOV, Proischozdenie čuvasskogo naroda. Čeboksary 1957. 35. (e munka számomra hozzáférhetetlen)

³⁶ Vö. TOIVONEN—ITKONEN—JOKI, Suomen kielen etymologinen sanakirja 2 (Helsinki 1958). 343; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2 (Budapest 1970). 913.

³⁷ Vö. a következő munkákkal: G. JA. MERKUŠKIN: Vchozdenie mordovskogo naroda v sostav ruskogo centralizovannogo mnogonacionalnogo gosudarstva. Megjelent az: Etnogenez mordovskogo naroda. Saransk 1965. 75—83 l.; P. N. TREŤJAKOV, K voprosu o voznikovenii i drevnej istorii finno-ugorskich plemen Povolžja. Ibid. 7—17; E. P. BUSYGIN: Russkoe selskoe naselenie Srednego Povolžja. Istoriko-etnografičeskoe issledovanie materialnoj kultury (seredina XIX — nac. XX vv.). Kazaň 1966; A. V. CIRKIN, Vzaimootnosenija mordvy s Kievom po dannym „Povesti vremennyh let”. Megjelent a: Mordovskij gos. univ., Uč. zapiski No. 51, serija istor. nauk, vyp. 2 (Saransk 1966). 77—88 l.; P. N. TREŤJAKOV, Finno-ugry, balty i slavjane na Dnepe i Volge. Moskva—Leningrad 1966; A. CH. CHALIKOV, Drevnjaja istorija Srednego Povolžja. Moskva 1969; V. I. KOSTIN: Russko-mordovskie svjazi po materialam narodno-bytovoj pesni. Megjelent a: Voprosy finno-ugrovednija 5 (Joskar-Ola 1970). 225—31 l.; G. S. PATRUŠEV: K voprosu o russko-marijskich jazykovykh kontaktov. Ibid. 134—41 l.

szul beszélő volgai finnek nyelvi hibáival, a nyelvtani szerkezet alaprétegében jelentkező anyanyelvi sajátosságokkal foglalkozik,³⁸ olyan kérdéssel, amely iránt az ünnevelt mindig különösen nagy érdeklődést tanúsított.

WOLFGANG VEENKER

Bemerkungen zur lexikalischen Interferenz der Wolgafinnen und Russen

Der Aufsatz wurde zum ersten Mal in deutscher Sprache (Sodalium Slavizantium Hamburgense. Amsterdam 1971, s. 395–417) veröffentlicht.

WOLFGANG VEENKER

³⁸ Itt megemlíthető ALO RAUN kisebb méretű munkája: Notes on Some Characteristic Errors in the Use of Russian by Finno-Ugrians and Turco-Tatars. Contributions of Baltic University Nr. 36 (Pinneberg 1947), továbbá említésre méltó T. A. ISAEVA, Russkaja reč mordvy-érzi. Mordovskij NIIJaLi . . ., Trudy, vyp. 29 (Saransk 1965). 3–132; A. A. BELJANIN, Nekotorye sintaksičeskie osobennosti russkoj reči mari. Megjelent a: Voprosy marijskogo jazykoznanija, Sb. statej, vyp. 2 (Joškar-Ola 1968). 121–71.; A. A. BELJANIN, Nekotorye osobennosti russkoj reči mari. Joškar-Ola 1969; valamint más szórványos megfigyelések, amelyekkel most és itt részletesen nem foglalkozom.

Miscellanea Camassica

Die folgenden Zeilen möchte ich ausdrücklich als nicht für die Ewigkeit geschrieben verstanden wissen. Erwachsen sind sie aus der Beschäftigung mit KÜNNAP (mich wenig befriedigendem) Buch.¹ Wenn es mir gelungen ist, die angesprochenen Fragen etwas genauer zu fassen und ein paar Anregungen zu geben, haben sie ihren Zweck vollauf erfüllt.

A. Die Possessivflexion

1. Zunächst möchte ich eine synchrone Analyse der Suffixe versuchen, da sie KÜNNAP nicht gibt und sie sich m. W. auch sonst nirgends findet. Auf phonetische Details, auf deren explizite Beschreibung auch KÜNNAP meist großzügig verzichtet, verwende ich wenig Mühe.

Man unterscheidet gewöhnlich zwischen der Nom.-Gen.-Akk., der Lat.-Lok.- und der Ablativflexion. Erstere fügt die Px direkt an den Stamm und hat folgende unterliegende Form:²

(I) Sg. 1. <i>m</i>	Du. 1. <i>m + j</i>	Pl. 1. <i>m + ?</i>
2. <i>l</i>	<i>l + j</i>	2. <i>l + ?</i>
3. <i>t</i>	<i>t + j</i>	3. <i>t + n</i>

(Paradigmen: CASTRÉN—SCHIEFNER, Grammatik der samojedischen Sprachen [GSS], 328 ff., DONNER—JOKI, Kamassisches Wörterbuch [KW], 138, 141, 142.)

¹ System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe. I. Numeruszeichen und Nominalflexion. MSFOu 147. Helsinki 1971 (im Weiteren: KÜNNAP).

² Wichtigere phonologische Regeln, die darauf anzuwenden sind, wären:

a) *m* → *b* nach sonoranten Konsonanten oder Halbvokalen (*tyrazaŋba*, *kábāʔbā*, *tagaiba* [GSS 332, = *tagaiba*])

b) *m* → *p* nach nicht-sonoranten Konsonanten (*šyrgátp^o*)

c) *m* → *β* intervokalisch (*tyraβwi*)

d) *l* → *n* nach Nasalen (*tyrazaŋna*, *nimn^o*; vgl. GSS §441, KW 142, KÜNNAP 159. In der Verbalflexion wird *n + l* → *ll*: KW 152 /*kan + l + m*/ → [*kállám*])

e) *t* → *d* zwischen Sonoranten (*tyrā-dən*, *tyrazaŋdən*)

f) verschiedene Regeln, die Vokale einführen (*tyrazaŋba*, *-zaŋdə*, *-zaŋdu_i*)

g) Vokalharmonie

Diese Regeln sollen nur für die Px gelten, von der Gesamtphonologie des Kam. aus gesehen müßten sie anders formuliert werden.

Für die beiden anderen Paradigmata sind an sich mehrere Analysen möglich. Ich schlage vor (mich zunächst auf alle Paradigmen außer dem nach nichteinsilbigem Vokalstamm beziehend):

Lat.-Lok. Sg. (II)	1. <i>kñi</i> ³ + $\emptyset$	Du. 1. <i>kñi</i> + <i>m</i> + <i>j</i>	Pl. 1. <i>kñi</i> + <i>m</i> + ?
	2. <i>kn</i> + <i>n</i>	2. <i>kñi</i> + <i>l</i> + <i>j</i>	2. <i>kñi</i> + <i>l</i> + ?
	3. <i>kn</i> + <i>t</i>	3. <i>kn</i> + <i>t</i> + <i>j</i>	3. <i>kn</i> + <i>t</i> + <i>n</i>

Abl. Sg. (III)	1. <i>ktti</i> ³ + $\emptyset$	Du. 1. <i>ktti</i> + <i>m</i> + <i>j</i>	Pl. 1. <i>ktti</i> + <i>m</i> + ?
	2. <i>kt</i> + <i>n</i>	2. <i>ktti</i> + <i>l</i> + <i>j</i>	2. <i>ktti</i> + <i>l</i> + ?
	3. <i>kt</i> + <i>t</i>	3. <i>kt</i> + <i>t</i> + <i>j</i>	3. <i>kt</i> + <i>t</i> + <i>n</i>

Man bräuchte demnach folgende Morphe zur Beschreibung der Px-Flexion:

Lat.-Lok. =	$\left\{ \begin{array}{l} \textit{kñi} \text{ vor dem Zeichen der 1. Ps. sowie dem der 2. Ps.} \\ \text{außer im Sg.}^4 \\ \textit{kn} \text{ sonst} \end{array} \right\}$

Abl. =	$\left\{ \begin{array}{l} \textit{ktti} \text{ vor dem Zeichen der 1. Ps. sowie dem der 2. Ps.} \\ \text{außer im Sg.}^4 \\ \textit{kt} \text{ vor dem Zeichen der 2. Ps. im Sg.} \\ \textit{kt} \text{ sonst} \end{array} \right\}$

1. Ps. =	$\left\{ \begin{array}{l} \emptyset \text{ nach Lokalkasuszeichen, im Sg.} \\ \textit{m} \text{ sonst} \end{array} \right\}$

2. Ps. =	$\left\{ \begin{array}{l} \textit{n} \text{ nach Lokalkasuszeichen, im Sg.} \\ \textit{l} \text{ sonst} \end{array} \right\}$

3. Ps. $\quad \quad \quad \textit{t}$

Pl. (Besitzer) =	$\left\{ \begin{array}{l} \textit{n} \text{ nach dem Zeichen der 3. Ps.} \\ \textit{?} \text{ sonst} \end{array} \right\}$

Du. (Besitzer) = $\quad \quad \quad \textit{j}$

Für den Lat.-Lok. und Abl. gilt nach mehr als einsilbigen Stämmen auf Vokal, daß *k* der Kasussuffixe hier fehlt (KW 140 *nĩ-vĩndĩ* „für ihren Sohn“,

³ Obwohl bei DONNER und CASTRÉN Formen mit *nĩ* und sogar *nĩ* auftreten (KÜNNAP 159), sind doch solche mit *nĩ* das Normale. Da *n* und *t* Phoneme sind (vgl. KW 42 /*nĩ*/ „Urwald“: 47 /*nĩ*/ „Kugel“; 67 /*takan*/ „Holzstück“: 76 /*takan*/ „des Flusses“) und die Oppositionen /*n*/ : /*nĩ*/ bzw. /*t*/ : /*t*/ wahrscheinlich auch vor /*i*/ nicht neutralisiert sind (vgl. 45 /*nĩ*/ „Spann“: 48 /*nĩ*/ „Sohn“, 71 /*tĩme*/ „Zahn“: 78 /*tĩma*/ „Schwanz“ [für die Quantitäten kann ich keine Gewähr übernehmen]), auch wenn es zweifelhafte Fälle gibt (71 *tĩmar* „vergebens“ ~ 78 *tĩmar*, 45 *nĩ?ne* „vorderster“, aber 48 *nĩ?tĩ* „vorderwärts“), scheint es mir nicht so ohne Weiteres ratsam, *n* in *kñi* bzw. *t* in *ktti* aus /*n*/ bzw. /*t*/ durch eine synchrone Palatalisierung abzuleiten.

⁴ In dieser schlichten Formulierung kommen natürlich Gemeinsamkeiten nicht zum Ausdruck, nämlich, daß sich *kñi* und *ktti* formal ähneln (im Vergleich zu *kn* bzw. *kt(t)*) und auch in derselben Umgebung vorkommen. Ich spare mir hier den formalen Apparat, der dies ausdrücken könnte.

aber KW 139 *tyrā-nda* „in sein Haus“). Dem wird man durch eine phonologische Regel Rechnung tragen:⁵

(1) $k \rightarrow \emptyset / \# (C) V X C V + [\text{Lokalkas.}] X \{Px\}$

Anmerkungen:

1. Das Suffix für die 2. Ps. nach Lokalkasus im Sg. ist wohl eher als *n* denn als *an* anzusetzen; dann erklären sich die Analogieformen *jā-nal* „deiner Mutter“, *maʔnal* „in deinem Haus“ aus KÜNNAPS Material (vgl. S. 163) als einfache Substitution von Allomorphen.

2. Das einfache *t* in Formen wie *tu yanbʔyati* u. a. bei DONNER kann Ergebnis einer Analogie sein, durch die sich der Abl. dem Lat.-Lok. anpaßt:

$kn : kni$ wie $kt : x$; $x = kti$,

um die alte PAULSche Formel aufzuwärmen.

3. Daß man in *kt* und *kn* etc. u. U. *k* abtrennen kann, gehört in einen größeren Zusammenhang und soll hier nicht interessieren.

4. Will man die Lokalkasussuffixe konstant halten, böte sich eine andere Analyse der Suffixe an:

Lat.-Lok. Sg.	1. <i>kn + ni + ∅</i> Du.	1. <i>kn + ni + m + j</i>
(IV)	2. <i>kn + n + n</i>	2. <i>kn + ni + l + j</i>
	3. <i>kn + t</i>	3. <i>kn + t + j</i>

Pl.	1. <i>kn + ni + m + ?</i>
	2. <i>kn + ni + l + ?</i>
	3. <i>kn + t + n</i>

Abl. Sg.	1. <i>kt + ni + ∅</i> Du.	1. <i>kt + ni + m + j</i>	Pl.	1. <i>kt + ni + m + ?</i>
(V)	2. <i>kt + n + n</i>	2. <i>kt + ni + l + j</i>		2. <i>kt + ni + l + ?</i>
	3. <i>kt + t</i>	3. <i>kt + t + j</i>		3. <i>kt + t + n</i>

Eine solche Analyse scheint mir zwei Nachteile zu haben:

a) dem Element *ni* ~ *n* ist schwer eine „Bedeutung“ zuzuweisen,

b) sie erfordert phonologische Regeln (*tn* → *tt*, *nn* → *n* bzw. *nni* → *ni*), die man m. W. in der Grammatik des Kam. sonst nicht braucht.

Die obige Lösung scheint mir deshalb vorzuziehen.

2. Aus KÜNNAPS Darstellung ersehe ich, daß über die historische Herleitung der kam. Px keine Einmütigkeit besteht. Ohne hier auf seine Referate, Ergebnisse und Spekulationen im Einzelnen einzugehen,⁶ möchte ich im Folgenden eine schlichte innere Rekonstruktion der Suffixe versuchen. Ich gehe dabei von der Arbeitshypothese aus, daß die obigen Paradigmen (II) und (III) sich

⁵ Der Ansatz der Allomorphe *ni* ~ *n* bzw. *tti* ~ *tt* ~ *t* wäre keine adäquate Lösung, da der Ausfall von *k* nicht auf den Fall, den (1) beschreibt, beschränkt ist: die Regel gilt auch für mehr als einsilbige Nomina auf *-k*, vgl. KW 132 *kāzāk* „Russe“, Gen. *kāzān*, *tūstek* „Ring“, Gen. *tūsten* u. a., andererseits aber (KW 48, GSS 183) [*nēk*] → *nē* „Adler“, Gen. [*nēk + n*] →] (DONNER) *nēgen* (CASTRÉN *nēgen*). (1) wäre also in größerem Zusammenhang anders zu formulieren. Auf die komplizierte Frage der Vokallänge (*ty-rāni*, *tyrānda* etc.) kann ich noch nicht antworten. *k* kann in beiden Fällen auch ausfallen nach wortauslautendem Glottisverschluß, vgl. KW 141 *kābāʔāni* bzw. *kābāʔātīsi* (aber GSS *kawagāni* bzw. *kawagātī*), GSS 183 *aspaʔgan* ~ *aspaʔan*. S. KÜNNAP 84 f.

⁶ Soll heißen: mir ist sehr wohl bewußt, daß die folgenden Gedanken nicht alle neu sind. Mir kommt es mehr auf die Systematik an.

historisch ableiten lassen aus den Kasussuffixen /kn/ bzw. /kt/ und dem Endungssatz (I). Das ergäbe also:

Lat.-Lok.	Sg.	1. <i>kn + m</i>	Du	1. <i>kn + m + j</i>	Pl.	1. <i>kn + m + ?</i>
	(VI)	2. <i>kn + l</i>		2. <i>kn + l + j</i>		2. <i>kn + l + ?</i>
		3. <i>kn + t</i>		3. <i>kn + t + j</i>		3. <i>kn + t + n</i>
Abl.	Sg.	1. <i>kt + m</i>	Du.	1. <i>kt + m + j</i>	Pl.	1. <i>kt + m + ?</i>
	(VII)	2. <i>kt + l</i>		2. <i>kt + l + j</i>		2. <i>kt + l + ?</i>
		3. <i>kt + t</i>		3. <i>kt + t + j</i>		3. <i>kt + t + n</i>

Diese Annahme liefert bedauerlicherweise nur für die 3. Ps. das richtige Ergebnis. Betrachten wir die übrigen Formen, zunächst die 1. und 2. Ps. Sg.

Hier haben wir, vorerst nur den Lat.-Lok. berücksichtigt, ja in der Endform *kVni* bzw. *kVnVn*. In *kVni* ist kein *m* zu sehen, es muß sich irgendwie im *n* verbergen, wenn die Hypothese aufrechterhalten werden soll. Außerdem muß die Palatalität von *n* erklärt werden. Da wir ein *i* vorfinden, wird man es dafür verantwortlich machen und von vornherein ansetzen. Man erhält dann ein Allomorph *mi* neben *m* für 1. Ps.⁷

In der 2. Ps. kann *-n* nicht auf *l* zurückgehen, sonst müßte die Form des Lat.-Lok. **kVnə* lauten (vgl. o. Fn. 2 d; zu *nn > n s.* gleich), aber auch nicht auf *n*, sonst wäre das Ergebnis ebenfalls *kVnə* ($< kVn + nə$), denn Px, die nur aus einem Konsonanten bestehen, treten direkt an die vorausgehenden Stämme oder Suffixe (*šurgätp⁶*, *-kandə*, *-zanbə* etc.). Daß dies hier nicht der Fall ist, bedeutet, daß sich in *n* eine ehemalige Doppelkonsonanz verbirgt. Ich rekonstruiere *nC*⁸.

Damit ergäben sich also folgende Paradigmata, von denen man anstelle von (VI) und (VII) auszugehen hätte (da die Palatalität der 1. Sg. und die Endung der 2. Ps. Sg. auch für den Abl. gelten, setzte ich *mi* und *nC* auch hier an):

Lat.-Lok.	Sg.	1. <i>kn + mi</i>	Du.	1. <i>kn + m + j</i>	Pl.	1. <i>kn + m + ?</i>
	(VIII)	2. <i>kn + nC</i>		2. <i>kn + l + j</i>		2. <i>kn + l + ?</i>
		3. <i>kn + t</i>		3. <i>kn + t + j</i>		3. <i>kn + t + n</i>
Abl.	Sg.	1. <i>kt + mi</i>	Du.	1. <i>kt + m + j</i>	Pl.	1. <i>kt + m + ?</i>
	(IX)	2. <i>kt + nC</i>		2. <i>kt + l + j</i>		2. <i>kt + l + ?</i>
		3. <i>kt + t</i>		3. <i>kt + t + j</i>		3. <i>kt + t + n</i>

Für die weitere Entwicklung sehe als einfachsten Weg folgenden an:
Die 1. Ps. Px hat die Form:

$$1. \text{ Ps.} = \begin{cases} mi & \text{nach den Lokalkasuszeichen, im Sg.} \\ m & \text{sonst} \end{cases}$$

⁷ Im Lat.-Lok. könnte man auch einfacher nur ein Allomorph *i* ansetzen, das macht aber im Abl. Schwierigkeiten. Auch andere Lösungen wären denkbar, etwa ein Allomorph *ni*, damit würde aber die Verbindung zu *m* ohne Not abgebrochen. *ni* würde übrigens nur eine etwas spätere Form von *mi* bedeuten, was gleich zu zeigen ist.

⁸ Das ist nicht ganz schlüssig. Vorsichtiger wäre *CC*. Das spielt für die folgende Diskussion aber keine größere Rolle.

Diese Form wird analogisch vereinfacht⁹ zu:

1. Ps. = $\left. \begin{array}{l} \{mi \text{ nach den Lokalkasuszeichen}\} \\ \{m \text{ sonst}\} \end{array} \right\}$

Man erhält dann:

(X) Lat.-Lok. Sg. 1. *kn* + *mi* Du. 1. *kn* + *mi* + *j* Pl. 1. *kn* + *mi* + ?
 (XI) Abl. Sg. 1. *kt* + *mi* Du. 1. *kt* + *mi* + *j* Pl. 1. *kt* + *mi* + ?

Darauf werde durch Assimilation

$nm > nn$,

womit sich ergibt:

(XII) Lat.-Lok. Sg. 1. *kn* + *ni* Du. 1. *kn* + *ni* + *j* Pl. 1. *kn* + *ni* + ?,

was ein neues Allomorph für 1. Ps. schafft,¹⁰ also:

1. Ps. = $\left. \begin{array}{l} \{ni \text{ nach dem Lokalkasussuffix des Lat.-Lok.}\} \\ \{mi \text{ nach dem Lokalkasussuffix des Abl.}\} \\ \{m \text{ sonst}\} \end{array} \right\}$

Diese Form wird vereinfacht⁹ zu:

1. Ps. = $\left. \begin{array}{l} \{ni \text{ nach Lokalkasussuffix}\} \\ \{m \text{ sonst}\} \end{array} \right\}$

was für den Abl. ergibt:

(XIII) Sg. 1. *kt* + *ni* Du. 1. *kt* + *ni* + *j* Pl. 1. *kt* + *ni* + ?

Hierauf werde:

und $nn > n^{11}$
 $ni > \acute{n}i$

Dann haben wir:

(XIV) Lat.-Lok. Sg. 1. *kñi* Du. 1. *kñi* + *j* Pl. 1. *kñi* + ?
 (XV) Abl. Sg. 1. *kñi* Du. 1. *kñi* + *j* Pl. 1. *kñi* + ?

Sodann werde:

$tñ > t'$,

also:

(XVI) Abl. Sg. 1. *ktti* Du. 1. *ktti* + *j* Pl. 1. *ktti* + ?

Dadurch ist nun eine in den Lokalkasus (für die Lernenden) schwer analysierbare Situation entstanden, die noch einmal durch die Oberflächenstruktur verdeutlicht sei:

Lat.-Lok. Sg. 1. <i>kñi</i>	Du. 1. <i>kñij</i>	Pl. 1. <i>kñi?</i>
(XVII) 2. <i>kənənC</i>	2. <i>kənləj</i>	2. <i>kənlə?</i>
3. <i>kəntə</i>	3. <i>kəntəj</i>	3. <i>kəntən</i>

⁹ Dies ist eine Vereinfachung, die sich im Formalismus einer generativen Morphologie im Sinne von BIERWISCH, WURZEL und KIEFER gut ausdrücken läßt.

¹⁰ Man muß dann natürlich annehmen, daß die Regel $nm \rightarrow nn$ synchron aufhörte zu existieren.

¹¹ Das ist historisch in Ordnung, vgl. Fn. 25. Beachte, daß die 2. Sg. Lat.-Lok. von diesem Wandel nicht erfaßt wird, da sie zu dieser Zeit schon eine Oberflächenform *kənənC* hat.

Abl. (XVIII)	Sg.	1. <i>kətti</i>	Du.	1. <i>kəttiʃ</i>	Pl.	1. <i>kəttiʔ</i>
		2. <i>kətənC</i>		2. <i>kətləʃ</i>		2. <i>kətləʔ</i>
		3. <i>kəttə</i>		3. <i>kəttəʃ</i>		3. <i>kəttəʔ</i>

Die Schwierigkeit der Analyse gilt natürlich nur für die 1. Ps., besonders des Lat.-Lok., aus der sich trivial kein Zeichen der 1. Ps. mehr herausinterpretieren läßt.¹²

Denkbar wären drei Analysen:

$$\left. \begin{array}{l} \text{a) } k + \acute{n}i \\ \text{b) } k\acute{n} + i \\ \text{c) } k\acute{n}i + \emptyset \end{array} \right\} \left(+ \left[\begin{array}{l} j \\ \text{?} \end{array} \right] \right)$$

Ich will hier nicht darstellen, welche Folgen jede der drei Möglichkeiten für die Aufstellung der Allomorphe hat, das kann jeder selbst ausrechnen. Die Komplexität ist in allen Fällen etwa identisch. Um die weiteren Analogien überhaupt beschreiben zu können, kommt nur c) in Frage. (XVII) und (XVIII) wären also zu analysieren in:

Lat.-Lok. (XIX)	Sg.	1. <i>kni + ∅</i>	Du.	1. <i>kni + ∅ + j</i>	Pl.	1. <i>kni + ∅ + ?</i>
		2. <i>kn + nC</i>		2. <i>kn + l + j</i>		2. <i>kn + l + ?</i>
		3. <i>kn + t</i>		3. <i>kn + t + j</i>		3. <i>kn + t + n</i>
Abl. (XX)	Sg.	1. <i>kti + ∅</i>	Du.	1. <i>kti + ∅ + j</i>	Pl.	1. <i>kti + ∅ + ?</i>
		2. <i>kt + nC</i>		2. <i>kt + l + j</i>		2. <i>kt + l + ?</i>
		3. <i>kt + t</i>		3. <i>kt + t + j</i>		3. <i>kt + t + n</i>

Nur so kann man nämlich plausibel machen, warum *m* der 1. Ps. wieder in die Dual- und Pluralformen gedungen ist. Dies geschah offensichtlich genau in den Formen, in denen das *gewöhnliche* Zeichen der 2. Ps. (*l*) keinem Zeichen (*∅*) der 1. Ps. gegenüberstand. Hier wurde das *gewöhnliche* Zeichen für die 1. Ps. wieder eingeführt, während man im Sg. die Ausnahmefälle beibehielt. Der Ausgleich der an der letztbeschriebenen Analogie beteiligten Formen ging aber offenbar weiter, dergestalt, daß sie auch hinsichtlich des Kasussuffixes gleichschalteten. Hier setzte sich die (markantere) Form der 1. Ps. durch. Damit ergibt sich:

Lat.-Lok. (XXI)	Sg.	1. <i>kni + ∅</i>	Du.	1. <i>kni + m + j</i>	Pl.	1. <i>kni + m + ?</i>
		2. <i>kn + nC</i>		2. <i>kni + l + j</i>		2. <i>kni + l + ?</i>
		3. <i>kn + t</i>		3. <i>kn + t + j</i>		3. <i>kn + t + n</i>
Abl. (XXII)	Sg.	1. <i>kti + ∅</i>	Du.	1. <i>kti + m + j</i>	Pl.	1. <i>kti + m + ?</i>
		2. <i>kt + nC</i>		2. <i>kti + l + j</i>		2. <i>kti + l + ?</i>
		3. <i>kt + t</i>		3. <i>kt + t + j</i>		3. <i>kt + t + n</i>

¹² Möglich wäre eine Abtrennung eines solchen Zeichens, wenn sich *ni(X)* synchron auf *ni(X)* zurückführen ließe. Dann hätte man ein Zeichen

$$1. \text{ Ps.} = \left\{ \begin{array}{l} i \text{ nach dem Lat.-Lok.-Zeichen} \\ ti \text{ nach dem Abl.-Suffix} \\ m \text{ sonst} \end{array} \right\}$$

Dann ließe sich die von mir geschilderte weitere Entwicklung so nicht beschreiben. Ich glaube aber nicht an diese Möglichkeit, da *n* ein Phonem war, auch zu dieser Zeit, vgl. Fn. 3.

Beachte, daß durch diese Analogien in bestimmten Bereichen der Paradigmata mehr Regelmäßigkeiten hergestellt wurden, während sie an anderer Stelle gemindert wurden (so wurde das Verhältnis 1./2. Du./Pl. regelmäßig, die Parallelität 2./3. Du./Pl. aber aufgehoben etc.). Die beiden Analogien haben ferner nicht die Wirkung, daß dadurch ein Allomorph geschwunden wären, wie das im Voraufgehenden öfters der Fall war, sondern nur die, daß $\emptyset$ für die 1. Ps. in seinem Bereich eingeschränkt wurde. Vorgänge, wie ich sie hier postuliert habe, sind keineswegs ohne Parallelen, lassen sich aber mit den gängigen strukturalistischen und generativen Methoden noch nicht als Vereinfachungen von Teilgebieten der Grammatik beschreiben.

Mit der bisherigen Konzeption haben wir uns bis auf zwei Prozesse an die Endformen in (II) und (III) herangearbeitet. Was noch fehlt, ist ein Wandel

$$nC > n^{13}$$

und ein analogischer Ausgleich, der aus der 2. Sg. Abl. $kt + n : ktt + n$ macht. Man kann sich ihn am ehesten so vorstellen, daß dadurch das gesamte Abl.-Paradigma der Px-Flexion inlautend zwei dentale Klusile erhält (auch die 3. Ps. hat dies ja durch das Ps.-Suffix).¹⁴

In den Formen nach mehr als einsilbigem Vokalstamm ist schließlich k (wohl über γ) zu einem von mir nicht näher bestimmbareren Punkt in der Entwicklung geschwunden (vgl. Fn. 5 und KÜNNAP 121 f.).

3. Außer den oben behandelten Paradigmen finden sich in DONNERS und CASTRÉNS Material einige Formen, die auf ein gesondertes Genitivparadigma hinweisen. Nur die 1. und 3. Sg. sind belegt, z. B.

(DONNER) *manda* „ihres¹⁵ Hauses“ ($< mat + n + t$)
üjü-nü „meines Fußes“

(CASTRÉN) *turān* ~ *turāna* „meines Hauses“

(vgl. KÜNNAP 60).

Die 3. Ps. ist hier unmittelbar verständlich, die 1. Ps. erklärt sich in ihrer Form historisch aus dem n des Gen. + dem m der 1. Ps., auf die die bekannten Wandel $nm > nn$ und $nn > n$ wirkten. Dem Gen.-Paradigma war also die Variante *mi* der 1. Ps. fremd.

Eine synchrone Analyse ist auf Grund der beiden Formen natürlich nicht möglich.

4. Ich habe damit die Px-Flexion des Kamassischen historisch aus folgendem Suffixsatz abgeleitet:

Lok.-Lat.	=	kn
Abl.	=	kt
Du. (Besitzer)	=	j
Pl. (Besitzer)	=	$\left\{ \begin{array}{l} n \text{ nach dem Zeichen der 3. Ps.} \\ \gamma \text{ sonst} \end{array} \right\}$

¹³ Es handelt sich um $nt \geq n$, s. gleich und Fn. 25.

¹⁴ Könnte man *ketti* synchron auf *katti* zurückführen, ließe sich sagen, daß damit im ganzen Paradigma *ti* aufträte. Vgl. aber Fnn. 3 und 12.

¹⁵ Diese Deutung gibt die Stelle KW 90, Nr. 3. Z. 3 durchaus her.

1. Ps.	=	$\left\{ \begin{array}{l} mi \text{ nach Lokalkasussuffix, im Sg.} \\ m \text{ sonst} \end{array} \right.$
2. Ps.	=	$\left\{ \begin{array}{l} nC \text{ nach Lokalkasussuffix, im Sg.} \\ l \text{ sonst} \end{array} \right.$
3. Ps.	=	t

Diese Suffixe lassen sich alle leidlich gut anschließen (*mi* gibt es für die 1. Ps. im Sg. im Jur., vgl. HAJDÚ, ChrS 42¹⁶, *nt* für die 2. Ps. ist im Selk. in dieser Form erhalten, vgl. z. B. *tat qumantı* „du bist ein Mensch“, a. O. 141¹⁷ etc.).

Daß die hier vorgelegte Rekonstruktion der historischen Entwicklung optimal ist, wage ich nicht zu behaupten. Vielleicht (und hoffentlich) finden andere eine bessere. Was mir wichtig war, ist, daß es *möglich* ist, die Px-Flexion dieser samojedischen Sprache grundsätzlich ohne Rückgriff auf mehrere ur-sam. Suffixsätze oder andere Hilfsmittel (wie den Einsatz von Demonstrativ- oder Personalpronomina als Suffixe) zu rekonstruieren.

B. Das Pluralsuffix (*sη*)¹⁸

JOKI (FUFA 32:37) und HAJDÚ (NyK 71:67f.) identifizieren dieses Pluralsuffix mit selk. *šan* in (DONNER) *küttässan* „Eichengehölz“, *pōl-sak* „Wald“ (JOKI: a. O.), *kwān-sak*¹⁹ „Birkenwald“ (LEHTISALO, Abl. suff. 211).²⁰ Sein erster Bestandteil wäre nach HAJDÚ das konnektiv-reziproke Suffix *-s-*, das er auch im Jur. (und im Selk. und Kam. noch anderweitig) ausweisen kann und aus einem urural. *ηVé ableitet, das *η* müßte analog den Verhältnissen der anderen Sprachen „irgendeinen pluralischen Wert (valamiféle többesi érték)“ gehabt haben (a. O. 68).

Von dieser Darstellung ist die historische Analyse von */sη/* (in *s* und *η*) stimmig und beizubehalten. Anders die Gleichsetzung mit selk. *šan*, die aus folgenden Gründen nicht vertretbar ist:

1. *šan* verhält sich in zwei der drei angeführten Fälle nicht wie ein Ableitungssuffix, sondern wie ein selbständiges Wort:

pō + *l sak* „eig.“ ’baum-iges *sak*
kwā + *n sak* „eig.“ ’birk-en (Gen.) *sak*

Daß dies in *küttässan* offenbar nicht der Fall ist, zeigt nur, daß das Wort *šan* auf dem Weg ist, ein Suffix zu werden.²¹

¹⁶ S. auch meine Rez. der ChrS, die unter dem Titel „Ein wichtiges Handbuch der Samojedistik“ in den FUF erscheint.

¹⁷ Vgl. auch COLLINDER, CompGr 300. CASTRÉN schon betrachtete *-n* als „das wahre Affix der zweiten Person“ (GSS 217).

¹⁸ Ich nehme an, daß dies die unterliegende Form dieses als *zan*, *zān*, *zēn*, *san*, *sān*, *sen*, *sēn* etc. (vgl. KW 128) realisierten Suffixes ist, d. h., daß der Vokal auf Grund der Umgebung erzeugbar ist.

¹⁹ Ich schreibe i. w. phonologisch. Die Endung ist nicht *-san/-šaq*, wie HAJDÚ angibt, einen interdialektalen (bzw., im Norden, innerdialektalen) Wechsel *η ~ q* im Auslaut gibt es im Selk. nicht (KÜNNAP [S. 48] bezeichnet ihn allerdings als fürs Selk. charakteristisch), die Schreibungen DONNERS (G bzw. g) deuten auch nicht auf */q/* [š] ist als */s/* zu werten.

²⁰ Wiederholt von KÜNNAP S. 38, 48 f.

²¹ Ähnliches gilt für selkT *-sak*, das etwa an *ukkir* direkt tritt (*ukkiršak*), aber z. B. in *toniššak*, *masštabiš šak* dem Genitivzeichen folgt (vgl. ERDÉLYI, Selk. Wörterverzeichnis [SW], 217a). S. auch Fn. 22.

2. Der Anlaut ist kaum in Einklang zu bringen: es liegt ja hier urselk. *s vor, während das konnektiv-reziproke Suffix urselk. (und ursam.) **-s-* lautet. Man müßte annehmen, daß es ursam. die Dubletten *é ~ ś* gab, die bis ins Ursüdsam. erhalten blieben (*śanη ~ sanη*) und daß von *é* keine Spuren übrig sind außer der in selk. *śanη*. Dies wäre zu spekulativ, um als wissenschaftliche Aussage brauchbar zu sein (insonderheit angesichts der zusätzlichen Schwierigkeiten von 1).²²

Damit steht also /*sη*/ ohne direkte Entsprechung da,²³ wir wissen nur, daß *-s-* das alte konnektiv-reziproke Suffix ist. Was aber ist *η*?

Eine wirklich befriedigende Deutung dieses Zeichens, zu dem auch KÜNNAP nichts Rechtes einfällt, kann ich auch nicht geben. Bevor man aber überhaupt darangehen kann, ist darauf hinzuweisen, daß *η* im Kam. historisch gesehen nicht uneindeutig einem Phonem zugeordnet werden kann. Es kann vielmehr zurückgehen auf:

a) *η, vgl. z. B. KW 68 *tanə* „Sommer“ ~ selk. (SW 251) *tanη*, jur. (JsWb²⁴ 458) *Lj tanη* „id.“ etc. KW 68 *tānəla* „wird abgenutzt“, jur. (JsWb 474) *O tānə* „sich verschleiben“ etc.

b) **ηt*²⁵; vgl. KW 5 *aη* „Schneide“ ~ selk. (SW 23) *ānṭi* „id.“ (jur. *nānt*, JsWb 308).

c) *ηk, vgl. KW 51 *paηa* „Netz“ ~ urselk. **ponq̄i*, jur. *O pōnka* etc. (s. JOKI, FUF 29, 204 f.); KW 52 *paηa* „Schaft“ ~ urselk. **panq̄i* (s. CASTRÉN—LEHTISALO, Sam. Spr. mat. 72), jur. *pank* (z. B. in S Nj *piemae pank* „Schaft des Beinlingsstiefels“, JsWb 383).

*ηk kann dabei natürlich auch auf *nk zurückgeführt werden, und hierin sehe ich die Möglichkeit eines Neuansatzes für eine Deutung, solange sich keine eindeutigen Fälle eines Pluralzeichens *η aus anderen samojedischen Sprachen

²² Es wäre schön, wenn man *śanη* auch als Wort identifizieren könnte. Lautlich lupenrein, aber semantisch zumindest nicht trivial wäre die Verbindung mit dem in Fn. 21 genannten selkT *-śak* „entsprechend, gemäß, um“, die schon HAJDÚ als bedenkenswert erachtet (a. O. 67, Fn. 10). Daß auch hier ein selbständiges Wort im Suffigierungsprozeß ist, zeigt die Lokativform *śaq̄it* „gemäß, nach, wie“ (SW a. O.); vgl. auch Fn. 21.

Beider „Ausgangswort“ könnte man in *śanη* „Kraft, [Macht]“ (belegt *śan-kit̄il* „schwächlich“, *śan-sim̄it̄* „sehr stark [mächtig]“; vgl. SW a. O.) sehen. Dieses könnte seinerseits einer Turksprache entlehnt sein, wie kam. *śay* „Kraft, Stärke“ (vgl. JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen, 280). Die Bedeutung der entsprechenden türkischen Wörter ist nach JOKI a. O. in den einzelnen Sprachen u. a. „Zeit, Kraft, Maß, groß“. Mit einiger Phantasie (und die semantische Seite von Etymologien beruht nach wie vor eben auf Phantasie) kann man vielleicht die nötigen Brücken schlagen (vgl. auch etwa dt. *ge-mäß*, *Heeres-macht*).

Dieser Versuch einer Erklärung beißt sich der von LABÁDI (NNy 15—16:53) gegebenen, die im Auslautkonsonanten von selkT *śak* das uralische Lativsuffix *k* sehen will, aber auf die oben angesprochene Problematik nicht eingeht.

²³ KÜNNAP erwägt S. 48 eine Gleichsetzung von /*sη*/ mit jur. *s(a)ʔ*, scheut aber vor einer Entscheidung zurück, da man nicht wisse, ob *ʔ* hier nasalisierbar sei oder nicht. Das weiß man natürlich schon: *ʔ* ist nicht nasalisierbar, vgl. TEREŠČENKO, Ненецко-русский словарь 335: няс” «братья, товарищи» (nach HAJDÚ a. O. 66).

²⁴ LEHTISALO, Juraksamojedisches Wörterbuch, Helsinki 1956.

²⁵ Es handelt sich um ursam. *ηt. Ural. *ηt wurde im Sam. zu *mt* und mit diesem zu kam. *mn* (*amns* „Horn“ ~ selk. *ām̄t̄i*), vgl. COLLINDER, CompGr 132, 144f. Im Kam. wurden offensichtlich zunächst alle Klusile nach Nasalen zu den ihnen entsprechenden Nasalen: *nt > nn*, *ηt > ηn*, *mt > mn*, *ηk > ηη* und *mp > mm*, daraufhin wurde der Doppelnasal gekürzt und *ηη > η*. Zu *nt* $\geq$ *n* s. COLLINDER, a. O. 136f., zu *mp* $\geq$ *m* vgl. (GSS 193) *sumula* „fünf“ (> *sumla > *sumna*) ~ selk. (SW 211) *somp̄ila* etc.

beibringen lassen. Hier meine „Lösung“: Ich gehe in der Nominalflexion von folgenden Numerusverhältnissen aus:

Pl. des Besitzes: n (vgl. das Narym-Selk.²⁶)

Du. des Besitzes: k ²⁷

Pl. des K-R²⁸: $s + ?$ (wie im Selk.)

Du. des K-R: $s + k + j$ (belegt)

Pl. der abs. Dekl.: $j(+?)$ ²⁹

Du. der abs. Dekl.: $k + j$ ³⁰

Als ersten analogischen Schritt nehme ich an, daß s in die Px-Flexion ein-drang, wohl weil

a) dadurch, *formal*, alle genannten Formen Morphemkombinationen wurden und weil

b) *semantisch*, sowohl die Px-Flexion wie das K-R Zugehörigkeiten aus-drücken.

Es ergibt sich also:

Pl. d. Besitzes: $s + n$

Du. d. Besitzes: $s + k$

usw. wie oben

wobei s Zeichen für „Zugehörigkeit“ ist.

Der nächste Schritt ist nun die eigentliche *crux*: ich gehe davon aus, daß jetzt der Dual des Besitzes als erster aufhörte zu existieren³¹ und daß im Zuge dieses Prozesses eine *Kontamination* der Dual- und Pluralform des Numerus des Besitzes eintrat. Ergebnis:

(Du.-)Pl. d. Besitzes: $s + n + k$ (Oberfläche: $s\acute{a}nk \rightarrow s\acute{a}nk$)

Pl. d. K-R: $s + ?$

usw. wie oben.

Beachte, daß dadurch ein Pluralzeichen ηk entsteht, das nicht weiter analysier-

²⁶ Das Suffix ist in selkN als *ni* belegt (vgl. CASTRÉN—LEHTISALO, Sam. Spr. mat 152 ff.), dessen *i* einer gesonderten Erklärung bedarf.

²⁷ Dieser Ansatz beruht hauptsächlich auf den sajsam. Formen mot. *kukda*, kar. *kukta*, taig. *Gokta = ku + k + ta* „seine beiden Ohren“ nach LEHTISALOS schöner Erklärung (vgl. JOKI, FUFU 32:37), der KÜNNAP (22) nur eine geringe Wahrscheinlichkeit zusprechen will, eher handele es sich bei *k* um „irgendein Derivationsuffix“, wobei auf LEHTISALO, Abl.Suff. 367–70 verwiesen wird. Die dort angeführten lauten aber mot. *-cha*, koib. *-ka*, kar. *-chu*, die Formen müßten erfahrungsgemäß also *kukat o. ä. lauten. Auch mot. *kuma* „mein Ohr“ spricht natürlich für LEHTISALO (JOKI a. O.).

Daß der Dual des Besitzes und der der absoluten Deklination nicht zusammenfallen, dürfte ein alter Zug sein, der sein genaues Pendant im Ostjakischen findet. Ich nehme an, daß das Nordsam. und Selk. analogisch ausgeglichen haben und zwar jeweils in verschiedener Richtung (dies gegen LABADI, NyK 69:416–23).

²⁸ K-R = „konnektiv-reziprokes Verhältnis“, vgl. HAJDÚ, NyK 71.

²⁹ O. ä. Die unterliegende Form ist schwer zu bestimmen.

³⁰ Vgl. LABADI, NyK 69:421; KÜNNAP 27.

³¹ Das ist anzunehmen durchaus realistisch. Man kann für den Schwund des Duas im Kam. nach dem Material drei Stufen annehmen:

1. als Numerus des Besitzes (kein Beleg)
2. in der abs. Dekl. (nur 1 Beleg)
3. sonst (in DONNERS *Texten* fast erreicht).

bar ist. Dies ermöglicht seine Entwicklung zu η an dieser Stelle oder später.³² Weiter muß man jetzt den Prozeß ansetzen, der das K-R-Pl.-Suffix (und entsprechend das Du.-Suffix?³³) von seiner Beschränkung auf das K-R entbindet, also weitgehend zum Synonym von $j(?)$ macht. Dadurch verliert gleichzeitig s seine Funktion als Morphem. Wir bekommen damit das Pluralmorphem:

$$\text{Pl.} = \left. \begin{array}{l} s\eta \text{ vor Ps.-Suffix} \\ s? \text{ in abs. Dekl.} \\ j(?) \text{ in abs. Dekl.} \\ \vdots \end{array} \right\}$$

und daraus durch analogische Vereinfachung:

$$\text{Pl.} = \left. \begin{array}{l} s\eta \text{ vor Ps.-Suffix und in abs. Dekl.} \\ j(?) \text{ in abs. Dekl.} \\ \vdots \end{array} \right\}$$

also die belegten Verhältnisse. Beachte, daß diese angenommene Entwicklung nicht nur mit den zu postulierenden historischen Gegebenheiten als Ausgangspunkt rechnet, sondern auch erklärt, daß in der Px-Flexion nur $s\eta$, nicht aber $j(?)$ den Pl. des Besitzes ausdrücken kann. Beachte ferner, daß so das wohl schon uralische Zeichen n für den Pl. des Besitzes,³⁴ das sich innerhalb des Samojedischen nur im Narym-Selk. nachweisen ließ, auch in der zweiten grammatikalisch dokumentierten südsam. Sprache eine Spur hinterlassen hat.

Das sind die Vorteile dieser Lösung, und mir fällt keine ein, die besser wäre.³⁵

³² Stand zwischen η und k zur Zeit des Lautwandels eine Morphemgrenze, blieb ηk anscheinend erhalten, vgl. z. B. KW 153 ($m\acute{o}n + k + m$) $\rightarrow$ [$m\acute{o}ng\acute{e}m$]. Entsprechendes gilt für die übrigen o. Fn. 25 genannten Verbindungen, vgl. o. sub A die 3. Ps. des Lat.-Lok. der Px-Flexion, etwa KW 139 *tyr\acute{a}nd\acute{o}* „in sein Haus“. Man muß dann nicht mit KÜNNAP (177 f.) rätseln, warum das Lautgesetz $nr \gg n$ hier nicht eintrat oder gar das Ps.-Suffix aus einem Demonstrationspronomen herleiten, um das durch den Lautwandel angeblich geschwundene t wieder verfügbar zu machen.

³³ Hier sind die Verhältnisse schwerer zu rekonstruieren. Die Annahme, daß das Dualzeichen skj ebenfalls nicht auf das K-R beschränkt blieb (was allerdings der einzige Beleg nicht ausschließt), somit synonym mit kj wurde und dies dann analogisch ersetzte, ist wohl am schlichtesten.

³⁴ Vgl. schon MARK, MSFOu 54:1925, XVI.

³⁵ In keinem Fall eine bessere wäre etwa, wenn man in k das bekannte *fiugr*. Pluralsuffix sähe, da dieses m. W. im Sam. nicht nachweisbar ist. Es hat sowieso wenig Sinn, das Uralische als ein Art Büchse der Pandora zu betrachten, aus der man bei Bedarf Morphe erhält, die man dann in den Einzelsprachen nach Belieben zusammenpappen kann (auch wenn das ein gern angewandtes Verfahren ist).

Auch nicht besser scheint es mir zu sein, zunächst nur die erste obige Analogie anwenden zu lassen, die aus $n : sn$ macht und dann zu postulieren, daß sich dessen von den Lokalkasus der Px-Flexion auftretende Variante $s\eta$ ausgebreitet hätte (zuerst also auf die Position nach der Stammform in der Px-Flexion). Dies ersparte zwar die Kontamination, wäre aber ohne Parallele und auch aus der Grammatik des Kam. heraus nicht verständlich: die Regel $n \rightarrow \eta/k$ (und $n \rightarrow m/p$) ist ja weiter lebendig (vgl. z. B. KW 153). Schwächer dürfte auch folgende Möglichkeit sein: Man entwickelt wie bisher sn , läßt dann den Du. des Besitzes schwinden und schließlich den K-R-Pl. sich verallgemeinern. Man hat dann:

$$\text{Pl.} = \left. \begin{array}{l} sn \text{ vor Ps.-Suffix} \\ s? \text{ in der abs. Dekl.} \\ j(?) \text{ in der abs. Dekl.} \\ ? \text{ nach Ps.-Suffix} \dots \end{array} \right\}$$

Andererseits ist, wie schon gesagt, unschön die Annahme einer Kontamination,³⁶ obwohl sie sich durch den kategoriellen Zusammenfall von Du. und Pl. motivieren läßt. Zwar gibt es sowas natürlich, aber bei einer Rekonstruktion der obigen Art würde man lieber darauf verzichten, da die Bedingungen nicht bekannt bzw. schlecht untersucht sind, unter denen man mit Kontaminationen rechnen darf.³⁷

HARTMUT KATZ

Damit wäre η für den Pl. charakteristisch und trat auch an sn , Ergebnis $sn\eta$. Darin wurde dann $n\eta > \eta$, was phonetisch nicht unplausibel wäre: aus einem Nasal und einem hinteren sonoranten Klusil wird ein hinterer Nasal. Diese Annahme ist, soweit ich sehen kann, nicht gut zu widerlegen, da $n\eta$ sonst in der Sprache nicht auftreten kann. Trotzdem ist der Lautwandel *ad hoc*, während in der obigen Lösung ein bekannter benützt wird. Auch die Analogie $sn > sn\eta$ ist ziemlich verkünstelt.

Übrigens gehen diese, die vorige und die im Haupttext gegebene Entwicklung in den wesentlichen historischen Schritten grundsätzlich parallel.

³⁶ Phonologische Schwierigkeiten ergeben sich, glaube ich, nicht, auch nicht durch das Zusammentreffen von n und m in der Px-Flexion. Hier ist wohl zur Zeit, als der Pl. des Besitzes n lautete, dieses an der Oberfläche von m durch einen Vokal getrennt ($*\text{Stamm} + n + m \rightarrow Xn\acute{e}m$), während nach der Analogie $n > sn$, die diese Verhältnisse änderte ($*\text{Stamm} + sn + m \rightarrow X + s\acute{e}n + m\acute{e}$), der Wandel $nm > nn$ (s. o.) nicht mehr wirksam war.

³⁷ Vgl. HOENIGSWALD, *Language Change and Linguistic Reconstruction*. Chicago 1960, 47, Fn. 23.

A szölkup szótagalkotás kérdéséről

I. Elöljáróban a szótagot érintő néhány általánosabb kérdéssel kell foglalkoznunk. A szótagalkotás törvényeinek tisztázása minden nyelvben a legnehezebb feladatok közé tartozik, és mindmáig meglehetősen bizonytalankodások tapasztalhatók annak megítélésében, hogy mely tényezők hívják életre a szótagot. Nem feladatomban az eddigi elméleteknek mégcsak vázlatos összefoglalása sem, viszont megkísérlem kiemelni azt, ami az adott témában segítségünkre szolgálhat.¹

Látnunk kell (és ezt a legtöbb teoretikus meg is fogalmazta valamilyen formában), hogy a szótagnak nyelvi funkciója nincs, vagyis a parole jelenségek közé tartozik. Bizonyos, hogy éppen ebben rejlik a szótagalkotást irányító törvények feltárásának nehézsége.

Vannak bizonyos fonológiai tényezők, melyek figyelembevétel nélkül a kérdés nem oldható meg helyesen. Igaz ugyan, hogy a szótagot valamiféle konvenció teremti meg, e konvenciót viszont egy sor fonológiai, fonetikai tényező hívhatta életre. Tekintve, hogy a szótag nem jelentéshordozó egység, szerephez juthatnak az akusztikai, ritmikai (sőt esetleg logikai) tényezők is.²

A szótag szerkezetére visszahat, hogy a szó bizonyos pontjain (szókezdeten, szóvégen) milyen hangkombinációkat enged meg (tűr meg) az illető nyelv. A szóeleji és szóvégi általános hangkombinatorikai sajátságok megszabják bármely szótag elejének és végének szerkezeti jellegét.

A fent említett konvenció nem jelent elmozdíthatatlanul merev határvonalakat a szótagalkotásban. Egy bizonyos intervallumon belül — melynek kiterjedtsége nem túl nagy — mozgás figyelhető meg, azaz a szóbanforgó konvenció megtűr néhány nem szokványos szerkezetet is. Tehát például az eredeti és belső keletkezésű szókészleti elemek, valamint az idegen szerzemények szótagtípusai nem feltétlenül egyeznek meg. Megint másként alakulhatnak a típusok a hangutánzó és hangulatfestő szavak körében. Természetesen az eltérés csak egy bizonyos határig — nevezzük tűrés határnak — terjedhet. Az ezen kívül eső alakok viszont már átrendeződnek.

Minden nyelvben vannak tehát bizonyos határok, amik korlátozzák az átlagostól való eltérés lehetőségét. Ezeket átlépni nem lehet. Ezért tapasztalható tehát számos nyelvben (így a szölkupban is) többek közt a következő folyamat:

¹ LAZICZIUS GYULA, *Fonetika*. 1963., 181. l.; BÁRCZI GÉZA, *Fonetika*. 1960.; FÓNAGY IVÁN: *MNy* 53:66—8. l. stb.

² TOMPA JÓZSEF, *Ungarische Grammatik*. 1968. 28—32. l.; PAPP ISTVÁN, *Leirő magyar nyelvtan*. 1966. 147. l.

Egy A nyelvből $C_1C_2C_3$ szerkezetű szó átkerül B nyelvbe, ahol ez a szerkezet ismeretlen és idegen. Így ebben a formában nem maradhat meg B nyelvben, hiszen ellentmondana az ott uralkodó konvenciónak, s ezért át kell alakulnia: lesz belőle a) $C_1VC_2C_3$, b) $C_1C_2VC_3$, c) $C_1VC_2VC_3$ stb. formájú szó. Természetesen ez már visszavezet bennünket a hangkombinációkhoz. Ezeket a tényeket latolgatva önkéntelenül felmerül bennünk a hanghelyettesítés példája. (Egy másik B nyelvből átkerülő szó hangtestéből kiesnek azok a fonémák, amik A nyelvnek idegenek, helyükbe pedig nagyjából rokon, de mindenképpen az A nyelv fonéma-állományából származó fonéma kerül.) Azt hiszem, hogy a fonémák és szótagok ilyen átrendezése közti hasonlóság nem csak egyszerűen a véletlen műve.

A szótagok szerkezetének fent leírt átrendeződése különösen azokban a nyelvekben szembeszökő, ahol viszonylag kevés szótagtípus használatos, sőt még ezen túl is kevés a szókezdeti variációs lehetőségek száma (pl. vagy V , vagy C). Ez sok török nyelvnek, az uráli nyelvek nagy részének, de a jukagirnak is jellemzője. Példák az oszmán-török nyelvből:

a) francia	<i>frais</i>	>	fire
olasz	<i>slabri</i>	>	salapurya
b) arab	<i>umr</i>	>	ömür
perzsa	<i>hism</i>	>	hisim

2. A tazi szölkup szótagszerkezetének vizsgálatában az alábbiak szerint jártam el. Külön vizsgáltam az eredeti szavakat, az idegen szerzeményeket (különös tekintettel a tényleges idegen szavakra), valamint a hangutánzókat. Ily módon érzékelhetővé válik a szótagtípusok „mozgása”, s az is, hogy ezek mégiscsak együttesen alkotják a szölkupban lehetséges szótagok egész rendszerét.

Kiindulási pontom az a tény volt, hogy a szótagalkotásban az illető nyelv fonológiai rendszere lényeges szerepet játszik, a hangok rendszerszerű kapcsolatai jelentősen befolyásolják a létrejövő szótag szerkezetét.

A szölkup szótagot illetően is fontos dolgokat tudhatunk meg a mássalhangzó-kapcsolatokból. Megítélésem szerint a szó elején és végén található hangkapcsolatok jellegéből következtethetünk a szótagok szerkezetére.

Eredeti szavak esetében nagy a valószínűsége ui. annak, hogy ha valamely hangkapcsolat a szó elején nem fordul elő, akkor az ilyen típusú hangkapcsolatok nem szerepelhetnek szóközépi helyzetet elfoglaló szótag élén sem. Másrészt viszont, ha valamely hangkapcsolat nem állhat szóvégi helyzetben, akkor az említett hangkapcsolat-típus szóközépi szótag végén sem szerepelhet.

Megvizsgálva a szölkup szavak elejét, kiderül, hogy egyetlen esetben sem fordul elő a CC indítás. Nagyobb a valószínűség tehát a fentiek alapján arra, hogy szóbelseji szótagok élén sem lesz CC , mint arra, hogy lesz. Így tehát egy $CVCCVC$ szerkezetű szó inkább $CVC + CVC$ -re bontható, mint $CV + CCVC$ -re, vagy más egyébre. A szavak végén CCC kapcsolatra nem akadtam; megkoockáztatható a kijelentés, hogy CCC szóbelseji szótagok végén sem fordulhat elő. Három C szóbelseji találkozásakor feltételezhető, hogy C_1C_2 az első szótaghoz, C_3 pedig a következőhöz tartozik. Ezt az első pillanatban talán önkényesnek tűnő felbontást a következő két — viszonylag jelentéktelen — tény igazolhatja:

a) A megvizsgált szövegekben nem akadt egy szó sem, melyben szóközépi helyzetben négy- vagy ennél többemű mássalhangzó-kapcsolat szerepelt

volna. Így tehát nincs lehetőségünk a $-CCC + C$ - típusú bontásokra. (Egy $CCCC$ kapcsolat gyakori szereplése ui. elvileg lehetővé tenné a $-CCC$ végű szótágok megjelenését.)

b) Megfigyelhető, hogy a szölkup szavak túlnyomó többsége mássalhangzóval kezdődik. Ez a „hajlam” a szóbelseji szótágok esetében még erősebbé válik: ha csak egy mód nyílik is rá, inkább C -vel, mint V -vel kezdődik a szótág.³ (Pl.: a *kínalta* szó *kí-nal-ta* szótágokra bomlik, és nem *kín-alt-a*) Minden bizonnyal ezzel a jelenséggel magyarázható, hogy a VV hangkapcsolat a szölkup szavakban ritkaságszámba megy.⁴

A legfőbb irányító elv a mássalhangzóknak a szótágok közti eloszlásában az, hogy a két magánhangzó között levő C -kből egy C kapcsolódik a soron következő szótág elejéhez, a többi (akár $\emptyset$, akár 1 vagy több) a megelőző szótág végéhez.

A szóbelseji szótágok kezdete talán azt az eredetibb (régebbi) állapotot őrzi, ami a szókezdet megszerkesztését következetesen jellemezte. Ma a szó belsejében szigorú kivételnélküliség uralkodik. (Ezt könnyű is fenntartani, hiszen a mássalhangzók állandó átcsoportosítására van lehetőség.) A szókezdeten viszont megjelenhetnek olyan formák is, amelyek eltérnek az általánosan megszokottól. Az ilyen szerkezetek feloldásához már hosszabb időre van szükség (vö. az idegen szerzemények szótagszerkezetével).

3. A fenti általánosítások után vizsgáljuk meg, milyen a szölkup szótágok fonológiai szerkezete. Egy-egy főtípuson belül számbavettem a változatokat is, amit a magánhangzók és a mássalhangzók palatalizáltsága idézett elő.

a) *Eredeti szavak:*

V	V	<i>a-ra</i>
	$\hat{V}$	<i>i-ra</i>
VC	VC	<i>ák</i>
	$\hat{V}\hat{C}$	<i>ál-ča</i>
	$\hat{V}C$	<i>üt</i>
	$\hat{V}\hat{C}$	<i>il-ča</i>
CV	CV	<i>po</i>
	$C\hat{V}$	<i>tő</i>
	$\hat{C}\hat{V}$	<i>la-mik</i>
	$\hat{C}\hat{V}$	<i>nü-ši</i>
CVC	CVC	<i>nup</i>
	$\hat{C}VC$	<i>nan-ti</i>
	$C\hat{V}C$	<i>süm</i>
	$C\hat{V}\hat{C}$	<i>nul</i>
	$\hat{C}\hat{V}C$	<i>näk</i>
	$C\hat{V}\hat{C}$	<i>nül</i>
	$\hat{C}\hat{V}\hat{C}$	<i>nan</i>
	$\hat{C}\hat{V}\hat{C}$	<i>nen-nimätqo</i>
$CVCC$	$CVCC$	<i>čūmp</i>
	$C\hat{V}CC$	<i>om-täjn-tj</i>

³ Közismert tény, hogy a nyenyecben csak mássalhangzóval kezdődhetnek a szavak.

⁴ Feltehető, hogy e jelenség és a magyar hiátus közt van valamiféle (persze nem genetikai) összefüggés.

Összehasonlításként talán nem fölösleges megvizsgálni néhány más szamojéd nyelvet is, hogy azok milyen szótagalakzatokat ismernek, használnak.

— Szölkup (középső nyelvjárás — Parabel)⁵

V	<i>ö-gö</i>
VC	<i>öl, tumba-ut</i>
CV	<i>mi, še-de</i>
CVC	<i>nēt, o-gər</i>
CVCC	<i>goš-qalq</i>

— Nyenyec

CV	<i>sā</i>
CVC	<i>ηη</i>
CVCC	<i>jerw</i>
CVCCC	<i>jürt⁶</i>
CVCCCC	<i>ηabcm⁶</i>

— Nganaszan

V	<i>i-čun, tehi-a</i>
VC	<i>am-ti</i>
CV	<i>tə, ta-gə</i>
CVC	<i>kir</i>
CVCC	<i>ka-čajm-kümi</i>

— Enyec (tundrai — baji)

V	<i>o-mulej⁷</i>
CV	<i>ne-hu-ro</i>
CVC	<i>si⁷</i>
CVCC	<i>ji-sej⁷</i>

(erdei — mugad̄di)

V	<i>u-bohon, tone-a</i>
VC	<i>oz-hoñ</i>
CV	<i>ñi</i>
CVC	<i>mođ</i>
CVCC	<i>ñej⁷</i>

Szembeötlő, hogy összességében milyen kicsi a V-kezdetű szótagok száma. (Az egyes szótagtípusok előfordulási gyakoriságára ezúttal nem térek ki.⁷)

b) Idegen szóképzési elemek

Jelen esetben csak az oroszból bekerült szavakat elemzem, hiszen ezek az idegen elemeknek igen jelentős rétegét adják.

V	<i>radi-o</i>
VC	<i>hoža-ist-wo</i>
CCV	<i>sta-kan</i>
CCVC ⁸	<i>klass</i>

⁵ Az itt előforduló *qw* mássalhangzókapcsolat volta kétségesnek tűnik előttem!

⁶ Vö.: HAJDÚ PÉTER, ChrSam. 28.

⁷ Vö.: MÁRK TAMÁS: NyK. 73:169. 1.

⁸ A szóeleji mássalhangzó-torlódást ma is igyekszik elkerülni a szölkup. Pl.: az orosz *zpez szó kirák* formában használatos. Vö.: még HONTI LÁSZLÓ: NyIOK 1971. 3–4: 519. 1.

CCCVC	<i>stroč-ka</i>
CVCC	<i>ok-tabr</i>
CVCCC ⁹	<i>gosu-darst-wo</i>
CCVCC	<i>krest-jañin</i>

c) Hangutánzó szavak:

V	<i>a-e, ö-qirni</i>
VC	<i>am-am</i>
CV	<i>či-čiripa</i>
CVC	<i>saqi-lim-pa</i>
CCVC	<i>tram-tam</i>

Ebben a csoportban lehet jelenleg a legkevésbé a teljességre törekedni. A hangutánzóktól — éppen jellegüknél és rendeltetésükénél fogva — igen változatos képet várhatunk. Sajnos nem áll rendelkezésre olyan nagy anyag, amiből kellő biztonsággal általánosíthatnánk. Akár látatlanban is megkockáztatható viszont, hogy a túrés határ bizonyára ebben a szócsoporthoz a legrugalmasabb.

4. A szölkup szavakban is megfigyelhető az a tipológiai sajátosság, hogy egy szóban a szótagok mennyiségi gyarapodása az egy szótagra jutó mássalhangzók számának csökkenését eredményezi.¹⁰ Ebben közvetve az is benne van, hogy a hosszabb szavakban kevesebb fonéma jut egy szótagra, mint az egy-két szótagúaknál.

Példa	Fonémaszám	Szótagszám	Formatípus
<i>üt</i>	2	1	VC
<i>čap</i>	3	1	CVC
<i>küpt</i>	4	1	CVCC
<i>nini</i>	4	2	CVCV
<i>lōsit</i>	5	2	CVCVC
<i>niččik</i>	6	2	CVCCVC
<i>ijami</i>	5	3	VCVCV
<i>pārinti</i>	7	3	CVCVCCV
<i>sumptäsä</i>	8	3	CVCCCVCV
<i>imakota</i>	7	4	VCVCVCV
<i>näkäniti</i>	8	4	CVCVCVCV
<i>sēčimtalil</i>	11	4	CVCCVCCVVC
<i>šötqälälñiti</i>	12	5	CVCCVVCVCVCV
<i>kōptiralteñiti</i>	14	6	CVCCVVCVCVCVCV
<i>sumpikolimpiläsä</i>	16	7	CVCCVVCVCVCVCVCV

A fenti példaanyag is mutatja, hogy a szölkup szótagépítés meglehetősen kiegyensúlyozott. Nincsenek látványosan nagy eltérések a rövid ill. a hosszú szavak szótagjai között, viszont a fent említett szabályszerűség mindenképpen nyomon követhető. Ha mindezek mellé figyelembe vesszük azt is, hogy az esetek hetvenöt százalékában *CV* szerkezetű szótaggal találkozunk, valamint

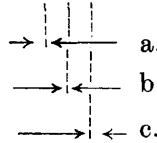
⁹ Már ebben az alakban is soknak tűnik a *CCC* halmazódás, hiszen van ilyen változat is: *gosu-dars-wo*.

¹⁰ P. MENZERATH, *Phonetische Studien* 3, Bonn, 1954.

hogy a *V* és *CVCC* szerkezet igen ritka, bizonyossággá válhat az előbbi kijelentés a szótagépítés kiegyensúlyozottságáról.

USZPENSZKIJ megállapítja, hogy ha valamely nyelvben létezik *CCCV* szótag, akkor abban bizonyosan lesz *CCV* is, stb.¹¹ Ezt a tipológiai általánosítást el is fogadjuk, azzal a megszorítással, hogy a kiinduláshoz a levezetési lánc első elemét körül kell határolnunk. Vagyis végig kell járnunk azt az utat, amit az eddigiekben a szótagalkotásról kifejtettem. Tudnunk kell tehát, hogy a *VCCCCV* szerkezetű szó *a*, *b*, *c* stb. tagolódású-e:

V C C C C V

5. Dolgozatomban a szölkup szótagok típusrendszerét igyekeztem felvázolni. A vizsgálódások alapját főként tipológiai megfontolások képezik, s ezek segítségével, úgy érzem, nem csak a szölkup szótag közelíthető meg. Ez annál is inkább feltételezhető, mert ahogy minden nyelvben vannak fonémák (*C* és *V*), úgy minden nyelvben vannak szótagok is. Az így meglévő látzólagos sokféleségben pedig bizonyosan rejtőznek olyan általános érvényű szabályok, amik több nyelvben egyformán érvényesülnek. Az areáliák természetesen ez esetben is figyelembe veendőek.

MÁRK TAMÁS

Zur Silbenbildung des Sölkupischen

Die Arbeit behandelt im einleitenden Teil allgemeine Fragen im Zusammenhang mit den Silben. Dazu gehört unter anderem auch, daß die Form der Silbenanfänge und Silbenenden bestimmte lautkombinatorische Eigenschaften festlegen.

Bei Untersuchung des Tas-Sölkupischen kommen gesondert die einheimischen, die fremden und die klangnachahmenden Wörter vor.

Aus der Eigenart des wortanlautenden und wortauslautenden Lautverbindungen können wir auf die Struktur der Silben schließen. Man kann annehmen, wenn in einer Sprache irgendeine Lautverbindung nicht am Wortanfang oder am Wortende stehen kann, daß dann derselbe Lautverbindungstypus auch in wortinneren Silben weder an ihrem Anfang noch an ihrem Ende vorkommen kann.

Diese Hypothese ist auch an sölkupischen Beispielen nachweisbar. Weitere Besonderheiten im Sölkupischen unterstützen diese Feststellungen (im Wortinneren gibt es keine -CCCC- Verbindung usw.).

Daneben folgt die Demonstration der phonologischen Struktur der sölkupischen Silben, wobei der Autor einen kurzen Vergleich mit einigen anderen samojedischen Sprachen macht. Weitere Beispiele veranschaulichen, auf welche Weise sich die Phonemanzahl beim Wechsel der Silbenzahl bildet.

TAMÁS MÁRK

¹¹ USZPENSZKIJ, Szstruktur'naja tipologija jazikov, Moszkva, 1965. 182—222.

Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról

1. Földrajzi neveink strukturális sajátságainak a fölismerése (l. NyK. 72: 95. kk) nemcsak új elméleti eredménnyel gazdagította névtudományunkat, hanem sok új problémát is állított az elé. Afelől nem lehetnek kétségeink, hogy a névstruktúra jelenleg még tisztázatlan, kellően meg nem világított részletei az elkerülhetetlen viták hevében, mint általánosan elfogadott tudományos konvenciók, idővel kijegecesednek majd. Annak sem látom különösebb akadályát, hogy a pillanatnyilag ellentétben állónak látszó névélettani és strukturális szempontok hamarosan közös nevezőre kerüljenek, minthogy ténylegesen nem is ellenlábasai, hanem kölcsönös kiegészítői egymásnak, ahogy ezt jelen tanulmányom is igazolni fogja. A kételkedések és ingadozások mellett azonban egy veszély lehetőségét is fölveti a földrajzi nevek ismertté lett strukturája.

Földrajzi neveink lényegéhez eddig is különböző irányokból próbáltunk közelíteni. Kutatási céljaink és módszereink egyrészt — magától érthetően — a nyelvészeti, másrészt a történeti — művelődés-, település-, gazdálkodástörténeti — és néprajzi, tehát a névélettani szempontok heterózisa maradt mostanáig. E jelzett szempontok figyelembevételre jogos és elkerülhetetlen névkutatásunkban, tudnunk kell azonban, — ha szabad itt ezzel a kifejezéssel élnem, — disztिंगválni. Félő ugyanis, hogy most, a strukturális szempontok jelentkezésével, a kutatásnak az eddigi heterogenitása tovább fokozódik, esetleg olyannyira, hogy — a nézőpontok különbözősége alapján — egymástól szétváló névkutatási irányzatok alakulnak ki. És valljuk be azt is, hogy ezek az irányzatok egészen természetes jogok alapján alakulhatnak ki.

A földrajzi név — anyagát tekintve — akusztikai jelenség. Minthogy azonban éppolyan hangtani, szótani, alaktani és jelentéstani sajátságokkal rendelkezik, mint a köznévi illetve köznévi szó szerkezet, ténylegesen nyelvijelenségnek kell tartanunk. Ez természetesen azt jelenti, hogy a földrajzi nevek is alá vannak vetve a nyelv általános törvényeinek: nem mentesek a nyelvi tendenciáktól, nyelvjárási hatásoktól, sőt a nyelvi konzervatívizmus is éppúgy — olykor még fokozottabban — föllelhető bennük, mint más nyelvi jelenségekben (vö. BÁRCZI GÉZA, Szók.² 150; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa, Bp. 1967. 187. kk). Ez a tény pedig nemcsak indokolja azt a régóta művelt és eredményekben gazdag kutatási gyakorlatot, mely szerint a földrajzi neveinket nyelvészeti tanulmányozás tárgyává tettük, hanem jogalapot ad arra, hogy ezt a gyakorlatot a jövőben is kövessük (l. INCZEFI GÉZA: SzPFÉ. 1962. 31).

LŐRINCZE LAJOS (Földrajzi neveink élete, Bp. 1947.; Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai, Bp. 1949.) alapvető elméleti és módszertani névkutatói munkássága nyomán az is ismeretessé vált, hogy a föld-

rajzi név nemcsak nyelvésszeti jelenség. Mint a táj egyes részeit egyediesítő, s így az ember gyakorlati céljait szolgáló emberi termék, a földrajzi név kifelé szoros viszonyt tart a tájjal és az emberrel. Hatása alatt áll a táj változásainak, az ember pszichikai, társadalmi, gazdasági és egyéb körülményeinek, nem egyszer éppen az emberi fantáziának. Újabb kutatásaink alapján azt is tudjuk, hogy a földrajzi nevek létrejöttét névtanilag kimutatható, úgynevezett determináló tényezők irányítják; alakulásukat, pusztulásukat az e tényezők között jelentkező szituációk szabják meg (l. BALOGH LÁSZLÓ, A szituáció szerepe tulajdonneveink alakulásában, Nyr. 95:158—161). Mindez pedig arra utal, hogy a földrajzi név — LŐRINCZE terminológiáját véve alapul — névélettani jelenség is, s mint ilyen, joggal igényt tart rá, hogy névélettani tanulmányozás tárgyává is tegyük. Jegyezzük meg, hogy az utóbbi két évtizedben ezt nem is mulasztották el kutatóink megtenni.

A földrajzi nevek nemrégiben kimutatott strukturális sajátága (l. BALOGH LÁSZLÓ, A földrajzi nevek struktúrája, NyK. 72: 95. kk.; uő. A földrajzi nevek szerkezeti rendszere, uo. 74: 200. kk) bizonyítja azt is, hogy a földrajzi nevek nemcsak kifelé — az ember és a táj felé — tartanak fönt viszonyt, hanem rendelkeznek egy sajátos — neven belüli — szerkezettel, aminek kimutatható egységei: bázisnév és lokalizátor (l. NyK. 72:101), belsőleg is viszonyt tartanak egymással. Ebből következik, hogy a földrajzi név strukturális jelenség is, s ezért kutató munkánkban strukturális tanulmányozás tárgyát is képezhetik. Hogy ilyen jellegű vizsgálatokat eddig még nem végeztünk, az csupán a névstruktúra kései fölismerésével indokolható. Nincs azonban akadály a annak, hogy az eljövendő időben ilyen vizsgálatokat ne végezhesünk.

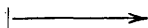
A speciális névkutatási irányzatok kialakulására tehát fejtegetésünk alapján nemcsak a lehetőség, hanem a természetes jogalap is megvan. Ennek megtörténte azonban — az irányzatok öncélúsága miatt — általános névtani szempontból nem lenne előnyös az én meglátásom szerint. LŐRINCZE LAJOS (Földrajzinév-gyűjtésünk . . . , 4.) mondja, hogy „minél több szempontból vizsgáltuk meg földrajzi neveink különböző típusait, annál határozottabban felmerült egy olyan kutatásnak a szükségessége, melynek középpontjában nem egy másik tudományág, hanem maga a név áll.” — A földrajzi név, mint láttuk, heterogén jelenség: anyagában nyelvi, külső viszonyában névélettani és belső viszonyában strukturális jelenség. Így, ha bármelyik speciális — pontosabban öncélú — irányzat alapján fognánk is vallatóra a földrajzi neveket, csak részeredményt kaphatnánk, minthogy részanyagot tettünk vizsgálat tárgyává. Az eredmények esetleges bővítése pedig csak azzal járna, hogy vizsgálatunkban túltengene vagy a nyelvésszeti vagy a lélektani, illetve vagy a különféle történeti vagy a strukturális szempont, s ezzel a névtudománytól távolodva, valamely más tudományág felé közelítenék.

Általános névtani szempontból tehát csak az lehet előnyös, ha a földrajzi nevek heterogén sajátosságait egységbe fogva, egy olyan komplex vizsgálatban végezzük kutató munkánkat, melyben sajátos plasztikájával: nyelvi anyagának valamint külső és belső viszonyainak hármasszoros dimenziójában jelentkezik a földrajzi név.¹

¹ Ez a kívánalom nem új, SEBESTYÉN ÁRPÁD (MNy. 13:31) már évekkel ezelőtt számolt hasonló jellegű igények lehetőségével.

2. Plasztikát és hármás dimenziót mondtam. Hadd próbáljam ezt a következőkben geometriai segédlettel szemléltetni is.

Ha földrajzi neveinket csupán nyelvi alapon vizsgáljuk, akkor csak a nevek nyelvi anyagáról kaphatunk képet. Az állapot mind leíró, mind történeti szempontból azonos. Némi többlet akkor mutatkozhat, ha a történeti és leíró anyagot párhuzamba állítva boncolgatjuk. Ekkor képet nyerhetünk a nevek időbeli változásairól is. A vizsgálat azonban így is egyoldalú marad, mert a földrajzi nevek nyelvi vizsgálata csak arra képes, hogy számot adjon a nevek nyelvi anyagának állandóságáról illetve változékonyságáról. Az ilyen vizsgálati módszert, minthogy egyirányú, geometriailag egyetlen vízszintes egyenessel ábrázolhatjuk:

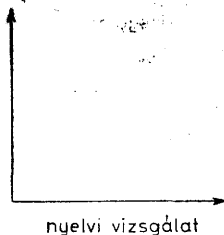

A csupán névélettani vizsgálat nagyon hasonlít ehhez a csupán nyelvi szempontú vizsgálathoz. Nem képes egyébről, mint a földrajzi nevek külső viszonyairól fölvilágosításokat adni. A történeti és leíró adatok párhuzamában, ahogy a pusztán nyelvi vizsgálat esetében is láhattuk, képet nyerhetünk még a külső viszonyok változásairól is. Geometriai képe tehát a névélettani vizsgálati módszernek is csupán egy egyenes. Tekintettel azonban arra, hogy a névélettani vizsgálat nem esik egybe a nyelvi vizsgálattal, s minthogy érintkezési pontjuk van, — metszik egymást, — nem is párhuzamos vele, egy függőleges egyenessel tudjuk szemléltetni:

Megváltozik azonban ez a geometriai kép akkor, ha a hangoztatott é ajánlott komplex vizsgálat értelmében a nyelvi és a névélettani kutatásoka egységbe hozzuk. Ez esetben így ábrázolhatunk:

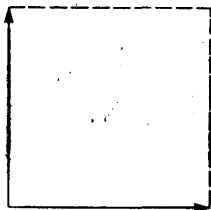
névélettani vizsgálat

nyelvi vizsgálat

Ennek a geometriai képnek már két egyenese van, amit két dimenzióknak foghatunk föl: hosszúság = nyelvi dimenzió, magasság = névélettani dimenzió. Szemléltetésünkben így egy plasztikusabb ábra jelentkezik, mivel két dimenzióban a geometria tanítása szerint már a síkot

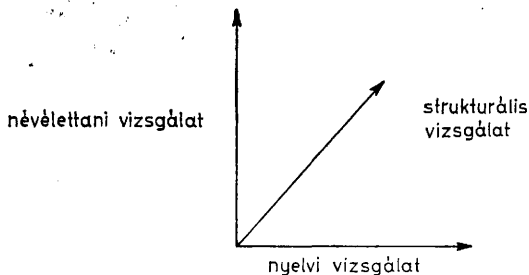
láthatjuk. Ennek megfelelően ki is egészíthetjük vázlatunkat az alább látható két dimenziós formára:

A csupán strukturális szempontú vizsgálat is csak a földrajzi nevek egyetlen sajátosságáról, a nevek belső szerkezetéről illetve annak változásairól képes adatokat közölni. A szemléltetés tehát itt is egyetlen egyenessel történhet. Mivel azonban a strukturális vizsgálat nem esik egybe és nem is párhuzamos a névélettani illetve nyelvi vizsgálatokkal, csupán érintkezési pontjaik vannak, a strukturális vizsgálat geometriai szemléltetése a függőleges és vízszintes határesetével, egy ferde-egyenessel valósítható meg:

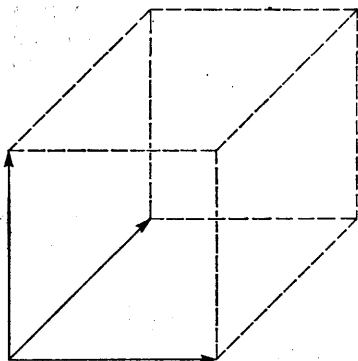

Ha ezekután, a komplex vizsgálat követelményeinek megfelelően, egységbe hozzuk mind a három kutatási irányt, a következő geometriai képet kapjuk:

Az egységbe hozott három egyenes, három dimenziónak felel meg: hosszúság = nyelvi dimenzió, magasság = névélettani dimenzió, mélység = strukturális dimenzió. A geometria szerint három dimenzióban az idomok jelentkeznek. Ezért földrajzi neveink vizsgálatának szemléltetésére szerkesztett ábránkat végezetül is ebben a formában alakíthatjuk ki:

Ezzel a szemléltetéssel igazoltuk azt, hogy földrajzi névkutatásunkban csak akkor adhatunk teljes, azaz plasztikus képet a földrajzi nevekről, ha mind a nyelvi, mind a névélettani és mind a strukturális sajátosságok egységében az ajánlott komplex vizsgálattal végezzük ezután tudományos földrajzi-név-kutató munkánkat.

3. Eddigi fejtegetésemben többször és hangsúlyozottan megemlítettem, hogy a földrajzi nevek nyelvi, névélettani és strukturális sajátosságai nem fedik egymást, egymással nem is párhuzamosak, de határozott érintkezési pontjaik vannak. Hogy ezek az érintkezési pontok hol találhatóak és milyen jellegűek, azt az ezután következő névkutatás derítheti föl majd részleteiben, de néhány saját gyűjtésű történeti és jelenkori szamosháti földrajzi név alapján a legkézenfekvőbbekre már itt rámutathatok.

A földrajzi neveket anyagi változásukban vizsgálhatjuk legbiztosabban és legkényelmesebben. Biztonságos a vizsgálat, mert a földrajzi nevek anyaga ténylegesen nyelvi jellegű, s így anyagbeli változásuk is csak nyelvi változások formájában jelentkezhet. A nyelvi változások vizsgálatára pedig jól bevált hagyományos és megbízható módszerek állnak rendelkezésünkre. Kényelmessé pedig az teszi az ilyen vizsgálatot, hogy a történeti és jelenkori párhuzamos adatok segítségével a változások nyelvi mibenléte könnyen hozzáférhető.

A nyelvi változásoknak hangtani, alaktani, lexikális és jelentéstani szempontjait szokás elkülöníteni. A továbbiakban én is ebben a rendszerezésben közlöm bizonyító adataimat és észrevételeimet, de annyi módosítással, hogy a jelentéstani változásokra itt most nem leszek tekintettel. E módosításra egyrészt az kényszerít, hogy szűk területről származó történeti adattáram jelentéstani vizsgálatokra nem ad kellő lehetőséget; másrészt pedig úgy látom, hogy a földrajzi nevek jelentéstani és névélettani sajátosságainak összefüggése annyira közismert, — mondhatni közönséges —, hogy azt külön bizonyítani ma már fölösleges. Gondoljunk például arra, hogy földrajzi neveink névélettani rendszere szinte teljes mértékben a földrajzi nevek jelentéstani sajátosságaira épült (I. LŐRINCZE LAJOS, *Földrajzi neveink élete*, Bp. 1947.; INCZEFI GÉZA: *SzPFÉ.* 1962. 33–36. stb.). Ezért a továbbiakban a földrajzi nevek hangtani, alaktani és lexikális változásain keresztül töreksem a földrajzi nevek nyelvi, névélettani és strukturális sajátosságai között tapasztalható kapcsolatok kimutatására.

a) *A földrajzi nevek hangtani változásairól.*² — Már említettem, egyébként kutatóink körében is közismert tény, hogy a földrajzi nevek nem mentesek a nyelvi tendenciáktól, nyelvjárási hatásoktól és nyelvi konzervatívizmusoktól. Szamosháti példáim szépen igazolják ezt. Kerül példa a nyíltabbaválás szemléltetésére: MAKS. 1357. *Huzyuzeg* > Kbv. 1891. *Hosszu szeg* (Szszeg); ORTV. 1296. *Kuchurd fuka* > 1966. *Kocsörd* (Szszeg) stb. Bizonyíthatom a jövevényszavak nehéz hangkapcsolatainak ejtéskönnyítő hangátvetésre való törekvését is (l. erre egyébként DEME LÁSZLÓ: MNYTK. 69:32); CSÁNKI 1368. *Tehnye* > 1966. *Tenyhe* (Szszeg). Kimutatható a nyelvjárási hatás is: MAKS. 1425. *Welche, Welcherethe* > 1966. *Vőüs réti* (Nábr). Itt az *-el-* hangkapcsolatnak a Szamoshátra oly jellemző *-őü-* pótlónyújtásos változásával van dolgunk. — Idézhetném tovább is az adatokat, de valamenyiből az derülne ki, amit már ennyiből is láthatunk: a földrajzi nevek hangtani változásai — a vizsgált nyelvjárásterületen belül — nyelvi változások csupán, s nem látszanak összefüggésben lenni a földrajzi nevek névélettani és strukturális sajátágaival. Ez pedig azt jelenthetné, hogy a földrajzi nevek hangtani vizsgálata általános névtani szempontból közömbös, s így termékenynek sem ígérkezik.

Egy jelenkori szamoszegi adat — történeti párhuzamát, sajnos, nem sikerült fölkuatnom³ —: *Küsszeg*, mégis utal valamire. A község nyelvjárására jellemző az *ü*-vel szembeni *i*-zés: 1966. *fil, fige, firész, firhang, firidik, igyes, siket, rihes, bikfa* stb. Ez a jelenség nyelvi konzervatívizmusnak minősül, minthogy BENKŐ LORÁND (Nyj. tört. 88) kutatásai szerint az állapot azzal magyarázható, hogy az *i* > *ü* irányú, XVI. századi nyelvi tendencia alól az északkeleti-nyelvjárásterület, ahová Szamoszeg is tartozik, kivonta magát. A *Küsszeg* földrajzi név, továbbá a *hütös* 'hites (pl. feleség)' és még egy néhány adat azonban arra utal, hogy ez a tendencia Szamoszeg nyelvjárásában is megpróbált, jöllehet sikertelenül, eluralkodni. Ennek a kísérletnek az eredménye az idézett *ü*-zű adatok. Így a tájegységen belül, mint egy sikertelen nyelvi tendencia megőrzött maradványát, „viszonylagos” hangtani konzervativizmusként tarthatjuk számon a *Küsszeg* földrajzi nevet is. Névtani szempontból ez látszólag éppolyan közömbös példának mutatkozik, mint amilyenek a nyíltabbaválásra idézett előbbi adatok voltak. Alaposabb vizsgálattal azonban mégis többnek bizonyul.

A *Küsszeg* név *küs-* elemét a szamoszegi lakosság már nem tudja kapcsolatba hozni a *kis* szóval, azaz a *küs-* szó egykori 'kis' jelentése a szamoszegi nyelvtudatban mostanra elhomályosult. Bizonyíték erre, hogy a mai lakosság a 'kis' fogalom jelölésére mindig a *kis* szót használja, továbbá, hogy a *Küsszeg* földrajzi név magyarázatára, a népetimológia kutatója számára bizonyára tanulságos, de különben egészen helytelen megoldásokat ad. Egyes

² Az ezután jelentkező rövidítések értelmezése a következő: CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában (Bp. 1890—1913); Kbv. = KATASZTERI birtokvázlatok 1891. (a jelzett községekből); MAKS. = MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye (Bp. 1942); ORTV. = ÖRTVAY TIVADAR, Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig (Bp. 1882. I—II); PEST. = PESTHY FRIGYES, országos kéziratos földrajzinév-gyűjtemény (Országos Széchenyi Könyvtár, Fol. Hung. 1114); Nábr. = Nábrád; Ksemj. = Kérszemjén; Szkér = Szamoskér; Szszeg = Szamoszeg. — A csupán 1966-tal jelzett adatok saját helyszíni gyűjtéseimből származnak.

³ PAPP LÁSZLÓ lektori jelentése szerint a *küs* forma régiség, a XVI. századi iratokban gyakran jelentkezik a szatmári részekről.

adatközlőim azon az alapon, hogy ezt a Szamos-parti területet gyakran elöntötte a víz, s emiatt művelése nehéz és kockázatos volt, kapcsolatba hozták a *küzd* igével, s *Küszködő-szeg*-félének magyarázták. Mások *Küs-szeg* 'köves-szeg'-nek vélték eredeti fokon a nevet, mivel szerintük a Szamos vize köveket hordott volna az itteni part mentére, noha ez a Szamosnak szinte a torkolatvidéke már. Ismét mások egy *Közös-szeg* formának gondolták, mondván, hogy régebben a szomszédos panyolaiakkal közösen birtokolták ezt a területet. Mondanom sem kell, hogy kutatásom ezeket a népies magyarázatokat nem igazolhatja. Hogy valóban a *kis* szó rejlik ebben a névben, leginkább bizonyítja az a tény, hogy a szomszédos folyókanyarban megtalálható a párhuzamos *Natyszeg* nevű dűlő is.

Az adat névtani érdekességét egy olyan névtani szempontú szituáció-változás (vö. erre: Nyr. 95:159) adja, amelyik a folyamszabályozás eredményeképpen jelentkezett. A Szamos szabályozása ugyanis úgy alakult, hogy utána az eredetileg kisebb területű *Küsszeg* nevű dűlő akkora, sőt — terrepmegfigyeléseim alapján — inkább nagyobb lett, mint az eredetileg terjedelmesebb *Natyszeg* nevű dűlő. Ez a méretekben jelentkező szituáció-változás igényelné a névváltozást is (l. i. m. 161). Ilyen azonban Szamosszezen nem következett be, mert a „viszonylagos” nyelvi konzervativizmust őrző *küs*- szó időközben, éppen konzervativizmusa miatt, jelentés nélkülivé vált, s így a *Küsszeg* ~ *Natyszeg* nevek valóság-viszonyában jelentésbeli ellentmondást nem észlelhet a község mai lakossága, minthogy nem 'kis' és 'nagy' jelentésű nevek, hanem jelentés nélküli és jelentéssel bíró földrajzi nevek állnak egymással szemben.

Az elmondottakból tehát azt az elméleti tapasztalást lehet levonni, hogy a földrajzi neveknek azok a hangtani sajátosságai, amelyek jelentés nélkülivé teszik a földrajzi nevek valamely elemét, gátlólag hatnak a névélettani szempontú szituáció-változások által igényelt névváltozások megvalósítására. Így a földrajzi nevek hangtani és névélettani sajátosságai között valamelyes érintkezés főnáll.

Föl kell hívnom a figyelmet a földrajzi nevek hangtani vizsgálatának egy olyan jellemzőjére is, amelyik közvetve segíti névkutatásunkat. Ha megfigyeljük a következő párhuzamos adatokat: MAKS. 1357. *Huzzyuzeg* > PEST. 1864. *Husszu szeg* > Kbv. 1891. *Hosszu szeg* (Szszege), kételkednünk kell az 1864-es adat hitelében. Még, ha föl is tételeznénk, hogy a név 1864-ig, egy nyelvi konzervativizmussal, megőrizte az eredeti zárt *u* hangot, nehezen lehetne el, hogy ezt a századokig őrzött sajátosságot minden nyelvi inspiráció nélkül — a nyíltabbaválás kora már rég lezárult — a múlt század utolsó negyedében megváltoztatta volna. Arról lehet itt szó, hogy az 1864-es adat följegyzője tévesen *u*-val jelölte a valóságban *o*-nak ejtett hangot. Nagyon tanulságos a Kbv. 1891. *Desseuffy tanya* > 1966. *Dèrszöüfi tanya* (Szkér) párhuzamos adat is. Itt sem hangtani változásról van szó, csupán arról, hogy az 1891-es forrás a korabeli helyesírás szerinti hivatalos névformát közölte, az 1966-os adat följegyzője pedig a népies kiejtésűt. — E példák bizonyosságként megállapíthatjuk, hogy a földrajzi nevek hangtani vizsgálatának a segítségével a téves följegyzésű adatok hitelesíthetők, illetve a hivatalos névformák a népiesektől elszigetelhetők. Ebből pedig az következik, hogy a földrajzi nevek hangtani vizsgálata általános névtani szempontból sem lehet közömbös, nem mellőzhető.

b) A földrajzi nevek alaktani változásairól. —

A rendelkezésemre álló adatok alapján két típust tudtam elkülöníteni: 1. a l a p-szó és képzett szó; 2. jelöletlen és jelölt szerkezet váltakozik a történeti és jelenkori adatok párhuzamában: MAKS. 1425. *Borsou* > 1966. *Borsóys* (Nábr.); MAKS. 1279. *Deusteluk* > 1966. *Dijóybereg* (Szkér); MAKS. 1425. *Thekeyzagh* > 1966. *Tököshát* (Nábr., Ksemj.); példa az utóbbira: MAKS. 1433. *Jacobzege* > 1966. *Jakapszeg* (Nábr.); MAKS. 1425. *Welcherete* > 1966. *Vöüs réti* (Nábr.). — Jeleznem kell, hogy a változási irány a kevés adat alapján sem egysíkú.⁴ Bővebb és nagyobb területről származó példák segítségével erről majd biztosabbat lehet mondani.

A földrajzi nevek alaktani vizsgálatában különös jelentőséget tulajdonítok azoknak az adatoknak, melyekben az eredeti képző nélküli forma később képzővel — főképpen *-s* melléknévképzővel — jelentkezik a forrásokban. Úgy látszik ugyanis, hogy a földrajzi nevek ilyen természetű alaktani sajátága exponáltan érintkezik a név strukturális sajátosságával. Ezt a meggyőződésemet azokra az *-s* képzős önálló lokalizátorokra (l. erre: NyK. 72:108) építem, melyeket az egész magyar nyelvterületről, s így például Szamosszegegről is bőven ki tudunk mutatni: PEST. 1864. *Fiatalos*, PEST. 1864. *Golyvás* > 1966. *Géjvás*; 1966. *Hegyess*, *Kincses*, PEST. 1864. *Otóványos*; 1966. *Pettyes* stb. E nevekről azt tartjuk, hogy egy eredetibb, teljesebb névformából strukturális változás következményeképpen jelentkeznek (l. i. m. 107). Nem gondolom lehetetlennek, hogy ennek a strukturális rövidülésnek éppen a nevekben jelentkező *-s* képzővel magyarázható az indítéka. A j e l e n t é s t a p a d á s n a k nevezett köznévi változás analógiájára — mint például: *fenyves erdő* > *fenyves*, *lábás edény* > *lábás*, *farkas állat* > *farkas* stb. — azokban a földrajzi nevekben is megindulhatott egy rövidülési folyamat, melyekben eredeti vagy később bekerült *-s* képző tapasztalható.⁵ Ezt a föltevésemet igazolni tudom szamosszegi történeti adatokkal: PEST. 1864. *Nyárási Dűlő* > 1966. *Nyáros*; PEST. 1864. *Kincses Morta* > 1966. *Kincses*.⁶

A földrajzi nevek alaktani és strukturális sajátosságai tehát valóban kapcsolatban vannak egymással, s így vizsgálatainkban ezzel föltétlenül számolnunk kell.

c) *A földrajzi nevek lexikális változásairól.* — Mindjárt előljáróban kiemelem, hogy példáim közül az idevonhatóak jelentkeznek leggazdagabban, s véleményem szerint ez országos viszonylatban sem lehet másképp.

Tapasztalatom alapján a földrajzi nevek lexikális változása háromféle: 1. lexikális csökkenés, pl. MAKS. 1425. *Bakona zygethe* > 1966. *Bakonya* (Nábr.), PEST. 1864. *Sűrű erdő* > 1966. *Sűrű* (Szszeg); 2. lexikális bővülés, pl. MAKS. 1357. *Eger* (= 'erdő') > PEST. 1864. *Nagyéger* (Szszeg); 3. lexikális fölcserélődés, pl. Kbv. 1891. *Alsó erdő* > 1966. *Gazdák erdeje* (Szszeg), MAKS. 1459. *Feketeher* > 1966. *Nagyéger* (Ksemj.).

⁴ *Borsou* > *Borsóys*, de *Deus(telek)* > *Dijóy(bereg)*.

⁵ PAPP LÁSZLÓ lektori jelentése hangsúlyozza a jelentéstapadással szemben a ráértés létjogát e példák esetében. Ennek a lehetőségét magam sem zárom ki (vö. pl. NyK. 72:108). Az ilyen adatok azonban, mint: PEST. 1864. *Kincses Morta* > 1966. *Kincses*; PEST. 1861. *Nyárási Dűlő* > 1966. *Nyáros*, csak jelentéstapadással alakult szerkezeti változásokra utalnak.

⁶ Az ország különböző vidékeiről hasonló példákat l. NyK. 72:104–105.

A példák tanúsága szerint a lexikális csökkenés és a lexikális bővülés mind a névélettani, mind a strukturális sajátságokkal kapcsolatban áll; a lexikális fölcserélődés pedig csupán a névélettani sajátságokkal függ össze. A földrajzi nevek lexikális változása tehát a névélettani és strukturális változások függvényeként jelentkezik. De nézzük meg ezt egy-egy példán!

A már idézett 1425-ös nábrádi *Bakonazygethe* földrajzi nevet a mai lakosság *Bakonya* formában ismeri. A változás nyelvi szempontból lexikális csökkenés, a név belső szerkezeti viszonya alapján strukturális rövidülés. Ha azonban megpróbáljuk rekonstruálni névélettani alapon azt a situációt, amiben a név keletkezett és változott, teljes bizonyossággal tapasztalhatjuk, hogy a változás eredeti indítéka ez utóbb említett névélettani sajátságokból fakadó situációban rejlik (l. erre: Nyr. 95:159. kk).

A ma *Bakonya* névvel jelölt erdős terület a Túr folyó holtága mentén fekszik, és szintjével jelentősen kiemelkedik környezetéből. Jelenleg tehát *dombszerű*-nek hat. A folyamszabályozás előtt azonban egészen más volt az állapota. Az áradó Túr vize a laposabb környezetet elöntötte, de magát a jelzett területet nem. Így régen az *szigetszerű*-en hatott. Az ősből név jelölt birtokszerkezete: „zygethe”, határozottan egy nagyobb tájegység differenciálódására utal. Mindezek ismeretében pedig azt tarthatjuk a névről, hogy az olyan *másodlagos* (szekunder) földrajzi név (l. NyK. 72:109), amelyik lokalizátorát a differenciálódott *elsőleges* (primer) földrajzi neve (l. i. m. 104) után, mint *névadási alap* után kapta; bázisnevét pedig az elnevezendő földrajzi részegység közneve, azaz „szigetszerűsége” alapján. Ilyen situációban a név régen jó volt, és pontosan lokalizált. De, mint említettük, a folyamszabályozással ez a situáció megváltozott. A terület szintje ugyan nagyjából ma is olyan, mint 1425-ben volt, de a Túr vize már nem folyja körül, s ezért legföljebb *domb*-nak lehet tekinteni, de *sziget*-nek semmiesetre sem. A situáció-változás következtében tehát az eredeti név anakronisztikussá vált, s szükséges lett egy olyan névváltoztatás, ami ezt az anakronizmust megszünteti. A megoldás többféle lehetett volna, mint például egy **Bakony erdeje* vagy **Bakonya dombja* formájú lexikális fölcserélődés, minthogy a terület valóban erdő illetve valóban dombosabb rész. A lakosság (= *elnevező*) azonban a strukturális változás szabályai szerint járt el, elhagyta az anakronisztikus *-zygethe* bázisnevet, és önálló lokalizátort alakított a névből: *Bakonya*. Ehhez bizonyára hozzájárulhatott az is, hogy az eredetileg osztatlan tájegység differenciálódásával a többi másodlagos (szekunder) földrajzi nevek olyan újranevezéssel alakultak ki, melyben nem jelentkezett a tájegység elsőleges (primer) neve lokalizátorként. Az 1425. *Bakonazygethe* > 1966. *Bakonya* névváltozás tehát szerkezeti szempontból szabályos, és a célnak is megfelelő, de nyelvi területen, azaz a név anyagában, azonban mint lexikális csökkenés jelentkezik.

A lexikális bővülést mutató *MAKS. 1357. Eegur* > *PEST. 1864. Nagyéger* (Szszeg) adatok is hasonlóképpen értékelhetőek. Az eredetibb 1357-es *Eegur* adat, feltehetőleg már egy régiebb **Égererdő*-féle szerkezetből rövidült strukturális változással. Számunkra azonban ez most közömbös. Fontos az, hogy korabeli situációja alapján az *Eegur* név egy olyan erdős területet jelölt, amelyeknek jellemzője az égerfa volt. Ez a situáció azonban 1864-re megváltozott. Az erdőt kiirtották, s csupán egy hatalmas égerfa-példány maradt az egészről. A situáció-változás a jelentkező anakronizmus miatt igényelte a névváltozást, minthogy egy eredetibb erdő nevével utólag nem nevezhetnek

egyetlen fát.⁷A megoldás csak egyféle lehetett. Mivel az eredeti név már amúgy is önálló lokalizátor volt, az elnevezendő égerfa jellemző sajtásága (= nagy) alapján ezt a lokalizátort egészítették ki a *Nagy-* névelemmel: *Nagyéger*. Így kialakult egy olyan strukturális forma, melyben a lokalizátor + bázisnév viszonyában nem jelentkezett változás, hanem az csak a lokalizátoron belül nyilvánult meg. Nyelvileg természetesen lexikális változás formájában realizálódott mindez.

A lexikális fölcserélődésre a szamoszegi Kbv. 1891. *Alsó erdő* > 1966. *Gazdák érdeje* földrajzi nevet idézem. Hangsúlyozni kívánom itt, hogy a két név között dialektológiai különbséget is gondolok annyiban, hogy a régebbi adatot hivatalos, az újabb adatot népies eredetűnek hiszem. De ettől függetlenül, olyan lexikális fölcserélődést tapasztalok bennük, melynek indítéka egy eredeti névelettani szituáció megváltozásában kereshető és található.

Az eredeti szituáció rekonstruálása érdekében néhány történeti adalék idézése föltétlenül szükséges. Ezek a következők:

A gróf Károlyi családnak jelentős birtoka volt a község határában. Erre hatalmas tanya épült, amit hivatalosan *Károlyi tanya*, újabban *Petőfi tanya*, népiesen *Gróuftanya* (~ *Gróuftagosi tanya*) néven ismerünk.⁸ A tanya alatt közvetlenül húzódott a grófi család egyik erdeje, amit máig is *Gróuférdeje* néven emlegetnek. Ezentúl, tehát a tanyától távolabb, a grófi család másik erdeje feküdt, amit Kbv. 1891. *Alsó erdő* néven neveztek, de most *Gazdák érdeje* néven emlegetnek.

Az *Alsó erdő* név természetes szemlélet alapján keletkezett. Azt tapasztaljuk ugyanis a földrajzinév-adás gyakorlatában az általunk vizsgált területen, hogy egy adott viszonyítási-centrumhoz közelebb eső földrajzi egység általában felső, egy távolabb eső földrajzi egység pedig alsó jellegűnek minősül a helyzetviszonyításban. Mivel a tanyától — a grófi birtok központjától — a jelzett *Alsó erdő* nevű terület távolabb esett, jogosan kapta az *Alsó-* lokalizátort. Föltűnő csupán az a névadásban, hogy miért a tanya, és miért nem a község volt a viszonyítási centrum. A magyarázat erre csak az lehet, hogy az *Alsó erdő* nevet nem a falu lakói, hanem a községi hatóság, esetleg a tanya dolgozói alkották, s alapul — jogosan — a grófi birtok központi tanyáját vették. Mindezek mellett a név régen jó volt, és pontosan lokalizált.

Idővel azonban birtokos változás történt. A *Gróuférdeje* nevű terület állami tulajdonba került, az *Alsó erdő* nevű rész pedig a községi gazdáké lett. Ez a gazdacseré még nem eredményezett volna föltétlenül névváltozást, ahogy ezt a máig föntmaradó *Gróuférdeje* név is bizonyítja. Az a tény azonban, hogy a birtokos megváltozása mellett az *Alsó erdő* név keletkezésének eredeti szituációja is megváltozott, igényelte a névváltozást. Az új tulajdonosok viszonyítási centruma ugyanis már nem a falutól távol eső tanya volt, hanem maga a község. Ez esetben pedig az eredetileg *Alsó erdő* néven ismert terület inkább *Felső erdő-nek volna mondható a fentebb jelzett szemlélet szerint, minthogy közvetlenül a falu alatt húzódik. A szituáció megváltozásával az *Alsó erdő* név ellentmondásossá vált, s ennek feloldásán a lakosság úgy segített, hogy a névstruktúra változtatása nélkül, egyszerű lexikális fölcserélődéssel, az eredeti *Alsó-* lokalizátort az új birtokosok gyűjtőnévével (= *gazdák*) cserélte

⁷ L. erre: NyK. 72:118.

⁸ Az 1970-es szamosi árvíz egy épületrész kivételével teljesen elpusztította ezt a tanyát.

föl, s így a név *Gazdák érdeje* lett. Ezzel a megoldással mindkét névélettani jellegű változás elégtételt nyert: megszűnt a régi név ellentmondásossága, és kifejezésre jutott az új névben a birtokos változás ténye is. Nyelvileg mindez természetesen lexikális fölcserélődésben realizálódott.

4. Eddigi fejtegetéseink során képet kaptunk a földrajzi nevek plasztikájáról, a földrajzi nevek nyelvi, névélettani és strukturális sajátságainak legexponáltabb érintkezési pontjairól. Megtudtuk, hogy a földrajzi nevek hangtani sajátságai között előkerülnek olyanok, melyek gátlólag hatnak a névélettani indítékú szituáció-változással járó névváltozásokra. Valószínűsítettük azt a lehetőséget is, mely szerint a földrajzi nevek egyes alaktani változásai egy későbbi strukturális változás elindítói lehetnek. Végül bizonyítottuk, hogy a gyakran jelentkező lexikális változásokat általában a földrajzi nevek névélettani szempontú szituáció-változásai eredményezik. Mindezek ismeretében tehát joggal igényelhetjük földrajzinév-kutatásunktól azt a komplex vizsgálatot, amit címként állítottam fejtegetéseim élére.

Befejezésül még egy kérdésről szeretnék röviden szólni. Az elmondottak után önkéntelenül felvetődik az a probléma, hogy vajon egy ilyen komplex névtani vizsgálatban az idézett három sajátság (nyelvi, névélettani, strukturális) egyenrangúnak tekintendő-e, vagy valamelyik sajátságot ki kell emelni, uralkodóvá tenni, s a másik kettőt az alá rendelni. Jogerősen csak ezután következő névkutatásunk eredményei és tapasztalatai alapján adhatunk erre választ. Irányadó szempont esetleg az lehet, hogy a leginkább névtaninak számító sajátságot engedjük eluralkodni, ha erre egyáltalán szükség van. Igaz, lehetnek e téren megoszlóak majd a vélemények, egyéni elgondolásom szerint azonban a domináns szerepét a strukturális sajátság töltheti be azzal az indoklással, hogy míg a nyelvi sajátság túltengése a nyelvtudomány, a névélettani sajátság túltengése a különféle történet- és egyéb tudományok felé sodorhatná el névkutatásunkat, addig a strukturális sajátság még túltengése esetén is csak a névtudományhoz kötheti azt.⁹

BALOGH LÁSZLÓ

Über die komplexe Untersuchung unserer geographischen Namen

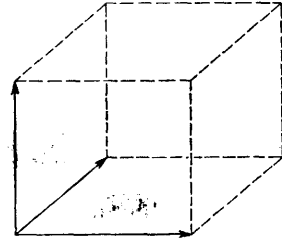
1. In seiner Studie stellt der Autor fest, daß unsere Forscher das Wesen unserer geographischen Namen in ihrer Hauptsache richtig, aber in voneinander wesentlich abweichenden Aspekten einander anzunähern versuchen. Die geographischen Namen als akustische Phänomene sind von sprachlicher Natur; aber nach außen, gegen den Menschen und die Landschaft hin, zeigen sie auch charakteristische Besonderheiten, und dadurch sind sie auch von namensphysiologischer Bedeutung; wir können sie sogar auf Grund ihrer inneren strukturellen Zusammenhänge auch für strukturelle Phänomene halten. Auf Grund dieser drei Faktoren kann die Forschung auf drei Gebieten vorgehen, und so können sich drei Forschungsrichtungen herausbilden: eine sprachliche-, eine namensphysiologische- und eine strukturelle Richtung. Jedoch wäre die Herausbildung solcher Richtungen von Nachteil, weil sie mit ihrem Selbstzweck zur Einseitigkeit führen würden, und sich von der Onomastik entfernend, die Forschung gegen andere Wissenszweige forttreiben, d. h. sie würden das Eigenprinzip der Onomastik gefährden.

⁹ Meg kell jegyezmem itt, hogy a strukturális sajátságok túlhangsúlyozása is veszélyes lehet, mert könnyen a névkutatás megmerevedéséhez vezethet.

2. Der zweite Teil der Arbeit veranschaulicht auf geometrische Weise, daß nur ein Komplex der sprachlichen, namensphysiologischen und strukturellen Besonderheiten ein ganzes, d. h. ein plastisches Bild der geographischen Namen geben kann. Der Verfasser stellt alle Forschungsrichtungen symbolisch durch je eine solche Dimension dar (sprachliche Dimension: $\rightarrow$; namensphysiologische Dimension: $\uparrow$; strukturelle Dimension: $\nearrow$), was für sich allein wenig besagend, aber aufeinander abgestimmt — zu einer Form vereinheitlicht — die Gesamtheit des Wesentlichen zeigt:

namensphysiologische
Richtung
(Höhe)

strukturelle Richtung
(Tiefe)

sprachliche Richtung
(Länge)

3. Im weiteren beweist der Autor mit einem geschichtlichen und modernen Vergleich, daß der natürliche Grund der komplexen Untersuchung ist, daß die sprachlichen, namensphysiologischen und strukturellen Besonderheiten voneinander nicht unabhängig sind, sondern daß es exponierte Berührungspunkte gibt. Der Autor beweist die Berührungspunkte dieser sprachlichen, namensphysiologischen und strukturellen Besonderheiten mit Hilfe des sprachlichen Materials der Namen und mit historischen Beiträgen auf Szamosháter Belegen basierend.

4. Der abschließende Teil der Veröffentlichung beinhaltet das Fazit, das man daraus ziehen kann. Es wird festgestellt, daß der Wunsch berechtigt ist, wonach im weiteren unsere Namensforschungsarbeit auf vielfältige Weise durch Aufeinanderabstimmen der sprachlichen, namensphysiologischen und strukturellen Besonderheiten fortgesetzt werden soll.

LÁSZLÓ BALOGH

Szláv eredetű tájszavak: *magyarka, piroska, siska*

1. Kézbe véve nem nyelvészeti tárgyú régebbi kiadványokat, különféle jellegű feldolgozásokat és monográfiákat, melyekről egyre többen állapítják meg, hogy milyen sok érdekes és fontos nyelvi anyagot is tartalmaznak, különösen azonban a levéltárak, elsősorban az Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) szinte áttekinthetetlen mennyiségű XVI–XVIII. századi anyagában búvárkodva óhatatlanul az ismert latin szállóige jut az ember eszébe — némi módosítással: *habent sua fata verba*.

Nem kevés ugyanis azon szavaknak a száma, amelyekről a porlepte régi írások átböngészése után sokszor hosszú évszázadok elmúltával csak napjainkban szerzünk ismét tudomást. Hogy csak néhány példát említsek: Ki tudja ma már, hogy a XVIII. században Tokaj-Hegyalján használatos volt a *barelka* 'kis úrtartalmú hordó', hogy a XVII–XVIII. században a mai Nyugat- és Közép-Szlovákia egyes vidékein mennyire mindennapos volt a *dany* 'adó', *dany* 'adópénz', hogy a XVII. század elején a mai Kelet-Szlovákia területén a juhoknak egyebek közt nemcsak vadrepce, de *horcsica* 'ua.' is táplálékul szolgált, és ugyanazon a tájon akkoriban a szekerhez nemcsak istráng de *licsak* 'ua.' is tartozott. Pedig ezek a nyilvánvalóan egykori tájszavak — jó néhány társukkal egyetemben — az OL. anyagából kétséget kizáróan igazolhatók. Csak éppenséggel eddig a nyelvészek, de általában a történészek vagy az etnográfusok sem vették számba a létezésüket. Sajnálatos tény egyébként, hogy a magyar nyelvészeti kutatások sokszor mennyire a kiadványokra alapozódnak csupán, pedig a feudális kori kiadatlan írásos emlékek sokrétűsége és gazdagsága olyan potenciális kincset rejt még magában, amelyet például mind a történeti nyelvjáráskutatás, mind a szó- és jelentéstörténet rendkívül jól hasznosíthatna.

Még csak egyetlen példa erre: A nyelvjárásokból és a nyelvtörténetből egyaránt ismerjük a *díbdáb* 'haszontalan, jelentéktelen dolog' (1597: TESz.,¹ MTsz.) és a *diribdarab* 'abgebrochene Stücke, kleine Stücklein' (1372 u./1448: TESz.; MTsz.) ikerszókat, de a R. *dibdarab* szóról nincs tudomásunk. Holott Újfalussy Lászlóné Pongrácz Anna arany és ezüst készletének XVII. századi összeírásában ez áll: „egy Darab Termis Kallaris Ezüstben foglalt hol-mi *dib darab* Ezüst eszközt” (OL. Radvánszky cs. lt. 81. cs. IV. o. XX.). Ez a *dib darab* lehet a *dib dáb* és a *dirib darab* kontaminációja, de létrejöhetett a *dirib darab* összerántása révén is. Ez esetben viszont közbülső láncszem volna a *dib dáb* és a *dirib darab* között és alátámasztaná azt a feltevést, amelyet a TESz.

¹ A dolgozatban használt rövidítések felsorolását l. a TESz. I. kötetében.

nem tart valószínűnek, hogy tudniillik a *díbdáb* a *diríbdarab* ikerszó összerántásával keletkezett.

Vannak viszont a magyar nyelvnek olyan szavai, amelyek időnként valaminek a kapcsán fölbukkannak, netán még a származásukról is szó esik, azután ismét feledésbe merülnek, míg valamilyen apropó megint felszínre nem hozza őket. Itt van pl. a *R. belc* ~ *belcs* szavunk, amelyről az OKISz. és a Századok (40:208) egy-egy adata alapján az EtSz. nem tudta eldönteni, hogy *belc*-nek vagy *belcs*-nek hangzott-e, 'weiß' jelentését pedig megkérdőjelezte. Kniezsa, SzlJsz. 595 ugyancsak e két adatra támaszkodva tárgyalja, mégpedig a kétes eredetű jövevényszavak között, egyértelműen *belc* formában, szintén megkérdőjelezett 'weiß', ill. 'blond' jelentésben. Mindamellet nagyon valószínűnek tartja Zolnai Gyula magyarázatát, amely szerint szavunk a szláv *bělъ* 'fehér' szóval függ össze, dacára annak, hogy a régi adatok olvasása bizonytalan. Minden bizonnyal a *belc* olvasat a helyes, s csupán megemlítem, hogy a Századok (40:208) alapján idézett *belcs* az eredetiben következetesen *belcz*-nek van írva, s ez a *cz* graféma az 1635. évi sárospataki összeírásban jelölhetett *c*-t, de gyakrabban *cs*-t is. Egyébként a szó ilyen összefüggésekben található: „Veres *belcz* eökor No 1.” (OL. U et C Fasc. 40. No. 40), „eöreg *belcz* tehen Nro. 1.” (uo.), „Negyed füre kelő feir *belcz* tulok Nro. 2.” (uo.), „Harmadfüre kelő feir *belcz* tino Nro. 2.” (uo.). A szó már Fogaras 1632. évi inventáriumában is szerepel, ugyancsak *belcz* alakban, amelyben a *cz* írásjel — a sárospataki szöveghez hasonlóan — a *c* és a *cs* hangra egyaránt vonatkozhatott. A Fogarasról 1632-ből idézhető adatok a következők: „Feýer *belcz* Tehen N 4.” (OL. UC Fasc. 14 No. 39), „Feýer *belcz* Tinok N 4.” (uo.), „Feie'r *belcz* Bika N 1.” (uo.). Jelentése tehát mind Sárospatakon, mind a délkelet erdélyi Fogarason minden bizonnyal 'világos színű; szőke (szarvasmarha)'. Alátámasztja ezt Szendrő 1610-ből származó összeírásában a *belja* színmeghatározás is, amely származás és jelentés tekintetében egyaránt a *belc* ~ *belcs*-hez kapcsolódik: „Egi Tavalj *belja* ökor tino” (OL. U et C Fasc. 120 No. 1), „Egi Veres *belja* öreg[h] fejös tehen” (uo.), „Egi *belja* öreg[h] fejös tehen” (uo.), „Egi veres *belja* öreg[h] tehen” (uo.). Aligha lehet tehát vitás, hogy a XVI.—XVII. században az északkeleti nyelvterületen a világos színű állatokat tájegységenként változva szláv eredetű kifejezésekkel is jelölték.

Tájszavaink sorsát illetően csupán még egy példát szeretnék megemlíteni, amely szintén ehhez a földrajzi területhez és az állattenyésztéshez kapcsolódik. Ez pedig a *R. csarna* szó, amely az EtSz. szerint igen valószínűleg a. m. 'schwarz', s talán a kelet-szláv nyelvjárásból került át a magyarba, a XV—XVI. századi adatok ui. Borsod és Szabolcs megyéiből valók. Ezzel szemben Kniezsa a *csarna* szót munkájába (SzlJsz.) be sem vette, holott magyar szövegben is szerepelt (l. NySz.). Pedig a *csarna* — amelyet magam helyi átvételnek minősítettem (l. NyK. 68:400) — az északkeleti magyar nyelvjárásokban még a XVII. században is élt, amint ezt a következő adat is igazolja: 1635, Sárospatak: „Tualj *Czarna* wészö No 1” (U et C Fasc. 40 No. 40). Tehát ebben az esetben is abból a valós helyzetből kell kiindulnunk, hogy a *csarna* egykor a magyar tájszókinsz szerves eleme volt.

2. E gondolatok jegyében foglalkozom a nép- és szaknyelvi *magyarka*' *R. piroska* és *R. siska* szavakkal is, amelyek az élet különböző területeihez kapcsolódnak és közös vonásuk csupán annyi, hogy valamelyik szláv nyelvből származnak.

Magyarka

A *magyarka* szó egy bizonyos szőlőfajtát jelöl, s pl. a Buda vidéki szőlősgazdák szóhasználatában ma is él (l. NéprÉrt. 39:57). E tájszavunk sem a nyelvtörténeti, sem etimológiai, sem köznyelvi szótáraink, sem pedig az MTsz. anyagában nem található meg. De nem tett róla említést Kiss Lajos sem, amikor a magyar szőlő- és borfajták szláv eredetű neveit vizsgálta meg (NyK. 70:397–408; a szőlészettel és borászattal kapcsolatos legfontosabb — első-sorban nyelvészeti szempontból lényeges — irodalmat is l. itt). Napjainkban a *pirosszlankamenkával* azonos származású *fehérszlankamenkának* egyik legismertebb szinonimája a *magyarka* (l. Csepregi Pál—Zilai János, Szőlőfajtáink. Ampelográfia. Második, átdolgozott kiadás. Budapest 1960: 189). Úgy látszik azonban, hogy a múltban egyes vidékeken vörös bort adó szőlőfajtákra is vonatkozhatott.

A *magyarka* szó létezését a magyar nyelvből csak kései adatokkal tudom igazolni. A tőlem ismert legkorábbi előfordulása ugyanis Bernolák szótára, ahol azonban nem szőlőfajt, hanem dugványt, pontosabban bujtást jelent: *Sadzar* 'vivi radix, semen vineaticum; ein Fächer, Senker, Ableger, oder Setzling mit Wurzel, z. B. eines Weinstocks; *magyarka*, élő gyökeres plántálás, plántálni való tsemete'. Syn. Sad'ba, Sadek, Sad'ka, Sadeňina, Sadžník, Presadník. vulg. *Madarka*, Reclinek. boh. Fazar, Refflink, Sazeňice (Bernolák). Szótárának anyagát Bernolák a XVIII. század utolsó évtizedeiben gyűjtötte össze, s 1811-re az ötkötetes mű nyomdakész állapotban volt (l. K. Habovštiaková, Bernolákovo jazykovedné dielo. Bratislava 1968: 11–2), de csak Bernolák halála után, 1825–1827-ben látott napvilágot a szótár. Az utolsó kötetben levő magyar—szlovák rész a *magyarka* szót nem tartalmazza.

A XIX. századi szakirodalomban a *magyarka* mindig egy bizonyos szőlőfajtára vonatkozik, így például 1833 (Pest és Buda vidéke): „Ich enthalte mich, hier von der *Magyarka* und der hellrothen Fleischtraube zu sprechen, die in unseren Ofner Weingebiete, als ganz neue Ankömmlinge, zu betrachten sind” (Franz Schams, Ungarns Weinbau. I—II. Pesth 1832—3; II, 71); 1834: „Scháms . . . dicsiri a' *Magyarkát* és a' Rózsa szöllöt: mert nem rothadván jó bort adnak: ezek Bánátusi Versetzi, 's Fejéregyházi fajok: de a' *Magyarka* késő éréséért bajosan lenne hozzánk való [ti. Kolozsvár környékére — G. F.]; inkább a' Rózsa-szöllő . . .” (Haller Ferenc, Az ugaros szöllő-mivelés . . . A' Kolo'svári tájékhoz mérsékelve . . . Kolo'svárott 1834: 84); 1859: „*Magyarka*, (szlankamenka), szeremi faj, lugosra alkalmas” (LETENYEI LAJOS, Szőlészeti tájrajz. Fehérmegye válvölgyi s tabajdi szőlőmivelés esmertetése, tanulságos észrevételekkel a mai szőlőipar fejlesztéseül. Pest 1859: 66); „*magyarka* 'fehérszínű szőlőfajta' (szlankamenka) . . . Színváltozatának *pirossmagyarka* és *sárgamagyarka* egy kihalónak pedig *zöldmagyarka* a neve” (SzegSz. II, 74); „szlankamenkamagyarka 'szőlőfajta': újabb magyarka, amelynek sárgás a szeme” (i. m. 511).

A magyarnál másfél évszázaddal korábban jelenik meg a szó a szlovákban, mégpedig a Bernolák által szótározott 'bujtás' jelentésben és így használatos ez a kifejezés a Kis-Kárpátok vidékén még napjainkban is. Példák: 1652: „dal sem yamy Waxl giesery delati co se *maderki* sadily” (OL. Nádasdy cs. nádasládányi lt. Okir. I. 289/A: 412); 1728, Brestovany: za 100 *magyarok'* (Jazykovedné štúdie 9: 230); 1792: „zakládag Dolówki: Iebo mladé *Maderki'*” (J. Fándly, Piňní domagší hospodár I—II. W Trnawe 1792; II, 53); „abi sa

Hnog, ań Ríwa a *maderkowého* Koreňa ňedotkól" (i. m. 64); 1820, Brestovany: „*maderky* zahibovaly" (Jazykovedné štúdie 9:230); 1822, Brestovany: „jam z *magyarkami*" (uo.); 1891, Bošácka dolina: *maderek, maderka, maderky* 'viničný prút' (Slovenské pohľady XI, 319); Brestovany: *maderka* 'ker, hlava získaná jednoduchším spôsobom, tzv. »potápancami« (Jazykovedné štúdie 9:234: *dotahovka* alatt).

Tekintettel a történelmi körülményekre és a *magyarka* szőlőfajta déli eredetére (a fenti magyar adatokon kívül l. még Csepregi—Zilai i. m. 151, 189), az látszik a legvalószínűbbnek, hogy e szavunk nem magyar képződmény, hanem szerb-horvát jövevény, míg a szlovákba a magyarból került át. A szerb-horvátban a magyarsággal érintkező területeken ismert szőlőfajta a *madžarka* ~ *madžaruša*, vö. 1852: *Madžárka* = *Madžaruša* 2. 'grožđe bijelo (tvrdijeh zrna); Art Weintraube; uvae genus' (Iveković—Broz I, 651); *Madžárka* = *Madžaruša* b. 'vrsta vinove loze u Srijemu' (HASz. VI, 370).

Az adatok főként szerémségi vonatkozásúak, így minden bizonnyal igaza van Andrásfalvy Bertalannak, aki egyebek közt ezt írja: „Szerémségből terjedhetett el az országban az ún. *Szerémi-zöld* szőlőfaj. Ugyancsak feltevé-sünk mellett szól az is, hogy e vidék elpusztulása és az azt követő népesség-csere után a délről felnyomuló délszláv lakosság épp a fehérborfajtákat jelölte a következő nevekkal: *Magyarica* (másutt *magyarka*), Szlankamenka . . . Ezeket a fajokat nyilván itt találta" (NéprÉrt. 39:58).

A *magyarka* tehát a szőlő-illetőleg bornevek azon sorába tartozik, amelyek a szerb-horvátból kerültek be a magyar nyelvbe, mint pl. a *dinka* (TESz. I, 640; erre l. még Kiss: NyK. 70:403), *kadarka* (TESz. II, 301), *szlankamenka* (Kniezsa, SzlJsz. 478), *zelenka* (Kiss: NyK. 70:403) stb. A szerb-horvátban a -ka képző gyakran használatos az olyan szőlőneveknél, amelyeket helységek-ről, vidékekről neveztek el (l. Kiss: NyK. 70:403), de segítségével — egyéb szláv nyelvekhez hasonlóan — létrehozhatók olyan képződmények is, amelyek alapszava személyt, népet, nemzetet, nemzeti hovatartozást jelöl. Esetünkben olyan szőlőfajtát, amelynek termesztésével a magyarok révén ismerkedtek meg déli szomszédaink. S egyáltalán nem lehetetlen, hogy e szőlőfajta korábbi magyar neve a népnyelvben *magyar szőlő*, illetőleg rövid alakjában *magyar* volt. Ennek a kérdésnek az eldöntése azért nehéz, mert a különböző vidékeken egy-egy név nagyon gyakran más-más szőlőfajtára vonatkozott, és ma már csak a nyelvi alapon szinte lehetetlen megállapítani az egykori *magyar* (*szőlő*) pontos jelentéstartalmát. Mindenesetre tény, hogy régebben létezett a *magyar* (*szőlő*) elnevezés, vö. 1829, Apc: „*Magyar szőlő*, másutt Nyárhajú, vagy Mehlweisse a' neve" ([Görög Demeter] Azon sokféle Szőlő-fajoknak Lajstorma, . . . A' Bétsi Magyar Újság mellé Toldalékol. Bétsben 1829: 80; — a továbbiakban: Lajstroma); 1829, Esztergom megye: „Veres bornak valók. Fekete *Magyar*" (Lajstroma 100); 1831: „A' veres bortermesztésnél szinte elég annyi fajta, mellyek között legjelesebb a' nemes k é k m a g y a r s z ő l ő, a' kedves K a d a r k a. Ez magyarország' szőlőinek legnagyobb részében legelső becsben vagyon, és csupán annak töppedt bogyoiból készül amá híres Ménési aszabor; korán érik, mindenkor termékeny . . ." (Schams Ferencz, Magyar Ország' szőlőmíveléséről való vi'sgálódások . . . Magyarázta Lencsés J. Antal. Pesten 1831: 36); 1859: „Veres bortermő szőlőfajok . . . a) Korán érők: . . . Fekete *magyar*, a többi feketénél előbb érik, nagy fürtű, gömbölyű bogyójú, dús festanyaggal bir, nem tömött fürtei szüretig megasznak, s így eltarthatók" (LETENYEI: i. m. 66).

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a XVIII. sz. első negyedében az ország északi részén előfordul a *magyari bor* kifejezés, vö. 1720: Hegyi veres Bor Ur[narum] 5 *Magyari* Ur[narum] 2' (OL. Balassa cs. lt. Kékkői uradalom 29. cs.). Persze lehetséges, hogy az idézetben a *magyari* jelentése a korabeli szóhasználatnak megfelelően 'magyar-, magyarországi' (erre l. a NySz. II, 665 adatait), de éppúgy vonatkozhat a *magyar (szőlő)*-ből készült borra is! Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy a magyaroktól megismert szőlőfajta és esetleg annak *magyar (szőlő)* megnevezése is adta az alapot a szerb-horvát *mađzarka* és változatai létrehozásához, ily módon juttatva kifejezésre a növény eredetét.

A török hódoltság idején a főként délről északra irányult nagy méretű belső migráció lehetett az elsődleges oka annak, hogy a sok helyütt kipusztult szőlőskertek felújítása és pótlása céljából a *magyarka* az ország északibb vidékein is kezdett elterjedni. Mivel azonban a fajtát illetően a szó nem pontosan körülhatárolt jelentéstartalmat hordozott, a szlovák nyelvben az újonnan megismert fajta az új szőlőtelepítések fogalmához kapcsolódott, s ily módon könnyen bekövetkezett a *szőlőfajta* → (*szőlőtelepítés*) → *szőlőbujtás* jelentésmódosulás. Így a szlovákban a *mađarka* mindvégig az új telepítés egyik módjának, a bujtásos szaporítás alanyának a megnevezésére állandósult. E szaporítási módot 1792-ben Fándly így írta le: „W Oberačke sebe naznač ěne rodńi a zleg Šlachti Klč, abi si ho po Oberačke wikoreńil, a mesto toho, druhí lepší wsadzil, tčš wčil na Znač, alebo k Zemi prihńi Klč, s kterích budeš *Maderki* zahibuwat, abi asnađ pres tuhú Zimu ěne zmrzli” (FÁNDLY: i. m. II, 162). S a Bernolák által megadott 'bujtás' jelentésű *magyarka* a Nagyszombat környéki magyarság nyelvben feltehetően a környező szlovák lakosság szóhasználatát következtében vált elfogadottá.

A *mađarka* szó meghonosodása a szlovákban annál is inkább könnyebben megtörténhetett, mivel egyrészt a szó szerkezeti felépítése mindenben megfelel a szlovák gyakorlatnak, másrészt a tartalmi mondanivalója ('magyarhoz tartozó, magyarból való dolog, tárgy, személy') teljesen világos volt a szlovák számára. Hiszen a szlovák köznyelvi *Mađarka* 'magyar nő' (SlSJ.) mellett a szlovák népnyelvben használatos volt még a *mađarka* szó 'ruhaféleség' (Nové obzory VI, 240) jelentésben is. Igaz, ezek a képződmények későbbi keletkezésűek (korábban *Uherka* < *Uher* ~ *Uhor* 'magyar' volt), de azért bizonyos, hogy a magyarokkal érintkező szlovák nép már sokkal korábban ismerte és nyilván használta a *Mađar* – *Mađarka* népvét is.

A *maderka* változat *e* hangja éppen olyan távolsági disszimiláció eredménye, mint a szintén magyarból átvett hasonló alakú és jelentésű *kadarka* (vö. Jancs. I, 219: *kádárka* alatt; Kálal; TESz. II, 301) nyelvjárási változatában levő *e*, pl. Brestovany: *kaderka* 'kadarka' (Jazykovedné štúdie 9:230). Mindamellettt *e* változás bekövetkeztét egyéb szavak analógiás hatása is elősegíthette.

Hogy az elmúlt évszázadokban a magyar szőlőfajták mennyire nem voltak ismeretlenek északi szomszédaink szőlősgazdái előtt, azt még távolabbi vidékekről származó adatok is igazolják. A csehországi Mělník-ben pl. 1829-ben *Uhernitze* ~ *Uherka* (l. Lajstroma 25) nevű szőlőt is termesztettek. Ez az elnevezés — a *mađarka*-hoz hasonlóan — a származási helyre utal, ugyanis a cseh *Uher* 'magyar' -ice ~ -ka képzős származéka. Az *uherka* a cseh-morva népnyelvben rendszerint magyar eredetű, fajtájú mezőgazdasági terményt jelöl, a morvában pl. körte-, szilva-, cseresznye-, babfajtát (l. Fr. Bartoš,

Dialektický slovník moravský. V Praze 1903—6: 459: *uherka* alatt). A korabeli meghatározás szerint az *uhernice* ~ *uherka* „Setét kék, majd hosszúús szemű ritkás fürtű, Magyar szőlő. A' Deákok Uva stiptica, a' Németek Schlehentraube és Römernek! nevezik” (Lajstroma 25; egyébként szótározva is van, l. Jungmann IV, 718: *Uherčina* alatt). Azt persze nem állítom, hogy a *madarka* és az *uherka* ~ *uhernice* azonos szőlőfajtát jelölt, de esetünkben nem is ez a lényeg. Az analóg példával csupán arra akartam rámutatni, hogy a magyar szőlőfajtákat a felújításoknál és telepítéseknél az egykori Magyarország határain túl is felhasználták.

A jóféle szőlőnek ui. minden időben híre kelt, és az is megtörtént, hogy szükség esetén, vagy ha másképpen nem lehetett hozzájutni, a jó fajták alanyait ellopták. Hegyalján pl. 1641-ben így írtak erről: „Némelyek szőlőket ujonan ipetetnek is Emberseges Emberrek szőlőibul lopva az jo tövő és faja[!] szőlőknek veszejeket el lopiak lupon el metellik” (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1915: 336).

Piroska

Legjobb tudomásom szerint a *R. piroska* ételnévre ezidáig nem fordítottak különösebb figyelmet. Ennek egyrészt valószínűleg az lehetett az oka, hogy a szó viszonylag elszigetelten, egy szűkebb kör szókincsében élt, másrészt meg az, s talán ez a döntőbb, hogy kevésbé figyelmes olvasáskor az alakja alapján az ember tudatában szinte teljesen gépiesen a *piros* melléknévhez kötődött. A *piroska* a konyhaművészet szava volt és úgy látszik elsősorban Erdélyben használták. Receptje a XVII. sz. végétől kezdve egy évszázadon keresztül megtalálható a szakácskönyvek lapjain, így viszonylag pontosan megállapítható, hogy milyen ételféleségre vonatkozott.

Gundel Károly, a magyar konyhaművészet múltjának kutatója úgy véli, hogy az egykori *piroska* jelentése 'kapos túrós derelye, vajas morzsával, (l. GUNDEL K., A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig. Budapest 1943: 339, 355). Ez a megállapítás csak annyiban szorul kiegészítésre, hogy a *kapos* jelző zárójelbe teendő, mivel az étel leírásából világosan kiderül, hogy a kapor nem volt feltétlenül szükséges kelléke e téztaféleségnek. Erre vö. 1693: „*Piroska* Végy igen szép turot, abban törj édnéhány nyers tyukmonyát, a' kalánnal jól tórd még, ha égy ke've's me'te'lt kaprot te'sze'lis bele', hane'mis, azomb[an] csinálly te'sztát, azt nyujts e'l, es darabonke'nt me'te'ld el, az kalánnal minde'nre' te'gy e'gy e'gy darabotskát, hajtogasd őszve', e's re'cze's re'zze'l vagy fával körül me'te'ld e'l, hánd forro vízbe'n forrald fel', sze'd ki, ad fe'l, fe'llyül vajazd me'g, re'sze'lt ke'nye'r be'lle'l hints me'g. lássad” (Szakács könyvecske Mellyet Elsőben Csiki Clastromban irtanak. etc. 1693. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, E. 73:57).

Csaknem betűhíven ez a szövege az 1695-ben Kolozsvárott kiadott szakácskönyv *piroska* receptjének is: „*Piroska* VÉgy igen szép jó Túrót, abba törj egynehány nyers tyukmonyát, és a' kalánnal jól tórd meg, ha egy-kevé's metéltt kaprot tész belé, ha nem-is, jó affelől, azonba[n] tsinálly téstát, azt nyújtst-el, és darabonként metéld-el, a' kalánnal mindenre tégy egy-egy darabotskát, hajtogasd őszve, és ha vagyon, retzés rézzel vagy fával körül metéld-el, hánd forró vízbe, forrald-fel, szedd-ki abból, add-fel, fellyül vajazd-meg, és ha reszeltt kenyér béllal meghinted, lássad” (Szakács-Mesterségnek Könyvetskéje. Kolozsvár 1695: 87). Ezt a szakácskönyvet a későbbi évtizedek folyamán

változtatás nélkül még többször is kiadták. GUNDEL KÁROLY szerint az 1698. évi kolozsvári kiadás alapján jelent meg újból a mű 1763-ban Kassán, 1785-ben Nagyszombatban és 1793-ban Kolozsvárott (Gundel i. m. 339). Tegyük azonban hozzá, hogy az első kiadás után készült még az 1742. évi nagyszombati és az 1755. évi kolozsvári kiadás is (l. Schram: Ethnographia 75:579). Itt jegyzem meg, hogy a Szakáts-Mesterségnek Könyvetskéje c. munka első kiadásának helyes évszáma nem 1698, ahogyan ez korábban el volt terjedve, hanem ahogy fönt már idéztem, 1695 (erre bővebben l. SCHRAM: Ethnographia 75:579) és nagyon valószínű, hogy az Egyetemi Könyvtár kéziratosszakácskönyvével közös forrása van, ha éppenséggel nem maga a kézirat szolgált a kiadás alapjául. Ez a kérdés még megvizsgálandó.

A NySz. a mű 1785. évi nagyszombati kiadását használta (ennek az anyaga egyébként a Nyr. 9. évfolyamában is közölve van), a *piroska* azonban a NySz.-ból hiányzik. Az akadémiai NSz. cédulaanyagában viszont megtalálható, mégpedig a szakácskönyv 1763. évi nagyszombati kiadásából idézve: „... és mint a *piroskát* őszve hajtogatván,” (Szakátsmesterség: 85–86: NSz.); 1763: „... olyan mint a *piroska*, tsak hogy husból áll” (i. m. 15, 22, 221: NSz.); továbbá: 1795: *Piroska* 'ételnév' (Uj Szakáts-Könyv: 110: NSz.).

Úgy gondolom, hogy a *piroska* szót mind jelentése, mind pedig megjelenési formája alapján joggal sorolhatjuk azon ételneveink közé, melyeket a szlávól ismert meg a magyarság. Tekintettel arra, hogy ezt a tézstaféleséget erdélyi provenienciájú szakácskönyvekből ismerjük, amelyek nyilván az ottani nemesi háztartások szóhasználatát tükrözik vissza, így nagyon valószínű, hogy az átadó nyelv a lengyel volt. Ismeretesek azok a kapcsolatok, amelyek a XVI–XVII. században Lengyelország és Erdély főurai és nemessége között voltak. Ezek a kapcsolatok természetesen mind a lengyel, mind a magyar szókincs bizonyos rétegeiben több-kevesebb nyomot is hagytak. Az ételféleségek közül pl. ilyen a *galuska* (TESz.), a *polyéka* 'leves' (Kniezsa, SzlJsz. 433) és társai mellett a *piroska* is, amely a lengyel R. *pirozek* átvételén alapszik. A régebben használt lengyel *pirozek* (l. Linde IV, 128; VarsóiSz.) a R. *piróg* ~ *pirog* (Linde; VarsóiSz.; Brückner 410; SlJP.) szóalak deminutívuma (ma *piéróg*, *-roga*, ebből *piérozek*, *-zka*), jelentése 'Art gefüllter Klöße' (Linde), ill. pontosabb fogalmazásban 'potrawa z kawałków ciasta cienko rozwałkowanego, w które zawinięty jest farsz z mięsa albo z sera, kapusty itp.; olyan vékonyra sodort tézstadarabokból készült étel, amelyben hús, sajt, káposzta stb. töltelék van' (SlJP.). A lengyel szónak ebben a formájában, a többi északi szláv nyelv megfelelő szavaihoz hasonlóan, végső soron az orosz *piróg* 'Art Pastete, Kuchen' a forrása (vö. Vasmer 360–1; Kniezsa, SzlJsz. 423; Machek, EtSlJC. 451).

A magyar *piroska* szó *-ka* végződése nem azonos — hogy csak az ételneveknél maradjak — pl. a *bobajka* 'élesztős tézstából készült karácsonyi sütemény', *galuska*, *siska* 'fánk' stb. eredeti *-ka* szuffixumával, mivel a hímnemű *pirozek*, plur. *pirožki* képzője szintén a hímnemű *-ek*. Néhány egyéb esethez hasonlóan azonban valószínűleg itt is a gyakran hallott genitivus partitivus *pirožka* alak rögződött meg a magyar fülekbén, amint pl. feltehető ez a *dutka* 'kis értékű pénz' (TESz.), *ostyepka* 'füstölt juhsajt' (Kniezsa, SzlJsz. 364), *vargánya* (Kiss: MNy. 58:477) vagy éppenséggel a Zemplén megyei *piroha* 'derelye' jövevényszavaknál is. Ez utóbbi külön átvétel az ukránból, vö. ukrán *pyrih*, gen. *pyrohá* (Kniezsa, SzlJsz. 423), de szerintem forrásként számításba kell venni a szlovákot is, vö. 1660, Liptóujvár: „*piroh*y s twarohom” (OL. Ná-

dasdy cs. nádasladányi lt. Okir. I. 651). A *piroska* esetében a szó hangtestének ilyen állandósulását minden bizonnyal elősegítette, hogy a népi nyelvérzék a *pír*, *pírít*, *piros* szócsaládhoz tartozónak vélte, annál is inkább, mivel a *pírít* és származékai a sütési műveletekben egyaránt gyakoriak (erre vö. Hutás: MNyTK. 101. sz. 52).

Megtalálható ez a kifejezés a románban is: *piroscă* 'schiffenförmiger, mit Mus, Früchten od. Käse gefüllter Teig, gebacken od. gekocht: Piroge' (Tiktin 1174), s mivel a *-că* végződés nem származhatik a szlávból, a román nyelvnek viszont ilyen típusú szóképzés nem a sajátja, ezért — véleményem szerint — a román *pirosca* közvetlen forrása minden bizonnyal az erdélyi magyar *piroska* volt. Megjegyzendő, hogy a román nyelvészek nem a magyarban, hanem a lengyelben és az oroszban keresik a román szó forrását. Vö. A. CIORANESCU, Diccionario etimológico rumano. Tenerife-Madrid, 1966:628 (Ezt az adatot KISS LAJOSNAK köszönöm).

Az erdélyi *piroska* szó és rokona, a zempléni *piroha* 'ua.' egymástól független átvételén kívül, mint ismeretes, az eredeti forrásul szolgáló orosz *nupóc* szó is átkerült a magyar nyelvbe, *pirog* ~ *pirogi* ~ *piroski* alakban. Előfordulását illetően megemlíthető, hogy Trócsányi Zoltán 1948-ban megjelent cikkében (Orosz szavak a magyarban 1848–49 óta. Nyr. 72:166–8) még nem vette számba. Nem közlik a régebbi lexikonok sem, pedig kétségtelen tény, hogy a magyarságnak már módja volt megismerkedni ezzel a kifejezéssel, mégpedig az irodalom révén. Jókai Mór ugyanis a Szabadság a hó alatt vagy a zöld könyv című regényében a hiteles helyszínrajz megalkotása okán így írt:

„— Vegyetek *pirogot*, szajkát, szbityenyt, kvaszt! . . .” (Budapest 1971: 15). Nyilván tudta azonban, hogy a korabeli magyar olvasónak a *pirog* szó önmagában nem sokat mond, tehát meg is magyarázta a jelentését: „A *pirog* különösen kívánja az italt. Lepény az, megtöltve vagdalt hússal, hallal, répával és káposztával; drága nyalánkság” (i. m. 16; ennek alapján közli ERDŐDI: Nyr. 77:452). A NSz. cédulaanyagában a *pirog*-ra nincs elfogadható adat. Az 1875-ből [a helyes évszám: 1873 — G. F.] *Csepreghy Ferenc*, A vízözön c. művéből idézett *pirók*: „Hiába sül a szép *pirók* lepény” (NSz.) nem tartozik ide, mivel itt a *pirók* — a cédulázó értelmezésével egyetértve — a. m. 'pirosra sült' és azonos a népnyelvi *pirók* 'pirosas, vöröses, vörhenyeges' (MTsz.) kifejezéssel. Még akkor is bizonyos ez, ha az idézet teljesebb szövege sem ad pontosabb eligazítást: [Anya beszél a fiához] „Apád vadászatának sem örülsz? | Hiába hoz magával őz fiat, | Hiába sül a szép *pirók* lepény: | Csak Ráchelt láthatd minket elfeledsz?” (*Csepreghy Ferenc*, A vízözön. Budapest 1873:12).

Az 1930-as években azonban a magyar konyhaművészet már kétségtelenül ismerte a *pirog* szót, illetőleg azt a tésztaféleséget, amelyet a *pirog* vagy az oroszban gyakran használt plur. *pirogi*, s ennek alapján: magyar *pirogi* — jelölt. Magyar Elek sok kiadást megért szakácskönyvei ugyanis megadják a „*Pirogi* (Orosz tészta)” receptjét (vö. Az inyesmester szakácskönyve. 2500 recept. Budapest 1937:51; Az inyesmester szakácskönyve. Új, lényegesen bővített kiadás. 1939:51). Az egyes számú *pirog* alakot 'orosz tészta, pástétom, hús és egyéb töltelékkel' értelmezéssel a negyvenes években már szótározták is (vö. Idegen szavak marxista magyarázatokkal. Szerkesztette Sándor Kálmán. Második bővített kiadás. Budapest 1949:145). Viszont az orosz szó kicsinyített többes számú alakjának átvétele az éttermekben büffékben stb. újabban látható *piroski* változat, amelynek receptjét az orosz ételkülönlegességek között közli pl. a Venesz József szerkesztette Szakácskönyv. Negyedik bővített ki-

adás. Budapest 1955:371. Mindamellett a *pirog* ~ *pirogi* ~ *piroski* a magyarban még nem vált általánosan ismert és elterjedt szóvá, elsősorban a vendéglátóipar és a konyhaművészet szakíncsébe tartozik. Az ÉrtSz. és az ÉKsz. sem dolgozta még be az anyagába.

Siska

Az elsősorban tárgytörténeti szempontból érdekesnek látszó 'tormenti genus; ágyúfajta' jelentésű R. *siska* szavunk időnként fölhívta magára a figyelmet, de származásának tisztázását komolyabban senki sem kísérelte meg. Mindenesetre már az is eredménynek mondható, hogy ma viszonylag pontosan tudjuk, valójában milyen ágyúfajtára is vonatkozott a *siska* elnevezés. A korábbi kutatók véleménye és a Kalmár János által közölt XVI. századi *siska* ábrája alapján megállapítható, hogy a R. *siska* „nevű ágyúcska egy nehezebb fajtája lehetett a szakállas csőnek” (Kalmár J., Régi magyar fegyverek. Budapest 1971:174; — az ábrát l. a 170. lapon; meghatározásához vö. Czuberka Alfréd, Kuruckori fegyverek. Budapest 1906:60, 85; Nagy László, Magyar fegyverek 1630—1662. Temesvár 1911:39; Saád Ferenc, A magyar tüzérségi szavak története. Pécs 1936:32; A magyar tüzér. A magyar tüzérség története. Budapest 1943:41).

A R. *siska* 'ágyúfajta' szóról Czuberka (i. m. 60) már a század elején kijelentette, hogy az szláv eredetű, s ezt az állítást feltételelesen el is fogadhatjuk, csak éppen a szláv elnevezés létrejöttének eddig még nem ismert körülményeit kellene hitelt érdemlően megvilágítani. Itt azonban több olyan nehézségbe ütközünk, melyek teljes elhárítása, úgy érzem, nem minden esetben kifogástalan.

A *siska* 'könnyű ágyúfajta' XVI—XVII. századi elterjedését és gyakoriságát számos nyelvi adat igazolja. Ilyenek a következők: 1542: „Ibidem Tharazk weres. Ibidem szerdahely *syska*” (Oklsz.); 1549: „Tormentum paruum ferreum *siska* vocatum” (Oklsz.); 1549: „*syska* ferrea” (Saád i. m. 31); 1552: „Tharazk. *Syska*. Mozar pattanthyw” (Oklsz.); 1552, Csurgó: „unus tharaczka bonus et optimus, item *syska* unus” (Századok XLII, 138); 1552—4 (kassai ágyúk között): „summa *syskarum* 11” (Századok XLII, 132); 1553: „Falconeta *syska* vocata” (Oklsz.); 1564: „Falkonetae 3 quarum vna nimis breuis *Sisca* vocata” (Oklsz.); 1594: „Restal *siska* agiastul No 1. Vagjon mas *siska* agi nelkeöl No 1” (Oklsz.); 1602, Körösszeg: „habet bombardas majores quarum altera vulgo taraczk, altera vero *siska* vocatur” (Századok XLII, 143); 1623, Ungvár: „Vagjon egy *Siska* vaas [a *Siska* szó áthúzza és a *vaas* után más kézzel írva: *Sisak*]” (OL. U et C Fasc. 116 No. 5); 1632, Fogaras, „Hatodik ládában fél szenten *siska* golyóbis no. 460” (Hadtörténeti Közlemények 1954, 2:248); 1635, Szerencs: „Harom forgo Taraczk. Egy *Siska*. Harom Szakallos” (OL. U et C Fasc. 41 No. 44); 1637: „Egy jo hozzu *siska*” (Oklsz.); 1648, Szerencs: „Taraczk vagyon. No 4. *Siska* vagyon No 1.” (OL. U et C Fasc. 41 No. 45); 1667, Huszt: „Az külső várban vagyon hét öreg ágyú, öt taraczk, egy mozsár, két *siska*, egy seregbontó” (HK. 1913: 302); 1669, Huszt: „*Siskához* való vas csiga Nro 1” (HK. 1892:136); 1669, Huszt: „*Siskához* való vasvessző van Nro 1” (uo.); 1682, Lelesz: „Negy apro Taraczkocskák. Egy Vas *siska*” (OL. U et C Fasc. 18 No. 19); 1690, Görgényvár: „egy ládában ágyú, taraczk, *siska*, vas golyóbisok nro 386” (HK. 1895:280); 1692, Görgényvár: „*Siskának* való go-

lyóbis Nro 210" (i. m. 281); 1703, Kisvárdá: „Hosszú *Siska* kettő idest Nro 2. Darda kópia Egy" (OL. U et C Fasc. 64 No. 17) stb.

Terebesen a XVII. században a szó *szicska* változatát ismerték, 1684: „*Szicsakhoz* valo golyobis No 320" (OL. I et C Fasc. 115 No. 14); „Bodnar Bastyan Vas Taraßk Nro 1. Kereken levő *Szicska* Nro 1. Kerék nélkül valo *Szicska* Nro 3" (uo.); „Új Bastyan . . . *Szicska* kereken Nro 1. *Szicska* agy nélkül Nro 2." (uo.).

A *siska* ágyúfajtánál gyakran kiemelték a számbavételnél, hogy az vasból készült és az alakja általában hosszú volt, vö. a fenti idézett adatokat 1549, 1623, 1637 és 1703-ból, továbbá: 1605: „egy *hosszú siska*" (Saád i. m. 31–2); 1669, Huszt: „Ezen bástyán fenn van egy *hosszú vas siska* . . . Nro 1" (HK. 1892: 133); 1688, Huszt: „egy *hosszú vas siska* forgó lábával együtt" (Radv: Csal. 394); 1690, Bethlen vára: „*Vas siska* nr. 1. *hosszú*" (HK. 1913:484) stb. A XVII. században pedig már *szakállas siskákkal* is találkoznak, pl. vö. 1669, Huszt: „A *szakállas* hosszú *vas siska*, rosz[!] forgó lábával" (HK. 1892:133); 1688, Huszt: „Vagyon ismét két *szakállas siska*" (Radv.: Csal. 392) stb.

A *siskapattantyú*, *siskatarack*, *siskaszakállas*, *forgósiska*-féle szerkezetekben a *siska* a kérdéses ágyú pontosabb megjelölésére szolgált, pl. 1560, Tihany: „Vas Taraczk III. *Syska Taraczk* I." (TörtTár. 1878:342); 1597: „Apro mosar aliter *siska pattantiu*" (OkI Sz.); 1684, Homonna: „Vigyázó bástyán *siska-szakállas*" (Századok 42: 143); 1669, Huszt: „*Forgósiska* tengelyéhez való *vas Nro 1*" (HK. 1892:136), „*Forgósiska taraczkhoz* való töltések" (uo.) stb.

Az előfordulási helyet illetően az OkI Sz. legkorábbi adatai nem sok fogódzót adnak, de a többi forrás alapján úgy látszik, hogy a XVI. században, s lényegében a XVII. században is inkább az ország északi részein ismerték a *siskának* nevezett ágyút, a déli végeken nem volt annyira elterjedve, legalábbis ez a megnevezés kevésbé volt ismert. Ilyen formán e R. szavunk származási helye nagy valószínűséggel az egykori Észak-Magyarországon, illetőleg a vele összefüggő területeken keresendő.

Figyelembe véve a XV–XVI. századi haditechnikai helyzetet, valamint az ágyúkészítési és felhasználási módokat Európában, a *siska* ágyúnév keletkezésének megfejtéséhez többféle mód is kínálkozik, melyekből kettőt — mint kevésbé valószínűt — inkább csak megemlítek, egyet pedig részletesen is kifejték.

a) Mivel azokban az évszázadokban elterjedt szokás volt, hogy az egyes ágyúknak a legkülönbözőbb neveket adták, mint pl. *csóka*, *fülemüle*, *sas*, *sólyom*, *bagoly*, *bika*, *macska*, *vadember*, *három pálca* stb., stb. (erre vö. pl. Takáts: Századok 42:132–8; Nagy L., i. m. 48; Iványi Béla, A magyar tüzérség fejlődésének vázlatja a XIV. és XVI. században. Debreczen 1916:14–6; HK. 1910:445; 1916:166; Kalmár i. m. 169), ezért először arra gondoltam, hogy talán a *siska* szó mögött szintén ilyesféle elnevezés, nevezetesen egy madárnév rejtőzik.

Átnézve azonban az idevonatkozó és pillanatnyilag elérhető szakkönyveket, egyre inkább valószínűvé kezdett válni előttem, hogy ez az út aligha járható. Legalábbis addig nem, amíg alakilag és jelentésanilag olyan kielégítő név, pontosabban madárnév elő nem kerül, amelyre megfelelő módon alapozni lehet. A szótári feldolgozások például egyetlen olyan szláv madárnevet sem említenek, amely a *siska* előzménye lehetne. Talán a hangutánzó eredetű cseh „*Sýc, sýček* 'Kauz, Käuzchen, Mauseule, Stockeule, kleine Waldeule, Todteneule, Sterbehuhn, Klagefrau, Kircheneule, Todtenvogel' " (Jungmann),

szlovák *syč* 'kuvik obyčajný; 'közönséges bagoly' (O. Ferianc, Slovenské názvoslovie vtákov. Bratislava 1958:315), ukrán *сич* 'kuvik' (Hrincsenko); orosz *сич* 'Kauz, Zwergohreule, Scops; kuvik, halálmadár' (Hadrovics—Gáldi: OrMSz.; Vasmer; — a szó etimológiáját is l. itt) felelne meg tartalmi szempontból a leginkább a követelményeknek. Bernoláknál (s nyilván az ő nyomán Jancsovicznál is) a *Síc* a. m. 'nagmenší Sokol; falco minimus; leg-kissebb sólyom'. Márpedig éppen a szintén középkori magyar *falkony* 'kisebb ágyúfajta' forrása végső fokon a latin *falco* 'sólyom' és 'ágyú' (TESz.). De akár 'bagoly', akár 'sólyom' volt a szó jelentése, az kétségtelen tény, hogy madárnevekkel, így e két névvel is gyakran neveztek meg ágyúkat, főként kisebb fajtaikat (l. fent és Takáts: Századok 42:141). Az alaktani és szótörténeti nehézségek azonban ez esetben is olyan komolyak, amelyek jelenleg aligha oldhatók meg. A *siska* ugyanis csak egy nőnemű *syčka* deminutívum hasonulással keletkezett folytatása lehetne (a terebesi *szicska* változat ezt mintha támogatná is). Ilyen alak azonban tudtommal a szláv nyelvekből nincs kimutatva, mivel a hímnemű *syč* ~ *syč* deminutívuma a szintén hímnemű *syčok* ~ *syček*. Egy ilyen jelentésű szónál viszont nehezen volna elképzelhető, hogy az átvett alak ne az egyes számú nominativus legyen. Másrészt egyetlen szláv nyelvből sincs adatom arra, hogy ez a madárnév valamilyen ágyúra is vonatkozott volna.

b) KNIEZSA ISTVÁN (SzlJsz. 476—7) négyféle N. magyar *siska* szó szláv forrására mutatott rá, s megemlítette, hogy az ágyúfajtára vonatkozó R. magyar *siska* összefügghet ugyan a 'gubacs, tölgyfamakk, fenyőtoboz, diófogomba', illetőleg 'fánk, gombóc' jelentésű *siska* szó valamelyikével, „a baj azonban az, hogy a szó nem ágyúgolyót jelent, hanem magát az ágyút. A szláv-ságban ilyen szó nincs” (i. m. 477).

Mégis úgy tűnik, hogy a szó eredetét kutatva a legtöbbet ebben az irányban kereskedhetünk. Mert először is Kniezsának azt az állítását, hogy a szláv-ságban ilyen szó nincs, feltétlenül úgy módosítanám: ilyen jelentésű szó a szláv-ságból eddig még nincs kimutatva. Ugyanis bármennyire alaposan számba vették az egyes szláv nyelvek szókinését, mégis teljesen bizonyos, hogy a régi koroknak még mindig vannak olyan kifejezései, amelyek jelentései, jelentésváltozatai minden szempontból kielégítően még koránt sincsenek megállapítva. Aztán meg dacára annak, hogy egy *šiška* 'ágyúfajta' szót a szláv-ból ma még nem ismerünk, azért bizonyos összefüggések arra engednek következtetni, hogy a szláv *šiška* és változatainak eddig szótározott némelyik jelentése is alapja lehetett a *šiška* 'ágyúfajta' szó, illetve jelentés kialakulásának. Nem szabad elfelejteni, hogy esetünkben tkp. egy régi szakmai kifejezésről van szó, márpedig a 'dudor, dudorodás' alapjelentésre visszamenő szláv *šiška* (l. Kniezsa, SzlJsz. 476) szavak kapcsán éppen a szakterminológia adhat némi támpontot szavunk eredetének tisztázásához. Példának okáért az orosz műszaki terminológiában a *шшука*, a lengyelben a *szyszka* a. m. 'üreges tárgyak öntésére szolgáló forma, minta' (vö. Dal'; Ušakov; VarsóiSz.). Ez az 'öntőforma' jelentésű szláv *šiška* a középkori ágyú- és golyóöntő mesterek műhelyeiben éppúgy vonatkozhatott az öntőformára (a kisebb űrméretű ágyúgolyók fogó alakú öntőformáira l. Kalmár i. m. 239), mint a viszonylag kis alakú és könnyű súlyú kiöntött ágyúgolyóra. A *siska* 'ágyúfajta' golyója egy XVII. századi adat szerint kb. negyed kilogrammot nyomott csupán, ami az egyéb fajtájú lövedékek súlyához képest igazán nem sok, vö. 1632, Fogaras: „Hatodik ládában fél fontos *siska golyóbis* no. 460.” (HK. 1954, 2:248). Érthető

tehát, hogy amíg a nagyobb ágyúk golyóit az inventáriumok mindig darabonként számbavették, addig a szakállasok és siskák lövedékeit elég gyakran meg sem számolták, csupán hozzávetőlegesen megbecsülték, akár az apró szemcsés gabonát, vagy éppenséggel a gubacsot, makkot, tobozt stb. például 1609, Ecsed vára: „Szakállas golyóbis vagon egy *süveggel*. — Egy *kazupban* is vagon” (Radv.: Csal. 136); 1688, Huszt: „Siskához való egy *átalag* golyóbis” (i. m. 396) stb. Az ilyen típusú öntőformák és a belőlük kikerült ágyúgolyók, valamint a fenyőtoboz, gubacs stb. közötti alaki hasonlóságra mutat rá a következő XVIII. századi lengyel adat: „*Szyszkowe* kartacze, od podobieństwa do szyszek borowych rzeczony” (Linde V, 634).

Az pedig ismeretes, hogy az egykori Magyarország nagyobb városaiban az északi területeken „a XV. század első felében találkozunk az első ágyúöntő- és fegyvergyártó mesteremberekkel. Nagyszombatban 1428-ban, Bártfán 1429-ben, Pozsonyban 1440-ben, Eperjesen 1441-ben, Kassán ugyancsak a XV. század 40-es éveiben öntenek először ágyút; a kassai lakatos, sarkantyús és fegyvercsiszár céhnek 1461-ből maradt fenn céhlevele stb.” (Heckenast G., Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Budapest 1959:13). Ezekben az ágyúöntő műhelyekben kétségtelenül nem kis számban dolgoztak csehek és szlovákok, akiknek szakmai szóhasználatában a *šiška* 'gubacs, toboz stb. alakú öntőforma' külső hasonlóságon alapuló névátvitel útján 'kisméretű ágyúgolyó' jelentésben állandósult. A jelentésváltozást elősegíthette a szak- és köznyelvben éppen nem ritka tréfás képzettársítási hajlam. Esetünkben mondjuk a 'gombóc' jelentésű *šiška* (már az ócsehben megvolt, l. Machek EtSlJČ. 610) alapján az öntvény is ólom-, vas- vagy rézgombóc, azaz *šiška* értelmet kapott. Ezt a nyugati szláv (szlovák vagy cseh) szakmai eredetű **šiška* 'ágyúgolyó' szót azután természetesen átvtették a magyar ágyúöntő mesteremberek, majd tőlük a tüzérek. És mint láttuk, ezek a „golyóbisok” lényegében egy új fajta, az eddigi nehéz ágyúkkal szemben egy sokkal könnyebb és mozgékonyabb, kis kaliberű típushoz tartoztak, amely új típust a rá jellemző *siska* szóval határozták meg: olyan ágyú tehát, amellyel *siskák*, azaz kis űrméretű golyók lőhetők ki, röviden *siskaágyú*.

Ilyenformán valószínűleg igaz Saád Ferenc észrevétele, amely szerint ez a szláv eredetű *siska* szavunk „egyike, ha lehet ezzel a kifejezéssel élni, a XVI—XVII. század tüzérségi tájszavainak, amellyel egyes vidékeken az apró, könnyű, kicsiny ágyúkat nevezik” (i. m. 32). Ha élt az egykori Magyarország északi területein egy szlovák (cseh) **šiška* 'ágyúgolyó' > magyar **siska* 'ua. szakterminus — márpedig minden okunk megvan rá, hogy ezt feltételezzük, hiszen vö. pl. óorosz *šiška* 'Tannenzapfen, Kugel' (Vasmer), és lehetséges, hogy esetleg a most készülő szlovák nyelvtörténeti szótár anyagából már adatolható is lesz —, akkor a magyar *siska* 'ágyúfajta' jelentéstapadással önállósult kifejezés olyan szerkezetekből, mint az idézett *siskapattantyú*, *siskatarack*, *siskaszakállas* stb.

Az előadottakban viszonylag sok a feltételezés és kevesebb a nyelvi tény, ennek ellenére úgy érzem, hogy R. *siska* 'ágyúfajta' szavunk keletkezésének körülményeit pillanatnyilag ezen az úton-módon lehet a leginkább megvilágítani.

c) Befejezésül megemlítem még, hogy a R. magyar *siska* 'ágyúfajta' lehetséges forrását keresve talán érdemes volna megvizsgálni a híres cseh Jan *Žižka* személyével és nevével való esetleges összefüggéseket is. Noha Tóth Zoltán szerint a husziták ágyúit „a krónika baljóslatúaknak nevezi s

Zižka szekérvárát a körülményeknek megfelelően elhelyezett lövegeivel csak az éhség bírta megmozdítani. Pedig semmiféle nevükhöz fűződő technikai újításról nincsen tudomásunk" (HK. 1916:286). Ha valamilyen különleges ágyútechnikai újításukról nem is tudunk, az mindenesetre bizonyos, hogy a kisebb kaliberű ágyúk bevezetése a husziták nevéhez fűződik. S ez mégiscsak újítás volt, elsősorban a harcászatban, és ez az újításuk Mátyás idejében a magyar hadseregben is egyre jobban kezdett tért hódítani (vö. A magyar tüzér. A magyar tüzérség története. Budapest 1943:28, 34). A korabeli európai szokásoknak megfelelően egészen természetes lett volna, ha a husziták által használt könnyű ágyútípust olyan híres vezéregyéniségről nevezték volna meg, mint *Jan Žižka* (személyére vonatkozólag vö. pl. Fr. Palacký, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. III. Praha 1939:3—496; *Príruční slovník naučný*. IV. Praha 1967:900). Sajnos, erre a feltevésre a csehből semmilyen adatom nincs, de végeredményben az idevonatkozó cseh szakirodalmat nem volt módom átnézni, Gebauer ócseh szótára meg az *š* betűig nem készült el. Másrészt az sem teljesen lehetetlen, hogy az újfajta könnyű ágyútípust a magyarországi tüzérség kezdte összefüggésbe hozni a husziták szekérváraival és *Žižka* nevéhez kapcsolni. Ilyen vonatkozásban nem szabad elfelejteni azt sem, hogy az 1462 óta adatolt *R. hofnica* 'ágyúfajta' szavunk szintén cseh eredetű (TESz).

Adatok hiányában mindez természetesen csupán ötletnek tekintendő, amely azonban talán mégsem annyira bizarr és elképzelhetetlen, hogy ne lehetett volna fölvetni. Mindamellettt úgy vélem, hogy a szó eredetének legvalószínűbb magyarozatát a b) pontban kifejtettek adják.

GREGOR FERENC

Dialektwörter slawischen Ursprungs

Unter Verwendung der neueren Unterlagen der sprachgeschichtlichen Forschungen versuchte ich in meinem Artikel die Herkunft der drei ungarischen Wörter, des volks- und fachsprachlichen *magyarka*, der alten Wörter *piroska* und *siska* zu klären. Bei der Analyse der einzelnen Ausdrücke fand ich heraus, daß unsere drei Wörter slawischen Ursprungs sind.

Mit der Herkunft des Wortes *magyarka* 'Weinstockart' hat sich noch niemand eingehender beschäftigt. Die sprachlichen und geschichtlichen Tatsachen lassen gleichermaßen darauf schließen, daß ähnlich zu unseren vielen anderen Weintrauben- und Weinnamen (z. B. *dinka*, *kadarka*, *szlankamenka*, *zelenka*) auch das Wort *magyarka* ursprünglich serbischkroatischer Herkunft ist, namentlich die Übernahme der Bildung *madžarka* ~ *mağarka*. Das Wort kam durch ungarische Vermittlung auch ins Slowakische, wo es jedoch mit Bedeutungsänderung als „Weinrebe, Ableger" bekannt wurde.

Das alte Wort *piroska* 'Topfentascherl' wurde in Siebenbürgen gebraucht, wie die Angaben der siebenbürger Kochbücher beweisen. Die Gegend, in der das Wort verbreitet ist, seine Bedeutung und seine Form sind gleichermaßen slawisch, genauer weist es auf polnische Herkunft. Die Beziehungen vom XVI—XVII. Jahrhundert auf sprachlichem Gebiet zwischen Siebenbürgen und Polen wurden unter anderem auch in bestimmten Speisennamen bewahrt. Dazu gehört u. a. auch das Wort *piroska*, das die Entlehnung der Form des polnischen *pirozek* deminutivum genitivus partitivus ist. Genau von demselben slawischen Stamm stammt übrigens unser im Ungarischen seit neuerem verbreitete Wort russischer Herkunft *pirog* 'russischer Teig, Pastete, mit Fleisch und anderer Füllung', das heute noch in erster Linie zum Wortschatz der Gastronomindustrie und der Kochkunst gehört.

Das alte Wort *siska* 'Kanonenart' war im XVI—XVII. Jh. ein verbreiteter Ausdruck in der ungarischen Artillerie. Bezüglich der Herkunft des Wortes ist es am wahrscheinlichsten, daß das ungarische *siska* 'Kanonenart' die Entlehnung des westslawischen (tschechischen oder slowakischen) *šiška* die 'von einem Gallapfel, Zapfen usw. gebildete Gießform' ist, die durch eine Namensübertragung auf Grund der äußeren Ähnlichkeit im Sinne von 'Kanonenkugel von kleiner Größe' mit völliger Sicherheit sich auch in der tschechischen bzw. slowakischen Fachsprache festigte. Dieses ursprünglich fachsprachliche aber in dieser Bedeutung bis jetzt noch nicht aufgezeigte westslawische Wort *šiška*, übernahmen die ungarischen Kanonengießler von ihren Fachkollegen und von jenen wiederum die Artilleristen.

FERENC GREGOR

Arisztotelész „rejtélyes” fonetikai megjegyzése

PANCONCELLI-CALZIA, a kitűnő fonetikus ezt írja ARISZTOTELESZ fonetikai nézeteiről szóló monográfiájában: „A[ristoteles] unterscheidet zwischen Selbstlautern und Mitlautern: »Die Selbstlauter werden durch die Stimme und mittelst des Kehlkopfes, die Mitlauter aber durch die Zunge und Lippe hervorgebracht.«¹⁷⁵ An einer anderen Stelle gibt A. Beispiele hierfür, indem er die Mitlauter in halblautende und stumme weiter teilt, zeigt aber gleichzeitig eine große Verworrenheit in bezug auf den phonetischen Wert des von ihm beschriebenen »Lautsystems«, denn er sagt: »Selbstlautend ist ein Element, welches ohne Zutat hörbar ist, wie A und O; halblautend ist ein solches, das mit einem Zusatz hörbar sein kann, wie S und R, stumm ist eines, das auch mit Zusatz nicht hörbar ist, aber gehört werden kann, wenn es, wie G und D, mit anderen Lauten verbunden ist.«¹⁷⁶ Rätselfhafter hätte sich A. nicht ausdrücken können.”¹⁾ (G. PANCONCELLI-CALZIA, Die Phonetik des Aristoteles. Hamburg, 1942. 86–87.)²⁾

A „rejtélyt” könnyen megfejthetjük. Nézzük meg a Poétika 20. fejezetében olvasható eredeti görög szöveget: *ἔστι δὲ φωνῆν μὲν ἄνευ προσβολῆς ἔχον φωνῆν ἀκυστήν, οἷον τὸ Α καὶ τὸ Ω, ἡμίφωνον δὲ τὸ μετὰ προσβολῆς ἔχον φωνῆν ἀκυστήν, οἷον τὸ Σ καὶ τὸ Ρ, ἄφωνον δὲ τὸ μετὰ προσβολῆς καθ’ αὐτὸ μὲν σδεμίαν ἔχον φωνῆν, μετὰ δὲ τῶν ἐχόντων τινὰ φωνῆν γινόμενον ἀκυστόν, οἷον τὸ Γ καὶ τὸ Δ.* (Aristoteles graece. Ex recensione Immanuelis Bekkeri. Vol. alterum. Berolini, 1831. 1456.)

Ezek szerint ARISZTOTELESZ — nyilván a hagyományt követve — a beszédhangoknak három csoportját különbözteti meg: a magánhangzókét, a félhangzókét és a némákét. PANCONCELLI-CALZIA ennek a három kategóriának a megalapozását tartja rejtélyesnek.

ARISZTOTELESZ azonban a fentiekben világosan rámutat az osztályozás fonetikai alapjára. A szöveget akkor tudjuk helyesen magyarázni, ha a *προσβολή* szót nem *Zusatz*nak fordítjuk, hanem ’Anstoßen’-nak, mai terminussal, szabadabban *akadály*nak értelmezzük.

A Sztagirita szerint tehát az osztályozáskor azt kell figyelembe venni, hogy a hangot 1. akadályal vagy akadály nélkül képezzük-e, továbbá azt, hogy 2. a hang hangzik-e önmagában.

¹ Én ritkítottam. — V. O. A.

² A 175. és a 176. jegyzet a 167. lapon van: 175) An. hist. III, 47. — AUBERT [H.] — WIMMER [Fr.:] [Aristoteles’ Tierkunde. 2. Bde. Leipzig] 1867, I, 429.; 176) Poet. I. 472, 38 — Walz [Chr., Poetik, Aristoteles’ Werke. Stuttgart, 1840.] I, 488.

Az akadály nélkül képzett hangok önmagukban is hangzanak (ezek a magánhangzók); az akadállyal képzett hangoknak két csoportjuk van: egy részük önmagában is hangzik (a félhangzók), más részük pedig nem (ezek a némák).

Mindezt táblázatba is foglalhatjuk:

	Önmagukban is hangzanak	Önmagukban nem hangzanak
Akadály nélkül képzett hangok	magánhangzók	—
Akadállyal képzett hangok	félhangzók	némák

Különös módon nem nagyon terjedt el a Poétikának az a megállapítása, hogy vannak olyan mássalhangzók is, amelyek önmagukban hangot adnak. Sem a megfigyelés, sem ARISZTOTELÉSZ Poetikájának nagy tekintélye nem volt elegendő annak az évezredes téves meghatározásnak a megdöntésére, hogy a magánhangzó az a beszédhang, amely önmagában is hangzik. Még a XVI. századi MADSEN, a fonetika történetének ez a kiemelkedő alakja is úgy vélte, hogy az úgynevezett félhangzóknak nincs hangjuk, s ezért is határozottan szembefordult Arisztotelésszel: „... Quod avtem Mutam definit, quae per se vocem nullam habeat: id omnibus confonantibus commune est.”³ Talán ARISZTOTELÉSZ más munkáinak a Poetikáétól eltérő fölfogása is hozzájárult a téves nézet meggyökeresedéséhez.

VÉRTES O. ANDRÁS

Une classification aristotélique des sons

Dans le chapitre 20 de sa Poétique, ARISTOTE classe les sons de la langue. L'auteur démontre que cette classification — qualifiée d'énigmatique par PANCONCELLI-CALZIA — devient clair, si nous retrouvons le véritable sens du mot *προσβολή*. Grâce à cette explication, nous pouvons constater que la conception du Stagirite est près de celle de nos jours.

ANDRÁS O. VÉRTES

³ De Literis. Avtore JACOBO MATTHIÆ Arhufienfi. Basileae, 1594. CHRISTEN MÖLLER és PETER SKAUTRUP faksimile-kiadása: Aarhus, 1930. (Acta Jutlandica II, 3.) 142.

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Pais Dezső
1886 – 1973

A magyar nyelvtudomány egy nagy és színes egyéniséget veszett el a közelmúltban. Művei fönnmaradnak, és még számos nemzedék kap majd indítékot kiváló tudósunk sokszáz ötletes, tökéletes filológiai apparátussal fölépített cikkéből, tanulmányából. Fájdalmas hiányt érzünk azonban tanítványai és barátai, hogy az évek számaait tekintve idős, szellemében és csodálatos emlékezőtehetségét tekintve mindig friss mesterünk, barátunk személyes társaságát ezentúl kénytelenek leszünk nélkülözni.

Pais Dezső — magas kora ellenére — szinte az utolsó napjáig dolgozott. Írt, olvasott, szerkesztett, egyetemi szemináriumot tartott, hallatta szavát az akadémiai bizottságokban, esténként pedig szívesen elbeszélgetett vacsora közben az Egyetem utcai vendéglőben kollégáival, barátjaival.

Külső eseményekben nem volt gazdag az élete. Sőt, ha egy hosszú, tartalmas életet lehet eseménytelennek nevezni, akkor az övé az volt. Egyike volt azon kevés embereknek, akik sohasem jártak az ország határain túl. Noha számos idegen nyelven olvasott, sohasem hallottam másképp beszélni, mint magyarul. Ha külföldi kollégákkal vacsorázott együtt a „kruzsok”-ban, akkor is magyarul társalgott, szükség esetén valamelyikünk vállalta a tolmács szerepét. Kevés olyan tudós volt hazánkban, akihez Pestre kellett jönnie annak, aki találkozni akart vele. De akadtak ilyenek nagy számban, és kevesen mulasztották el azt a lehetőséget, hogy a magyar nyelvtudomány egyik vezető egyéniségével találkozzanak.

Azon ritka tudósok közé tartozott, akiknek könyve nem jelent meg, hacsak nem számítjuk ide a Jakubovich Emillel közösen kiadott Ómagyar Olvasókönyvét és Magyar Anonymusát. Nemegyszer jegyezte meg némi öngúnnal, hogy ő a mostani minősítő rendszer szerint még kandidátus sem lehetne, nemhogy akadémikus. Szükszavú, csak a lényeges és új mondanivalóra szorítóköző tanulmányai közül azonban számos olyan található, amelyből mások többszáz lapnyi kötetet kerekítettek volna.

Pais Dezső életművét kisebb tanulmányaiban, cikkeiben lehet lemérni. Ezek száma 70 éves korában már túl volt a 450-en, azóta pedig meghaladja az ötszázötvenet.

Alig van a magyar nyelvtudománynak olyan területe, amelyet ne fejlesztett volna alkotó módon tovább. Nem tekintem feladatommak, hogy tudományos munkásságát részletesen elemezzem, hiszen a hetvenedik születésnapjára megjelent emlékkönyvben BÁRCZI GÉZA ezt kitűnően megtette. (Pais Eml. 9–22, l. még ugyancsak BÁRCZITÓL: ALH. 16 : 215–24). Annyit mégis megemlítek, hogy irodalomtörténészként kezdte tudományos pályafutását. Különösen Kemény Zsigmond irodalmi munkássága érdekelte. Irodalmi tanulmányait

még évtizedekig folytatta akkor is, mikor már eldőlt, hogy a nyelvtudomány lesz élethivatása. Bár számos értékes tanulmánya jelent meg az alaktan és a mondattan területéről, írt több nyelvművelő cikket, megírta nagyjelentőségű első tanulmányát a magyar irodalmi nyelv kialakulásáról. Kezdetről fogva kedvenc területe az etimológia maradt, azon belül is a névkutatás. Etimológiai-ban gyakran nyúlt ismeretlen vagy vitatott eredetű ősi szókincsünk elemeihez. Gondos jelentéstani okfejtéssel bizonyította, hogy számos hasonló hangalakú, de eltérő jelentésű szavunk azonos töről sarjad. Különösen nagy az érdeme belső keletkezésű szavaink eredetének megállapításában. A finnugrisztikai irodalmat jól ismerte. Ugyancsak jól tájékozódott a magyar nyelv idegen (török, latin, szláv, ófrancia, német) elemeinek vizsgálatában, és a jövevényszavak közül is többnek ő derítette fel az eredetét.

A névkutatásban főleg az Árpád-kor személyneveit vizsgálta. Ezeknek van ugyanis döntő fontosságuk helyneveink kialakulásában. A több, mint fél évszázaddal előttről megjelent cikksorozata: Régi személyneveink jelentéstana (MNY. 17 : 158—63, 18 : 26—34, 93—100) ma is a legjobb tanulmány ebben a tárgykörben, és mintául szolgálhat további hasonló tanulmányok megírásához.

Mint a Magyar Nyelv szerkesztője egy fél évszázadon át, minden cikket gondosan elolvasott, némelyikhez értékes adalékkal, ötlettel járult hozzá szerkesztői megjegyzésben.

A folyóirat Levélszekrény rovatában közölte válaszként röviden ötletét, véleményét egy-egy addig ismeretlen eredetű személynévről vagy helynévről. Számos helynevünknek az ilyen tömör megjegyzés az egyetlen vagy eddig legjobb magyarázata.

Magam is meglepődtem, mikor hevenyészett és teljességre nem törekvő bibliográfiai jegyzeteket készítettem 70 éves kora *utáni* munkásságáról: élete utolsó 17 évében nyomtatásban megjelent cikkei, tanulmányai megközeleltik a százat, és vannak köztük egészen terjedelmesek a legkülönbözőbb tárgykörökből.

Több cikkről maga is jelzi, hogy az „Ősvallásunk nyelvi emlékei” c. tervezett nagyobb tanulmány egyes fejezetei. Ilyen a Reg (MNY. 54 : 181—6), Gajdol (uo. 60 : 31—47), Tündér (uo. 61 : 289—98). Mások pedig ugyancsak egy nagyobb dolgozat, a „Határozós összetételek” részei: Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez (MNY. 55 : 181—4), Részletek a határozós összetételek fejezetéből (uo. 57 : 266, 73, 429—35; 62 : 146—51, 436—41; 63 : 131—8). Egy harmadik nagyobb tárgykör az ikerszavak: Osztdódásos ikerítés (MNY. 55 : 458—61), Megjegyzés a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez (uo. 56 : 311—5), Az *ázik-fázik, irkál-firkál* típusú ikerítések (uo. 57 : 76—8), A magánhangzós előtagú — mássalhangzós utótagú ikerszók alakulásmódjai (uo. 59 : 280—5). Tovább foglalkoztatták a mutatónévmások származékai: Az *egy* számnév meg az *így* határozószó (uo. 54 : 52—61), *Ez meg egy* az *egy*? (uo. 58 : 486—7), Zur Frage der Angehörigen der fgr. Demonstrativpronomina *u~*o und *i~*e (ALH. 8 : 141—72).

Névmagyarázataiban is rendszerint nem egyetlen névvel, hanem típusokkal foglalkozott, úgy mint korábbi hasonló tanulmányaiban. Ezek némelyikében éles szemmel derítette fel az elnevezés társadalmi-történeti hátterét. Számos ilyen jellegű mintaszerű dolgozata közül csak néhányat említek: A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz (MNY. 53 : 52—66), Névfejtések (uo. 59 : 171—8), Ola (uo. 282—90).

Rendkívül színvonalasak, tudománytörténeti értékűek kortársairól való

jubiláris megemlékezései: Kodály Zoltán (MNy. 52 : 3—6), Zsirai Miklós (uo. 55 : 317—27), Bárczi Géza ünneplése (uo. 129—36), Géza Bárczi zum 75. Geburtstag (ALH. 19 : 1—12), Nyíri Antal üdvözlése (MNy. 65 : 122—4).

Mint a Magyar Nyelv szerkesztője, szinte minden tanulmányát „saját” folyóiratába írta, a Nyelvtudományi Közleményekbe 70 éves kora után csak három hozzászólása jelent meg (NyK. 58) és a Nemvagy, Mavagy, Nemélféle személyneveink szamojéd összevetésének dalgában (60 : 133—5) c. cikke.

Ő szerkesztette megindulásától kezdve a Nyelvtudományi Értekezések sorozatot, amelynek eddig majdnem 80 száma jelent meg. Hosszú ideig volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak szerkesztője.

Pais Dezső nemcsak mint tudós és tanár volt nagy, hanem emberként is. Bátran kiállt az igaz ügy és a tudományos igazság mellett. Tudományos ellenfeleit megbecsülte. Józanul értékelte barátai hibáit és ellenfelei érdemeit. Szeretett vitatkozni, de önmagát sem tartotta csalhatatlannak. Vitáiban tudott csipős lenni, de a maró gúnyt csak ott alkalmazta, ahol a tudatlanság rossz-hiszeműséggel, karrierizmussal vagy félremagyarázással párosult.

Évtizedekig ő volt a magyar nyelvtudomány központi alakja, a szakmán belül, sőt kívül is a megbecsült, tisztelt és szeretett „Tosú tanár úr”. Tudott komoly lenni, de szerette a tréfát, és sohasem bánta, ha mások csipkelődtek vele.

Elhunyt a fájdalmas veszteség mindnyájunk számára. Szeretetre és tiszteletre méltó egyéniségének emléke azonban mindaddig élni fog, míg lesznek, akik személyesen ismerték. Műveiben pedig tovább él azután is, a következő nemzedékek is gyakran fordulnak írásaihoz ötletért, magyarázatért. Életművével bevonult a magyar nyelvtudomány történetébe, és ott jelentős helyet biztosított magának.

KÁLMÁN BÉLA

Aurélien Sauvageot üdvözlése

Tavaly, április hó 13-án töltötte be A. Sauvageot 75. életévét. Ebből az ünneplésből részt kértek a magyarországi nyelvészek is, hiszen az ünneplés életének egy jókora darabját hazánkban töltötte, és tevékenysége szorosan összeforrott a hungarisztikával meg a finnugrisztikával. Budapesti tartózkodása idején mestere Gombocz Zoltán volt, és nincs szinte egyetlen nagyobb műve, amelyben ne említené hálával tanítója nevét. A magyar nyelvtudomány eredményeinek volt hirdetője és továbbfejlesztője Párizsban, ahol nyugalomba vonulásáig az Haute École des Langues Orientales Vivantes, valamint a Sorbonne katedrájáról oktatta több nemzedék azon fiataljait, akik a magyar, a finn és az észti nyelv és irodalom iránt érdeklődtek.

75. születésnapját az általa alapított folyóirat, az Études Finno-Ougriennes hasábjain ünnepelte a nemzetközi tudományosság. Fialalok meg az idősebb generáció képviselői, 7 országból 37 szerző üdvözölte az ünneplést (Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire. Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó). Ehhez az ünnepléshez csatlakozik a Nyelvtudományi Közlemények is, midőn méltatásformán a jubiléus munkásságát, annak széles diapazonját megmutatandó felsorolja önálló kötetként megjelent műveit.

L'emploi de l'article en Gothique (Collection Linguistique publiée par la Société Linguistique de Paris 28). Párizs, 1929.

Recherches sur le Vocabulaire des Langues Ouralo—Altaïques (Collection Linguistique publiée par la Société Linguistique de Paris 30). Párizs, 1930.

Esquisse de la langue Finnoise. Párizs, 1946. — Újabb kiadása: Les langues et leur structures I. kötetenként Párizs, 1949 (Klincksieck Kiadó).

Esquisse de la langue hongroise. A Les langues et leur structures III. kötetenként. Párizs, 1951.

Les anciens Finnois. Párizs, 1961 (Klincksieck Kiadó)

Premier livre de hongrois (Bibliothèque de l'École Nationale des Langues Orientales Vivantes) Párizs, 1965.

L'édification de la langue hongroise (Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris — Sorbonne. Recherches 61). Párizs, 1971.

L'élaboration de la langue finnoise (Collection Linguistique publiée par la Société Linguistique de Paris 67) Párizs, 1973.

FÁKOLY JÁNOS

Matti Liimola 70 éves

A magyarral legközelebbi rokon nyelvnek, a vogulnak legjobb élő kutatója és ismerője az idén töltötte be 70. évét.

Matti Liimola a hämei Ylöjärviben született. Egyetemi tanulmányait Helsinkiben végezte. A 30-as évek elején mint ösztöndíjas hónapokat töltött a budapesti egyetemen, illetőleg az Eötvös Collegiumban. Megtanult magyarul, és noha azóta sem járt Magyarországon, még mindig beszéli, nem csak olvassa a magyart.

Már egyetemi hallgató korában segítette Artturi Kannistonak, hogy a tudós utazó ötévi gazdag vogul nyelvi és néprajzi gyűjtését kiadás alá rendezze. Szinte családtag lett Kannistoék házában. A Finnugor Társaság ösztöndíjasaként folytatta tovább munkáját mestere halála után is. Első feladatának tekintette a páratlan értékű és a máig is legnagyobb vogul népköltési gyűjtemény sajtó alá rendezését, amely hat kötetben látott napvilágot. Maga a vogul szöveg fordítások és jegyzetek nélkül mintegy 60 ívet tesz ki. Aki ismeri Kannisto rendkívül pontos, aprólékos, minden hangárnyalatot jelölő írásmódját, az tisztában van azzal, mit jelent egy ilyen anyag kiadása.

Kannisto 1906-ban jött haza ötéves kutató útjáról. Gazdag anyagáról rövidesen jelentés formájában is beszámolt (JSFOu. 25/3 : 7—8). Másirányú, később egyetemi tanári elfoglaltsága miatt csak nagyon lassan haladt anyaga feldolgozásában. Mégis sajtó alá tudta még rendezni szöveggyűjteményének nagy részét. A helyszíni hevenyészett és töredékes finn nyelvi fordításokat kiegészítette, megfogalmazta. Az ebből készült német fordítás elkészültét is megérte még a gyűjtő. A szövegekhez írt helyszíni jegyzeteket rendezte, leírta, helyenként kiegészítette, és elkészítette műfajok szerint a hat kötetre tagolt kiadási tervet. Mindezen munkák elvégzésében segítségére volt már a 30-as

években Matti Liimola, aki az egyetemen a német szakot is elvégezte, és így a német fordítás ellenőrzésében is hasznosan működhetett közre.

Az így előrehaladott állapotban levő, de még korántsem nyomdára kész kéziratot vette gondozásba mestere halála után Liimola (MSFOu. 101 : XXVIII—XXXIV l.), és végezte a tanítvány alázatos szerénységével a tudomány részére óriási jelentőségű, de a saját személye részére hálátlan munkát: Kannisto gyűjtésének kiadását. Végtelenül szerényen a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként dolgozott évtizedeken át. Így jelent meg sorban a hat kötet az ő szerkesztésében „Wogulische Volksdichtung (gesammelt und übersetzt von ARTTURI KANNISTO, bearbeitet und herausgegeben von MATTI LIIMOLA)” címen: I Texte mythischen Inhalts MSFOu. 101 (1951), II Kriegs- und Heldensagen uo. 109 (1955), III Märchen uo. 111 (1956), IV. Bärenlieder uo. 114 (1958), V. Aufführungen beim Bärenfest uo. 116 (1959), VI. Schicksalslieder, Klagelieder, Kinderreime, Rätsel, Verschiedenes uo. 134 (1963).

Csak mikor már az utolsó kötet nyomdában volt, és Liimola a 60. életévét is betöltötte, akkor szánta rá magát, hogy engedjen barátai évekig tartó unszolásának, és beadta doktori értekezését: Zur historischen Formenlehre des Wogulischen, I, Flexion der Nomina 1963 (MSFOu. 127. részletes ismertetése: B. KÁLMÁN FUF 35 : 133—41). Engem ért annak idején az a megtiszteltetés, hogy doktori vitáján az opponensi tisztséget betölthettem. Rövidesen egyetlen jelöltként megpályázta és el is nyerte a turkui finn egyetemen az újonnan felállított finnugor nyelvészeti tanszéket. Fiatalos energiával látott neki a tanszék megszervezésének, gondoskodott magyar lektorról, rövid idő alatt nevelt ki néhány jó fiatal szakembert. Kedves, szerény, megnyerő egyéniségével csakhamar sok barátot szerzett új állomáshelyén is. Csak szeretet és tisztelet övezi az immár nyugdíjba vonult, de továbbra is töretlen munkaerővel dolgozó tudóst. Most egy fiatal munkatárs segítségével Kannisto szótári anyagát rendezti sajtó alá. A finn akadémia és több tudományos társaság vezetőségi tagja.

Matti Liimola tudományos munkássága szinte teljes egészében a vogul nyelv köré fonódik. Alig hiszem, hogy a vogul anyanyelvűeket is beleértve volna a vogul nyelvjárásoknak nála alaposabb ismerője. Alig van olyan finn nyelvészeti folyóirat vagy emlékkönyv, amelyben ne jelentek volna meg obi-ugor tagú etimológiái. Különösen a Finnisch-ugrische Forschungen és a Virittäjä már évtizedek óta szinte minden számában megtalálhatjuk írásait, de emlékkönyvekben, a JSFOu.-ban, a turkui Sananjalkában ugyancsak olvashatók rendkívüli gonddal megírt szófejtései, alaktani tanulmányai és ismertetései. Számos magyar nyelvű, főleg obi-ugor vonatkozású művet is ismertetett. Ismertetéseiben mindig tárgyilagos. Távol áll tőle minden személyeskedés és rosszindulat, de az ismertetett munkákat rendkívül gondosan tanulmányozza át, és nem rejti véka alá a hibákat, rámutat a téves következtetések gyöngéire.

Fő kutatási területe a vogul szókincs eredetének vizsgálata. Százakra megy azon vogul szavak száma, amelyeknek eredetét ő fejtette meg, vagy az eddigi téves magyarázatokat helyesbítette. Nemcsak a finnugor eredetű vogul szavakkal foglalkozott, hanem a jövevényszavakkal is. A jövevényszavak közül is a legnehezebbek, a legbonyolultabbak érdekelték leginkább, — ahol igen gondosan kell gyakran mérlegelni, vajon ősrökonsággal vagy átvétellel van-e dolgunk. Ilyenek pl. a zürjén és az osztják jövevényszavak. Liimola etimológiái megbízhatók. Erről beszédesen tanúskodnak a finnugor, illetőleg ugor vagy vogul szókincssel foglalkozó terjedelmesebb munkák (pl. a MSzFE.

eddig megjelent kötetei, RÉDEI, SyrjLwW.). Talán éppen a vogul szókincs vizsgálatának problematikája miatt ismerte meg olyan jól az osztják, zürjén, szamojéd, tatár és orosz nyelvjárások hangtanát is. Ugyancsak biztos kézzel nyúl a belső keletkezésű vogul szókincshez. Gondos hangtani kutatások és jelentéstani mérlegelések alapján választ szét eddig együvé tartozónak vélt szavakat, vagy kapcsol össze eddig külön tárgyaltakat.

Nagy érdeme van a vogul leíró és történeti alaktan kutatásában is. Különösen a névmások és a névszóragozás számos vitatott kérdését tisztázta. Alaktani tanulmányai közül ki kell emelnünk a következőket: *Zu den wogulischen Personalpronomina* (FUF 28), *Wogulische Ableitungssuffixe* (FUF 30) és *Zur wogulischen Formenlehre* (JSFOu. 58). Úttörő jellegüket mi sem mutatja jobban, mint hogy ezek a tanulmányok már említett doktori értekezésével együtt az *első* fejezetei egy körvonalalaiban kibontakozó vogul történeti nyelvtannak. Erre utal könyvének jelzése, hogy ez még csak a vogul alaktan első kötete. Reméljük, hogy a másodikikat (igeragozás) is olvashatjuk rövidesen a kitűnő szerző tollából. Etimológiai és alaktani kutatásai a magyar nyelv szempontjából is nagyon fontosak, hiszen számos szavunknak és sok magyar toldaléknak tisztázta eredetét, vagy eddigi tudásunkat egészítette ki fontos adalékokkal.

A nemzetközileg megbecsült és elismert tudóst magyar barátai és kollégái is meleg szeretettel, tisztelettel üdvözlük 70. születésnapja alkalmából. Jó egészséget kívánunk neki, valamint töretlen munkakedvet és sok további tudományos sikert.

KÁLMÁN BÉLA

Wolfgang Schlachter 65 éves

Wolfgang Schlachter, az urálistika és az általános nyelvtudomány nemzetközi tekintélye, a göttingeni Georg August Tudományegyetem professzora 1973. április 19-én töltötte be 65. évét. Tanítványai és munkatársai ebből az alkalomból emlékkönyvben¹ fejezték ki iránta való tiszteletüket. Jókívánásaik kifejezésével hozzájuk csatlakoznak mindazok, akik Wolfgang Schlachter tudományos munkásságát ismerik, közöttük nem utolsósorban azok, akik nemcsak mint tudóst, hanem mint embert is nagyra becsülik.

Schlachter mint germanista és indogermanista jelent meg 1935-ben a nyelvtudomány nyilvánossága előtt „Zur Stellung des Adverbs im Germanischen” című tanulmányával, de nem sokkal később már Björn Collinder tanítványaként Uppsalában tanulmányozta a finnugor nyelveket. 1940-ben a malái lapp dialektus szótárához gyűjtött kitűnő néprajzi és szókincsbeli anyagot; maga a nagy gonddal elkészített szótár és annak becses szöveges része a malái lapp nyelvjárás rövid grammatikájával együtt azonban csak 1958-ban jelenhetett meg: „Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie”. Helsinki, 1958. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 14. SUS.).

Ettől kezdve Wolfgang Schlachter urálistikai munkásságának közép-

¹ Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 65. Geburtstag. Von seinen Schülern und Mitarbeitern im Finnisch-Ugrischen Seminar der Georg-August Universität zu Göttingen. Herausgegeben von J. Kiss und H. G. Udally. Göttingen, 1973.

pontjában elsősorban a lapp nyelv áll, de emellett igen jelentősek a finn, a zürjén és a magyar nyelv lényeges alaktani és szintaktikai kérdéseinek kutatási eredményei, valamint általános nyelvészeti fejtegetései is.

Igen jellemző rá — és ez biztos alapot is nyújt urálistikai vizsgálódásaiban —, hogy amikor valamely uráli nyelv szóalaktani vagy szintaktikai sajátosságait vizsgálja, elemzi, a legtöbbször láthatóan is jelen van, vagy legalábbis megállapításaiba gyümölcsözően belejátszik a germanisztikának vagy indogermanisztikának a vizsgált urálistikai problémákhoz hasonló vagy eltérő jelenségeivel való összevetése is, sőt Schlachternek nem egyszer éppen német anyanyelvű germanista-finnugor nyelvész volta táplálja, segíti kitűnő probléma-érzékét és éles problémafelvetését, mint például a „Partitiv und Inkongruenz beim Subjekt des Finnischen” (FUF. 33: 3—95) és „Az én házam” című tanulmányában (CIFU. 121—171), a problémák megoldásában pedig invenciója mellett rendszerező erejének és nagy absztraháló képességének van fontos szerepe.

A lapp nyelvre vonatkozó közleményei közül hadd emeljem ki a lapp passzívum szintaxisáról szóló tanulmányát: „Lappische Passivsyntax I—V.” (UAJb. 25, 26, 29, 32), továbbá a lapp igeidőrendszer elemzését és jellemzését; címe: „Das lappische Tempussystem” (Symposion über Syntax der uralischen Sprachen 178—191). — E sorok írója nem illetékes Schlachter professzornak a szó szoros értelmében vett urálistikai munkásságát értékelni, azt azonban meg kell jegyezni, nagyon meggyőző Schlachternek az a megállapítása, hogy a lapp passzívum a lapp nyelv külön életében kialakult kategória; ugyanis kétségtelen közismert tény a magyar nyelvtörténetben, hogy a Halotti Beszédben még nincs *-t* képzős passzívum — vö.: „... kinec *odut* hotolm...”, értsd: 'kinek *adatott* hatalom'. Továbbá: a magyar *szántó föld* kifejezésben a *szántó* passzívum jelentése az illető jelzős szerkezet jelentéséből következik, vagyis a *szántó* és a *föld* szavak egymással kapcsolatos jelentéséből, illetőleg szerkezeti összefüggéséből következően minden külön grammatikai jel nélkül is lehet passzívum.

Wolfgang Schlachter egész monográfiát szentel a zürjén birtokos személyjelek vizsgálatának „Studien zum Possessivsuffix des Syrjänischen” (Finnisch-Ugrische Studien 3. Berlin, 1960) című művében. Schlachtert ezen rendkívül gazdag bizonyító anyagon nyugvó tanulmányának megírására elsősorban Farkas Gyulának az a megállapítása készítette, hogy a birtokos személyjeleknek eredetileg determináló funkciója volt, és ebből fejlődött ki a birtokos megjelölésének a szerepe is. Ezt a kérdést valóban legalább e g y uráli nyelv idevonatkozó problémáinak alapos vizsgálata által lehet tisztázni, úgy, mint ahogy Schlachter tette. A szerzőnek módszertanilag is igen tanulságos fejtegetéséből, széles körű, stilisztikai szempontokra is kiterjedő vizsgálatából nyilvánvalóvá válik, hogy a birtokos személyjelnek eredeti funkciója kétségtelenül a birtokos megjelölése, az arra való rámutatás volt, ehhez képest a determinálás viszonylag újabb eredetű.

A magyar nyelvet kitűnően ismerő és beszélő Wolfgang Schlachter már 1944-ben a magyar mondatban egyik legnehezebb kérdéséről értekezik; arról, „hogy milyen mértékben befolyásolja a ritmus és a vele szoros kapcsolatban álló hangsúly a szórendet a gondolat legmegfelelőbb kifejezésének szolgálatában” (Megjegyzések a magyar szórendhez. MNy. 40: 49—56, 100—110). A problémát nem vizsgálhatta meg egész terjedelmében, de az igére, az igekötőre és a tagadósóra vonatkozó kutatási eredményei, finom észrevételei,

néhány addigi megállapítással szemben jól megokolt ellenvetései igen figyelemre méltóak.

Vallatóra fogja Schlachter az *én házam* birtokos jelzős szerkezetet is (CIFU. 121—171), melyet mintaszerűen jellemez, és mivel az ennek eredetéről forgalomban levő két magyarázat közül egyik sem elégíti ki, jobban megindokoltat tár a nyelvtudomány elé. Szerinte az *én házam*-nak *én házam* előzménye nem lehet uráli vagy finnugor eredetű, hanem a magyar nyelv külön életében keletkezett. Bizonyosan helyes Schlachternek az a megállapítása, hogy eredetileg kétféle szórendű szerkezetnek kellett lennie; az uráli kor **ház én* szerkezetet jól megokolja az uráli nyelvekben általában tapasztalható *házam* birtokos személyjeles kifejezés, az **én ház*, **te ház*, **apa ház*, **ő ház* szerkezetet pedig a ma is meglevő *fő—al²*, *'fő—alj'*, *hét—fő²* 'a hét feje'. A **ház én > házam* eredeti személyes névmása személyjellel agglutinálódott; az **én ház*, **te ház*, **ő ház* névmása nem agglutinálódott, — hozzátéhetjük: ugyanúgy nem, mint ahogy az **én lát* nem forrt össze, de vele szemben a **lát én > látom* lett. De akkor az *én házam* névmása aligha lehet nyomósítás eredménye. A megoldás nyitja az **én ház*: *házam* föltehető szembenállásból következhetik.

Schlachter másik magyar nyelvtörténeti tanulmánya: „Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen” (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 1966.) nemcsak magyar nyelvtörténeti szempontból becses, hanem a gyakorító képzők kialakulásának szempontjából is, általában az igeképzők feltehető eredetére nézve is feltétlenül figyelembe veendő. A szerző ebbeli fejtegetésének az a lényege, hogy a gyakorító képzők kialakulása expresszív jellegű mássalhangzóknak (talán) szintén expresszív jellegű, aktuálisan igei jelentésű szótövekhez való hozzátoldása által történehtett. A tanulmány második részében Veres Péter „Almáskert” című regényének gyakorító képzős igéit elemzi a szerző pontos, részletes leírással. Egy másik tanulmányában a Bécsi Kódex gyakorító képzőiről szóló kutatásait adja elő „Beobachtungen an den Frequentativa des Wiener Kodex” címmel (NyÉrt. 58: 177—191), mely előbbi megállapításait részben támogatja, részben kiegészíti.

Behatóan foglalkozik Schlachter az igetörténés minőségének kérdéseivel is.

Az általa tanulmányozott nyelvek tipológiai problémái állandóan foglalkoztatják; a „Subjektivität und Energie in der haben-Konstruktion der finnisch-ugrischen Sprachen” című tanulmánya (Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik, 405—443), mint Björn Collinder megjegyzi: olyan tipológiai alapvetés, „die vom Standpunkt einer vergleichenden Uralistik aus besonderes Interesse wecken wird” (i. m. 9).

Wolfgang Schlachter eredményekben gazdag nyelvtudományi munkásságának lényeges jellemzője az is, hogy megállapításait rendszerint bőséges tényanyagra építi fel, olykor szemléltető példái elmaradnak fejtegetéseinek gyors folyásában; vizsgálatai közben állandóan együtt szemléli és elemzi a nyelvi struktúrát és annak tartalmát; a nyelvi anyagot mindig környezetében, funkciójának legteljesebb érvényesülésében igyekszik látni és láttatni, és ezek alapján teszi meg igen tanulságos következtetéseit, absztrakcióit. Az egyoldalú strukturalista vizsgálatot nemcsak elutasítja magától, hanem harcol is ellene. Weisgerber „Inhaltbezogene Grammatik” című művéről nagy megértéssel értekezik (ALH. 16: 149—157), és amikor Wolfgang Schlachter 60. születésnapját

² E két utóbbi példa Schlachter fejtegetéseibe beleillik.

ünnepelte a nyelvtudomány, a méltán ünnepelt tudós a Björn Collinder, Hans Fromm és Gerhard Ganschow által 1968-ban kiadott értekezései gyűjteményének ezt a címet adta: „Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik auf der Grundlage finnisch-ugrischen und indogermanischen Materials”. Ez a cím és a benne foglalt értekezések is őszinte vallomása és önjellemzése is egyúttal a szerzőnek. A gyűjtemény első tanulmánya bátor fegyvertény is az egyoldalú strukturalizmus ellen, amely azóta, talán Schlachter kritikájának eredményeképpen is, már kigyógyult gyermekbetegségéből.

Wolfgang Schlachter 1960 óta professzora a göttingeni egyetemnek, azóta állandóan fejleszti a Finnugor Tanszéket. A klasszikus finnugor összehasonlító nyelvészet mellett a nyugati finnugor filológia keretén belül, melynek központjában a finn nyelv tanulmányozása áll, a keleti finnugor filológiával is tervszerűen foglalkoznak; ez utóbbiban a magyar nyelv tudományos és praktikus tanulmányozásán van a hangsúly. Ennek a szervezeti fölépítésnek megfelelően finn és magyar lektor is működik Wolfgang Schlachter tanszékén, intézete állandó kapcsolatban van finn, észt és magyar nyelvtudósokkal is, akik előadásokat is tartanak a göttingeni egyetemen; Schlachter professzor meg ott van minden nemzetközi finnugor vagy magyar kongresszuson, és rendkívül szabatos előadásaival öregbíti jó hírét és nevét.

Wolfgang Schlachter kezdeményezésére került sor 1969-ben július 15—18-a között Reinhausenben az uráli nyelvek szintaxisának szép tudományos eredményekkel zárult szimpoziumjára is, melynek anyaga könyvalakban is megjelent.

1965 óta ugyancsak az ő irányításával folynak a „Bibliographie der Uralischen Sprachwissenschaft” című nagyjelentőségű mű munkálatai is.

Ezek a tények Wolfgang Schlachtert az urálistika egyik fontos egyéniségévé avatják.

65. életévének betöltése alkalmával őszinte tisztelettel köszöntjük a nyelvtudóst, a tudományszervezőt és a professzort, akinek munkásságát az emberben való hit mélységes érzelme is áthatja.

NYÍRI ANTAL

Erkki Itkonen 60 éves

ERKKI ITKONEN 1913. április 26-án született a lappföldi Inariban. Bár már kisgyermekként Dél-Finnországba került, a lappokhoz, a lapp nyelvhez fűződő kapcsolata máig sem szakadt meg. Finnugor nyelvészként is elsősorban mint a lapp nyelv kutatójával találkozunk nevével a 30-as évek elején és a lapp nyelvvel foglalkozik 1939-ben napvilágot látott első nagy műve, *Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus mit besonderer Berücksichtigung des Inari- und Skotlappischen. Lautgeschichtliche Untersuchung.* (MSFOu 79) című doktori értekezése. Ezt követi a háború közbejötté miatt sok éves késéssel megjelent munkája, a *Struktur und Entwicklung der ostlappischen Quantitätssysteme* (MSFOu 88). Nem hagyhatjuk említetlenül E. ITKONEN lapp kresztomátiáját sem (*Lappische Chrestomathie mit grammikalischem Abriss und Wörterverzeichnis*; Helsinki, 1960), amely hosszú idő után az első lapp kézikönyv.

E. ITKONEN lapp nyelvi kutatásai eredményeképpen természetszerűleg eljutott a bonyolult és sokakat foglalkoztató lapp etnogenézis kérdéséhez

Meggyőzően bizonyítja, hogy a lapp nyelv a korai közfinn egyenes folytatója, akár a finnségi nyelvek, de ma már erősen eltávolodott ezektől. A lappok belső *sami*, *sabme* nevét is a fi. *Häme* törzsnévvvel hozza kapcsolatba.

Bár E. ITKONEN kutatásaiban fontos helyet foglal el a lapp nyelv, sok irányú munkásságának azonban ez csak egyik ága.

Már első cikkei között szép számmal találunk olyanokat, amelyek szómagyarázatokkal, etimológiákkal foglalkoznak. Igaz, kezdetben ezek is elsősorban a lapp szókinés problémáit bagozzák, de később mind több rokon nyelvre terjed ki érdeklődése.

Y. TOIVONEN halála után a II. kötettől kezdve A. JOKIVAL közösen szerkesztik az immár befejezés előtt álló finn etimológiai szótárt (*Suomen kielen etymologinen sanakirja*). Az etimológus ITKONEN korán túlnő a Setälä-iskolán, amely szinte csak a mássalhangzó-megfeleléseket vette figyelembe, s egyes képviselői nem voltak tekintettel a szavak esetleges hangfestő, sőt hangutánzó jellegére sem. ITKONEN ezzel szemben csak azokat az etimológiákat fogadja el, amelyekben a magánhangzó-megfelelés is szabályos (gondosan mérlegelve az esetleges kivételeket). Még szigorúbb a hangutánzó, de a hangfestő szavakkal is. Igen, a szigorúság a legjellemzőbb az etimológus ITKONENRE. Inkább valószínű etimológiáról is lemond, nehogy tévedjen.

Az etimológiai kutatásoknál terjedelemben kisebb helyet foglalnak el, de különösen a 60-as évektől kezdve mind gyakrabban bukkannak fel E. ITKONEN munkásságában az egyes finn-permi nyelvek alaktani kérdéseivel foglalkozó cikkek.

Ha azonban kezdettől fogva áttekintjük E. ITKONEN egész munkásságát, azt látjuk, hogy legkedveltebb kutatási területe a hangtörténet, ezen belül is a finnugor vokalizmus problémái. Elsősorban e téren végzett kutatásai emelik őt századunk legkiválóbb finnugor nyelvészei közé.

Itkonen a magánhangzók történetének kutatásánál szakít a zsákutcába torkolló Setälä-féle fokváltozáselmélettel, s visszatér A. GENETZ múlt század végi, sokkal reálisabb alapról kiinduló kísérletéhez, azaz a finnségi nyelvektől a lapon, mordvinon át haladva, fokozatosan igyekszik tisztázni a finnugor magánhangzótörténetet. ITKONEN W. STEINITZTől eltérően nem áll mindjárt egy egyetemes érvényű elmélettel elő, de a keleti lapp kvantitásrendszerről írott, fentebb említett könyvében (MSFOu 88 : 5) már utal arra, hogy a finnségi nyelvek magánhangzóinak első szótagi kvantitásviszonyai a finn-volgai korszakból származnak, de gyökerei valószínűleg a finnugor alapnyelvig nyúlnak. A következő években ITKONEN azon fáradozik, hogy ezt a tételt részletekbe menő kutatásokkal igazolja. 1946-ban szinte monográfiának is beillő *Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen* (FUF 29 : 222—337) c. cikkében STEINITZ-cel vitatkozva fejtji ki álláspontját, majd nyolc évvel később még terjedelmesebb tanulmányban a cseremisiz és a permi nyelvekre keríti a sort (*Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tschermissschen und in den permischen Sprachen*; FUF 31 : 149—345).

Itkonen a finn-permi nyelvek területén végzett kutatásai eredményeképpen következteti ki finnugor alapnyelvi magánhangzórendszerét, melyet a kutatók széles tábora fogad el. Vannak ugyan, akik E. ITKONEN elméletének egyes tételeivel nem értenek egyet, s különösen az utóbbi években ebből élénk vita kerekedett. Bárhogy is végződjön ez a vita, az kétségtelen, hogy E. ITKONEN, akár az alapvető, akár a részletkérdéseket vesszük figyelembe,

elévülhetetlen érdemeket szerzett a finnugor nyelvek vokalizmusproblémáinak tisztázásában.

E. ITKONEN az urálistika alkotó művelője, de alaposan tájékozott az indoeurópai nyelvtudomány területén is. Munkáiból meggyőződhetünk arról is, hogy mindig törekedett lépést tartani tágabb értelemben vett szaktudománya fejlődésével. Már fiatalkori munkáiban felhasználja a fonológiai kutatások eredményeit. Sok időt és energiát áldoz arra, hogy átfogó képet kapjon az utóbbi évtizedekben felvirágozott nyelvészeti irányzatokról. Ennek a törekvésnek beszédes bizonyítéka 1966-ban megjelent *Kieli ja sen tutkimus* c. terjedelmes általános jellegű nyelvészeti összefoglalása, amely bőségesen merít az uráli nyelvek nyújtotta tanulságokból is.

Végül szóljunk néhány szót E. ITKONEN pedagógusi, tudományszervezői és közéleti tevékenységéről. Csaknem két és fél évtizedig volt a Helsinki Egyetem oktatója (1940–1950-ig docens, 1950–1956-ig rendkívüli tanár, 1956–1964-ig rendes tanár), míg 1964-ben akadémikussá nem választották. A Finnugor Társaságnak először titkára volt (1952–1956), majd alelnöke (1957–1967), végül 1968 óta ő az elnöke. Évtizedek óta részt vesz a Lapp Művelődési Egyesület (Lapin Sivistysseura) munkájában, s 1971-től elnöke.

E. ITKONEN sokat tett a finn-magyar kulturális kapcsolatok elmélyítése érdekében, s méltán választotta meg a Magyar Tudományos Akadémia kültagjának.

Hatvan év egy tudós életében rendszerint nem a pálya végét, hanem annak csúcását jelenti, ezután születnek a dolgos élet tapasztalatait összegező nagy művek. Reméljük E. ITKONENNél is így lesz. Ehhez kívánunk neki őszinte szívvel erőt, jó egészséget és az elmélyült alkotómunkához szükséges nyugalmat.

BERECZKI GÁBOR

Aulis J. Joki 60 éves

Mosolygó, fiatalos arcvonásait emlékezetbe idézve nehezen hihető, hogy a helsinki egyetem finnugor tanszékének professzora, Aulis J. Joki ez év nyarán töltötte be hatvanadik életévét. Ám a hiteles adatok a látszat ellen szólnak: Aulis Johannes Joki 1913. június 2-án született Viipuriban.

Életpályájának lényegesebb mozzanatai a szakemberek előtt ismeretesek, mégis hadd jelezzük pár szóval a főbb állomásokat. Kezdő nyelvész korában éveken keresztül Svédországban él mint a finn nyelv lektora. Doktori értekezését 1952-ben védte meg Helsinkiben, ezt követőleg ugyanitt docens, közben (Farkas Gyula halála után) ideiglenesen meghívják a göttingai egyetem finnugor tanszékének vezetésére. A helsinki egyetem finnugor tanszékének professzorává 1965-ben választják meg; 1969 óta a Finnugor Társaság alelnöke, a Finn Névérték Alapítvány elnöke, hogy csak a fontosabb tudományos tisztjeit említsük.

Joki professzor neve évtizedekkel ezelőtt Kai Donner hagyatékának gondozójaként vált ismertté s munkásságának egyik fő területe mind a mai napig a szamojedisztika, amelynek nemzetközi viszonylatban legkiválóbbnak minősített művelője és fejlesztője. Idevágó munkásságából elsőnek említendő, hogy 1944-ben kiadta Kai Donner kamassz hagyatékát („KAI DONNER'S Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik” LexicaSFU 8). Korszakos jelentőségű munka ez: Castrén 100 évvel

korábbi nyelvtani vázlata és szójegyzéke után új anyagot, amannál megbízhatóbbat bocsát a kutatás rendelkezésére. A dolog jelentőségét növeli, hogy az első kamassz nyelven lejegyzett szövegek is e kötetben jelennek meg. Sok újdonságot hoz a nyelvtani rendszerezés, amely teljes egészében Joki munkája.

A második jelentős könyvkiadvány 1952-ben jelenik meg JOKI tollából: „Die Lehnwörter des Sajansamojedischen” (MSFOu 103). A majdnem 400 lapos disszertáció a szajáni szamojéd nyelvek nehezen hozzáférhető szókincsének jövevényszavait dolgozza fel monografikusan, imponálóan sokoldalú nyelvészeti erudícióval. A szajáni szamojédban a legtöbb jövevényszó török ugyan, de vannak mongol, tunguz, koreai, kínai kapcsolatokra utaló szavak, meg orosz, iráni, jéniszeji, sőt obi-ugor eredetű jövevényszók is. Mindezek számbavételéhez, megítéléséhez elsősorban számottevő altajisztikai szakképzettségre is szükség van, de járatosnak kell lenni még sok egyéb nyelvészetben, iranisztikában, sinológiában stb. Ez a sokirányú nyelvészeti felkészültség Joki egyik legjellemzőbb vonása: az urálistikán kívül már kora ifjúságában indoeuropeisztikát és altajisztikát is tanult (olyan mesterei voltak mint pl. G. J. Ramstedt és M. Räsänen), s emellett Stockholmban B. Karlgrennél sinológiai kiképzést is kapott, a legkülönbözőbb nyelvek iránti érdeklődése pedig egész pályáján végigkíséri. A „Die Lehnwörter des Sajansamojedischen” nagyszerűen megoldotta feladatát és ez a könyv a megjelenése óta eltelt évtizedekben sem avult el. Ma is gyakran idézett, klasszikus munkává lett.

JOKI a gondozója Donner szölkup hagyatékának (ennek feldolgozásában újabbán segítő társa is van), egyelőre azonban a szölkup hagyaték közzétételére még nem került sor. Kiadta azonban JOKI azokat a kisebb szó-listákat, amelyeket Donner szibériai útján a nyenyec, enyec, nganaszan, kača-tatár és tunguz nyelvekből gyűjtött (JSFOu 58), valamint KAI DONNER ket nyelvi lexikális és szövegfeljegyzéseit („Ketica”: MSFOu 108).

Sok-sok értékes tanulmány jelzi Joki szamojedológiai munkálkodását: a szamojéd nyelvek indokínai jövevényszavairól (FUF 29), a szölkup sámán-dobról és dobverőről (Vir. 1959), a szölkup duálisról (CSIF I), a szamojéd deklináció *n* eleméről (FUF 39) stb. Ezekből a tanulmányaiból egy széles érdeklődésű, sokoldalúan képzett tudós profilja bontakozik ki előttünk, akár morfológiai, akár etimológiai vagy hangtörténeti kérdésekről nyilatkozik is.

Itt említjük meg, hogy Castrén szibériai kutatóútjának írásos emlékeiből finn nyelvű válogatást tett közzé a szélesebb olvasó közönség számára („Tutkimusmatkoilla Pohjolassa” 1953), s hogy a K. Donner iránti kegyelettel vezérelve finnre átültette a jeles utazó és tudós eredetileg svédül írt és 1919-ben megjelent szibériai tárgyú novelláit, amelyek nemcsak szépirodalmilag, hanem művelődéstörténeti szempontból is figyelemre méltók („Siperialaisia kertomuksia” 1959).

A szamojéd érdekű kutatások mellett JOKI másik fő munkaterülete az etimológia, ill. az uráli nyelvészet ezzel összefüggő szövevényes problémáinak vizsgálata. Jó egynéhány cikke, tanulmánya képviseli tevékenységének ezt az ágazatát: „Kielihistoriallisia lisiä” (Vir 1950); „Paleolingvistiikkamme ongelmia” (Verba Docent 1959); „Etymologian harhapoluilta” (Vir 1962); „Finnischugrisches im Ossetischen?” (MSFOu 125); „Der wandernde Apfel” (Studia Orientalia 28); „Uralte Lehnwörter oder Zufälle?” (CIF 1963); „Suolan suku” (Acta Univ Tamperensis A-26); „Sarastaa” (MSFOu 145); „Auf den Spuren der steinzeitlichen Cerviden” (MSFOu 150); „Die samojedischen Sprachen und die finnischugrische Vokalforschung” (UAJb 41) stb. Ezek legtöbbje nem

pusztán etimológiai összeállítás vagy ötletgyűjtemény, hanem vagy lényeges hangtörténeti, vagy rendkívül összetett kultúrtörténeti és jelentéstörténeti következtetésekre módot adó fejtegetés, melyekben újra és újra csodálhatjuk a szerző impozáns, nyelvek tucatjait átölelő ismereteit. Az etimológusi munkaterületéhez tartozó legmonumentálisabb alkotások egyike a finn etimológiai szótár, amelynek szerkesztését ill. írását a II. kötettől kezdődően Erkki Itkonennal együtt végzi („Suomen kielen etymologinen sanakirja” II 1958, III 1962, IV 1969, LexicaSFU 12), másika pedig a közeli megjelenés előtt álló „Die älteren indogermanisch-uralischen Berührungen” c. munka. Amennyire kétségtelen, hogy a finn etimológiai szótár a mi generációnkbeli finn nyelvészeknek legnagyobb szabású vállalkozása és legtöbbet forgatott kézikönyve, éppannyira bizonyos, hogy hosszú idő óta nagy várákozással tekintünk az indogermán—uráli kapcsolatokat tárgyaló könyv megjelenése elé és úgy véljük, hogy ez a mű sokáig használatos iránytűje lesz a kutatásnak.

A vázlatosan ismertetett kutatási program szükségszerűen torkollik olyan kérdésekbe, mint a nyelvrokonság elvi vagy gyakorlati problémái, a nyelvek osztályozásának kérdései. E területről említtem A. J. JOKI „Sur la parenté des langues” c. cikkét (Mélanges offerts à A. Sauvageot 1972), meg a „Dravidatko kielisukulaisiamme?” c. írást (Vir. 1947). A szerteágazó nyelvi tájékozódás eredményezte továbbá a világ nyelveiről írt tömör, kitűnő összefoglalást, amely „Maaailman kielet” címen a Tietolipas sorozatban már két kiadást is megért (1966, 1972). Aulis Joki többször járt Magyarországon, ahová mindig szívesen várjuk, de hosszabb időt sohasem tölthetett közöttünk. Nyelvünket mégis megtanulta, a magyarságnak őszinte barátja. A Finn—Magyar Kulturális Vegyesbizottság finn tagozatának tagjaként érdemes munkát is fejt ki a két ország kulturális-tudományos kapcsolatainak szorosra fonásában.

„A vándorló almáról” szóló szép tanulmányát e szavakkal fejezi be A. J. Joki: „Ich überreiche meinem verehrten Lehrer und guten Freund Martti Räsänen zu seinem 70. Geburtstag nur einen einzigen Apfel. Manch anderer hat bereits früher davon gekostet, darunter auch der Jubilar selbst, und diese köstliche Frucht der Demeter, der Aphrodite und des Dionysos wird ihren Reiz auch in der Zukunft sicher nicht verlieren.” E megnyerő fordulatra appellálva hadd kívánjunk Joki professzornak pusztán annyit, hogy tudása terebélyes fájának gyümölcseiből juttasson a jövőben is bőségesen az urálistika asztalára.

HAJDÚ PÉTER

Az Akadémiai Nagyszótár történetének vázlata (1898—1952)

Az Akadémiai Nagyszótár, amelynek kb. 5 000 000 kéziratos cédula-anya az MTA Nyelvtudományi Intézetének Szótári Osztályán található, hosszú múltra tekint vissza. A magyar nyelvtudomány múlt század végi nagy fellendülésében született meg a terve. 1898-ban a Magyar Tudományos Akadémia állandó Szótári Bizottságot szervezett, élére elnökül SZILY KÁLMÁNT, az Akadémia akkori főtítkárát választotta. E szervezet keretén belül határozták el a magyar nyelv nagyszótárának anyaggyűjtését. A munkálatok vezetője a bizottság előadója, ZOLNAI GYULA volt. A szótárnak szerkesztőbizottságot is választottak. A szótárt eredetileg a Nyelvtörténeti Szótár pótlásának szánták,

teljes szótári anyaggyűjtést akartak 1750-től 1898-ig, illetőleg 1900-ig. A munka az évtizedek során egyre lassabban haladt, s még ma sem fejeződött be. Gazdag anyag gyűlt össze, amely a nyelvtudósok számára nélkülözhetetlen. Kérdés azonban, hogy ilyen jelentős munka hogyan húzódhatott el ennyire. Ennek elsősorban anyagi, de nem utolsósorban elvi, elméleti okai is voltak. A probléma igen bonyolult. A XIX. századi magyar szótárírás elvi és gyakorlati kérdéskörében gyökerezik. Bonyolítja a helyzetet, hogy a nagyszótár később is, mindig függvénye volt a Magyar Tudományos Akadémia tudománypolitikai elveinek. A téma kidolgozása több ívnyi könyvterjedelmet igényelne. Ezért pillanatnyilag csak vázlatot tudok nyújtani. Bevezetőül meg kell még jegyezni, hogy a nagyszótár 1898-tól 1972-ig terjedő irattára az MTA Nyelvtudományi Intézetének Szótári Osztályán található (Régi irattár: levelezés, jegyzőkönyvek, anyakönyvek), csak töredékeket őriz az MTA Könyvtárának Kézirattára. Tehát a munkálatokra vonatkozó bárminő információ könnyűszerrel beszerezhető. Ugyanitt utalnom kell arra is, hogy az Akadémiai Értesítőre — tekintetbe véve a megjelenés folyamatosságának két alkalommal való megszakadását — a nyelvtudományi irodalomban szokatlan módon kénytelen vagyok évszám szerint hivatkozni, mert csak így áll rendelkezésünkre az MTA Könyvtárában.

A kezdet és Zolnai Gyula szerepe a nagyszótári munkálatokban

TOLNAI VILMOS szerint a Czuczor—Fogarasi szótár „befejezte előtt már ismét új szótár terve merült fel” (AkadÉrt. 1912 : 624). Ez igaz, de nem az új nagyszótár, hanem a Nyelvtörténeti Szótár gondolata született meg (AkadÉrt. 1871 : 101). 1874-ben FOGARASI JÁNOS bejelenti, hogy a „Nagyszótár”-nak pótkötetre van szüksége (uo. 1874 : 121—2, 240). VOLF GYÖRGY utal arra, hogy a régi nyelv, az újabb irodalmi nyelv és népnyelv szótárának különválasztását „a Nyelvtudományi Bizottság már 1876-ban” kimondta (Nyr. 10: 307). Kétségtelen, hogy az irodalmi nyelv szótárának igénye a gyakorlati munkában felmerült. KOMÁROMY LAJOS 1874-ben „A »be« igeikötő szerepéről” írt cikkében a rendelkezésre álló forrásművek felsorolásakor ezt írja: „A most már levésnek indult nyelvtörténeti szótár rendkívül jó szolgálatot tehetne ily vizsgálódásban. Az ebben, s a jelen nyelv kimérítő szótárában [a ritkítás tőlem] foglalt adatok összevetése megadná nagy részben a vizsgálódás anyagát. Jelenleg nem tehetem többet, mint hogy főleg a Molnár Albert (= M.) és Páriz Pápai (= P. P.) szótárát, meg az akadémiai Nagyszótárt (= NSz.) [ez a CzF] s a Ballagi legújabb magyar—német szótárát (= B.) használtam fel vizsgálódásaimhoz, némely nyelvtörténeti és népnyelvi adatok hozzávételével” (Nyr. 3: 123). Itt meg kell említenem, hogy GÁLDI LÁSZLÓNAK (A magyar szótárírás a felvilágosodás korában és a reformkorban, 449) az a nyomatékos megjegyzése, hogy az általa „közvetett egykorú dokumentum szerint (Nyr. LXXXI, 86—91) a CzF-t csupán többkötetes értelmező szótárnak szánták, s nem nagyszótárnak. Vö. még Viszota Gyula: MNy. IV—V.”, nem zárja ki, hogy a korabeli és múlt század végi szakirodalom ne tartotta volna „nagyszótárnak”. KELEMEN JÓZSEF is ezen a véleményen van: „E szótár, melyet röviden »Czuczor—Fogarasi« néven szoktunk idézni (s CzF. betűkkel rövidíteni) VISZOTA GYULA szerint (MNy. V, 1—7, 49—63) akadémiai »nagy szótár«-nak indult (l.: CzF. Végszó 1; MNy. i. h.; az

elnevezés 1831 óta i. h. 4)” (A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig. Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből, 77). A „Czuczor–Fogarasi” szótárt megjelenése után a rá való hivatkozásokban „MNYszótára”, valamint „akadémiai Nagy Szótár”, „NSzótár”, N. Sz. néven emlegették, illetőleg rövidítették (I. Nyr. 6 : 145, 399, 439, 440; 7 : 98; 8 : 5; 9 : 10, 158 stb.). Sőt az Akadémián is annak nevezték (Akad. Ért. 1890 : 12). Először SIMONYI ZSIGMOND írja „CzF. szótára”-nak, s ezzel megalkotja a máig használatos rövidítést (Nyr. 9 : 218). SZARVAS GÁBOR mindig „nagy szótár”-nak nevezte, sőt ZOLNAI is (19 : 49–60), de SIMONYI soha. SIMONYI mindig körülírta, pl. a „Magyar Nyelv Szótára” (Nyr. 10 : 98), „CzF-féle szótár” (uo. 125), „Czuczor Fogarasi” (14 : 485). SIMONYI A magyar nyelv irodalma címen 1878-ban azt írja, hogy „Szótáraink közül legfontosabbak Molnár Alberté és Kresznericsé. Az újabbak közül kézi használatra legcélszerűbb Ballagié: A magyar nyelv teljes szótára 1873” (Nyr. 7 : 408). Tehát CzF-t nem említi. KELEMEN JÓZSEF összefoglalta a Czuczor–Fogarasi szótárt ért bírálatokat. (i. m. 81–4). Kimutatta, hogy az elégedetlenség jelei már elég korán jelentkeztek (81).

CzF. bírálatával egyidőben kezdődnek meg a nyelvtörténeti szótár munkálatai (Nyr. 3 : 95–6), a népnyelvi (7 : 145–8, 223–9) és nyelvújítási adatok gyűjtése (10 : 97), nem is beszélve a mesterműszókról, amelyeknek gyűjtésére már első kötetében felhívott a Nyr. (1 : 148).

E nagyszabású szótári munka közben 1881-ben SIMONYI ZSIGMOND egy új szótár igényét, a nagyszótár gondolatát veti fel, sőt az alapelvet is megfogalmazza: „Hogy a magyar nyelv szavainak és szólásainak kincsei teljesen egybe legyenek gyűjtve, három nagy szótárra lesz szükségünk. Első a régi nyelv szótára, azon nyelv, mely mint irodalmi nyelv is lassan, természetesen fejlődött az élő-beszéd talajából. Második az újabb irodalmi nyelv szótára, mely a nyelvújítástól máig terjedő – egyfelől mesterséges, de másfelől természetes útján is csodás gazdagságú – irodalmi nyelvfejlődést fogja feltüntetni. Harmadik végre az élő népnyelv, a nyelvjárások szótára lesz, szóval egy új, kimerítő tájzótár. Az egész földadatnak – a magyar nyelv teljes, megbízható szótári földolgozásnak – ilyen három nagy részre osztása nem csak azért szükséges, hogy egyáltalán győzhessük a munkát s magunk előtt lássuk és használhassuk legalább egy részét már a legközelebbi néhány év lefolytával. Szükséges e fölosztás azért is, mert a nyelv-életnek fönt elsorolt három oldala valóban különböző [!] jellemvonásokat mutat s mindegyiknek földolgozása számos külön-külön támadható igényt és érdeket köteles kielégíteni” (Nyr. 10 : 123). VOLF GYÖRGY Előterjesztés a Magyar Nyelvtörténeti Szótár ügyében című tanulmányában, miután leírta röviden a NySz. előzményeit, hivatkozva SIMONYI-nak azon elképzelésére, amelyet én az előbb idéztem, tovább mélyíti a gondolatot: „Könnyű átlátni, hogy a főmunka az új irodalmi nyelv szótára, melynek a régi irodalomé és a népnyelvé tulajdonképp csak előmunkálatai. De ez még korántsem meríti ki a dolgot. A három szótáron kívül megfelelő három grammatika is kell” (Nyr. 10 : 305). A Grimm-testvérek esetére hivatkozva, kijelenti, hogy a három szótárt nem szabad egybeolvasztani, s érvként a magyar irodalmi nyelv és tájnyelv viszonyát taglalja (307). Megvédi az Akadémiát, s itt szolgáltatja számunkra a már említett értékes információkat: „A különválasztást egyébiránt a Nyelvtudományi Bizottság már 1876-ban, tehát már akkor mondta ki, mikor túlnyomó nagy többségben neologusokból állott s midőn a nyelvtörténeti szótár mostani két szerkesztője még sem az

Akadémiának, sem a Nyelvtudományi Bizottságnak nem volt tagja” (307). Végül felsorolja, hogy mi mindennek kell bekerülnie a NySz-ba, csak az etimológiát zárja ki (419—21). Igaza volt tehát TOLNAI VILMOSNAK, amikor az *egyetemesség* gondolkörében tárgyalta a nagyszótár tervének felmerülését (AkadÉrt. 1912 : 624). Sőt azt is jól látta, hogy „a történeti és összehasonlító nyelvtudomány fellendülése, a régi nyelv emlékeinek egyre bővülő ismerete” tette szükségessé a NySz., a MTsz. és az OklSz. megszerkesztését. BALÁZS JÁNOS szerint a NySz., a MTsz., az OklSz. és a NyÚSz. kibocsátása „meggyőzően tanúsítja e nemzedék erőfeszítéseinek eredményességét” (A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből, 29). KELEMEN JÓZSEF pedig ebből az erőfeszítésből a következő tanulságot vonja le: „A tudományos kutatás specializálódásának megfelelően tudományos szótáraink is specializálódtak: az egyetemes igényű, leíró, történeti-etimológiai és normatív szótár típusától (CzF.) egyrészt a leíró-történeti típus felé (Ball.), másrészt tisztán történeti (NySz., OklSz.), ill. a történeti és normatív (NyÚSz.) típus felé, harmadsorban a tisztán földrajzi és csoportnyelvi típus (MTsz., Mesterségek Szótára) felé fejlődtek” (i. m. 89).

Az Akadémia 1890-i évi munkájáról szóló „Jelentés” megemlíti a készülő „Arany-Szótár”-t, amelyet „rendkívül érdekes irodalmi szótár”-nak minősít, s megjegyzi, hogy „Arany Jánosnak egész szókincsét és phraseológiáját fogja felölelni” (AkadÉrt. 1891 : 383). 1891-ben már a következőket jelentik: „Az osztály egy új Nagyszótár előmunkálataképp indította meg a *Nyelvtörténeti szótárt*, mely bevégezése felé közeledik, a *Mestermű-szótárt*, mely szintén munkában van. Most a *Tájszótárt* indítja meg . . . Ezután az osztály néhány oly író Szótárát szándékozik közrebocsátani, a kik szókincs- és szólásgazdagság tekintetében külön feldolgozást érdemelnek, mint Kazinczy, Vörösmarty, Arany sat. Ily alapokon emelkednék föl az új Nagyszótár, a magyar nyelv teljes szótára” (AkadÉrt. 1892 : 242). Ezt a megfogalmazást beépítették SZILY KÁLMÁN jelentésébe is (uo. 305).

Az újra fellángoló nyelvújítási vitában és az új tájszótár készítésének nyilvános kérdésfelvetései közben 1891-ben, illetőleg 1893-ban egyrészt SIMONYI ZSIGMOND, másrészt ZOLNAI GYULA újrafogalmazza a nagyszótár igényét, sőt elképzeléseiket is papírra vetik. SIMONYI ZSIGMOND a nyelvújítás történetének megírásán kívül fontosnak tartja, hogy írói szótárak készüljenek, megjegyzi, hogy Kazinczy-szótár szerkesztésével foglalkozik. Ezután kifejti egy új szótár szükségességét: „Úgyis ideje már, hogy a befejezéshez közeledő Nyelvtörténeti Szótár után, melynek anyaga a nyelvújításig terjed, immár a nyelvújítás és az újabb irodalom szókincse is hasonló tárgyalásban részesüljön, vagy legalább hogy foglalkozzunk az ehhez való előkészületekkel. Természetesen az a n y a g g y ú j t é s e n kell kezdeni, s e tekintetben a Nyelvőr dolgozóztársai sokat tehetnének. Földolgozhatna mindenki — a szerint, a mint kedve vagy ideje van, vagy a mint tanulmányai adnak rá alkalmat — egy-egy kisebb vagy nagyobb munkáját a Kisfaludyaknak, Csokonainak, Kölcseynek, Vörösmartynak, Aranynak, Jósikának, Brassainak, Mikszáthnak sat, lehetőleg egybevetve a Nyelvtörténeti Szótár adataival. Efféle munkához hasznos előkészületül kínálkozik LEHR ALBERT Toldi magyarázatának figyelmes olvasása” (Nyr. 20 : 59, vö. NyK. 23 : 465—7). Itt SIMONYI még egyéb többé-kevésbé követendő mintákat sorol fel. ZOLNAI GYULA „Tájszó-tarlózat”-a bevezetőjében körvonalazza elképzeléseit: „Jókai, Kemény Zsigmond, Petelei, Mikszáth,

Kazár Emil, újabban Vereskövi (Szalóczy Bertalan) s számos egyéb írónk munkáiból időközönként minden nyelvünk ügye iránt érdeklődő olvasó följegyezhet egy-két tájszó adatot, sőt bárminő szót és szóalakat, s 'több szem többet lát' igazságánál fogva a nyelvbúvárlatnak addig is sok beces anyagot bocsáthatnak rendelkezésére, míg a magyar szógyűjtés betetőző munkája, nyelvünknek második teljes szótára elkészülhet" (Nyr. 22 : 219). Saját „tarlózat”-áról megjegyzi: „Ha talán némely esetben olyat is tájszónak néztünk, ami nem az, nem lesz azért följegyzésünk kárba veszett, mert fölhasználhatni majd az ily adatot is a jövődöbeli Nagy Szótárban” (219). Tehát SIMONYI ZSIGMOND a magyar irodalmi nyelv XIX. századi szótárát akarta megalkotni (ebben — amint láttuk — 1881-ben Volf György is támogatta), ZOLNAI GYULA ellenben egy teljes szótárt akart létrehozni. Tudjuk, hogy ZOLNAI elképzelése győzött.

E két felhívás nyomán végeredményben 1891—1893-tól elkezdődtek utasítás nélkül a gyűjtések. Akkor, amikor még hivatalosan nem fogadták el a nagyszótár tervét. Ezt bizonyítja egyébként 1897-ből két levél (Régi irattár: levelezés), illetőleg egy 1898. V. 6-ról keltezett levél, amely cédulázásról szól (uo.). A Szótári Bizottság 2. ülésén be is jelentették ezt a tényt (Jegyzőkönyv 1898. június 6.). Valószínűleg ezekre a mozzanatokra utalhatott ZOLNAI GYULA (AkadÉrt. 1909 : 585), TOLNAI VILMOS (AkadÉrt. 1912 : 626) és GÁLDI LÁSZLÓ is (Nyr. 77 : 408).

Az Akadémia azonban nehezen döntött a szótár kérdésében. Erre vall SIMONYI ZSIGMONDnak 1894-ből származó kifakadása: „Az új Tájszótár szerkesztője mellőzte az íróknál előforduló adatokat, s eljárását meg is okolta. Mindazonáltal közlöm Zolnai után az én tájszótárlózatomat is adaléku az újabb irodalmi szókincs ismeretéhez. Hiszen úgy is mikor jutunk újabb irodalmunk rendszeres feldolgozásához? Majd valamikor a jövő században. Nagy nemzeti föladat volna ez, melynek megvalósításához mecénások kellenének, de a mi mecénásaink ideálja rendszerint a rossz dráma s a vizenyős hazafias vers!” (Nyr. 23 : 368). Itt jegyzem meg, hogy Simonyinak a nagyszótárhoz való kapcsolatáról értékes adatot közöl KIBÁLY PÉTER a Nyelvtud.Ért. 65 : 24—5. lapalji jegyzetében.

Az első hírt az új szótárról a Nyr. közölte 1897-ben. Eszerint az év augusztus 11-én MADARÁSZ JÓZSEF parlamenti interpellációjára (hajlandó-e a közoktatásügyi miniszter saját hatáskörében mindent elkövetni, hogy „a helyes és jó magyar szavakat idegen szavak ki ne szorítsák”) a közoktatásügyi miniszter kijelentette, hogy évente kétezer forintot vesz fel a költségvetésbe az Akadémia számára, s felolvasta azt a leiratot, amelyben egy új szótári munkálat megindítását javasolja (Nyr. 26 : 499—500). A Nyr. cikkírója (Z—R.) az összeget kevesellte, és a teljes szótár szükségességét hangoztatta: „a szótár egyben magyarzó, történeti, etimológikus és szinonim szótár” legyen (502).

WLASSICS GYULA vallás- és közoktatásügyi miniszter, akadémikus 1897. október 11-én kelt leiratában, amelyet az MTA nyolcadik összes ülésén, 1897. október 25-én olvastak fel (AkadÉrt. 1897 : 633—4), javasolta, hogy az MTA Nyelvtudományi Osztálya kebelében egy állandó szótári bizottságot állítsanak fel, „melynek feladata lenne az irodalmi nyelv fejlődésének éber megfigyelése s irányzása, a mutatkozó szükségletek pótlása s a magyar nyelv szótárának folytonos tökéletesítése” (i. h. 634). A miniszteri leiratot az összes ülés tudomásul vette, s javaslattétel végett kiadta az I. osztálynak (uo.). Az I. osztály ugyanezen év november 20-i ülésén a szótári bizottság megszervezésére külön-

bizottságot küldött ki (AkadÉrt. 1909 : 582). Ez elkészített egy javaslatot. A Szótári Bizottság működésére vonatkozó tervezetet 1898. március 21-én elfogadták (uo.). A *Szótári Bizottságnak* ezt az *általános ügyrendjét* ZOLNAI GYULA az AkadÉrt. 1909 : 583 lapján közreadta. Amíg WCLASSICS javaslatában csak a szótárírás folytonosságáról volt szó, ebben az ügyrendi iratban tétélesen felvették a nagyszótár készítésének tervét. A 2. pontban kimondják, hogy a Szótári Bizottság „működési körébe tartozik első sorban az úgynevezett Nagy Szótár szerkesztése, folytonos javítása és új kiadása, eshetőleg egyéb szótári munkálatok, melyek az irodalmi nyelv kiegészítésére vagy irányzására szolgálnak s így a Nagy Szótár céljával szoros kapcsolatban vannak” (i. h.). Természetesen egyéb feladataik is voltak.

Igaza van GÁLDI LÁSZLÓNAK, amikor azt mondja, hogy a *Szótári Bizottság első tagjait* úgy választották meg, hogy lehetőleg minden tudományág képviselve legyen (Nyr. 77 : 408). Az I. osztályból *Beöthy Zsolt, Gyulai Pál, Joannovics György, Lehr Albert, Négyesy László, Petz Gedeon, Simonyi Zsigmond, Szász Károly, Szilády Áron, ifj. Szinnyei József, P. Thewrewk Emil és Zolnai Gyula*; a II. osztályból *Alexander Bernát, Kováts Gyula, Pauler Gyula és Tagányi Károly*; a III. osztályból *Ilosvay Lajos, König Gyula, Mihalkovics Géza és Szily Kálmán* (AkadÉrt. 1909 : 583) volt a bizottság tagja. Az első ülésen (1898. május 17-én) elnökké *Szily Kálmánt*, előadóvá *Zolnai Gyulát* választották meg (uo. 583—4). A gyűjtés elveinek és a gyűjtőknek adandó utasítás kidolgozására egy héttagú albizottságot (szerkesztőbizottságot) küldtek ki: *Szily Kálmán, Zolnai Gyula, Petz Gedeon, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Tagányi Károly* és *P. Thewrewk Emil* személyében. Ez az albizottság dolgozta ki azt a végső ügyrendet, amelyet 1898. június 20-án elfogadtak és az Akadémia Ügyrendjébe beiktattak (AkadÉrt. 1909 : 584—5). A Szótári Bizottság ügyrendjének kézírata megtalálható az MTA Könyvtára Kézirattárában. Az albizottság terjesztette elő az első javaslatot a címszójegyzék ügyében (Az 5. ülés jegyzőkönyvének melléklete 1898. december 9.). 1898 májusában „*Simonyi Zsigmond, a Nyelvtudományi Bizottság előadója*” aláírással megjelent a Nyr. 27 : 240. lapján a „Fölvívás az új Nagy Szótár munkálataiban való részvételre”. A felszólítás pár mondatban jelzi a feladatot, s azt az igényt, hogy főképpen irodalomtanárok közreműködésére számítanak. De megjegyzi, hogy „*Petőfi, Vörösmarty és Kisfaludy Sándor* feloldozására már eddig is ajánlottak dolgozó társak”. Sajnos azonban a felhívással párhuzamosan még tárgyalták a gyűjtés szempontjait (A 2. ülés jegyzőkönyve 1898. június 6.).

Nehéz megállapítani, hogy kik és hányan jelentkeztek. Amint korábban említettem, gyűjtés már előzőleg is folyt, s ez SIMONYI felhívásából is kiderül. A Régi irattár 1898-i levelezéséből tudjuk, hogy voltak, akik a felhívásra jelentkeztek (32 ilyen jellegű levelet találtam), de voltak olyanok is, akiknek ZOLNAI GYULA 1898/1899 fordulóján számomra ismeretlen felkérő levelet írt, s azok 1899-ben vállalkoztak erre a feladatra (uo. 1899). Az 1900-as levelezés azt mutatja, hogy egyeseket felkértek, mások önként jelentkeztek, s ezekért szavatolást kértek (nyilván a könyvkölesönzés miatt). A századfordulón már 150 gyűjtő volt (1901. június 3-i jegyzőkönyv). Az anyaggyűjtéssel problémák keletkeztek, de erre nemcsak SIMONYI ZSIGMOND és ZOLNAI GYULA utalt, hanem a levelezésből is kiviláglik, hogy utasítás nélkül nehezen tudtak cédulázní. Van ZOLNAI-nak egy levele 1899. V. 15-ös dátummal, amelyben Bellaagh Aladárnak (az ő kérésére) leírja a gyűjtés szempontjait.

ZOLNAI GYULA Szótárírás nálunk és külföldön című előadásában

(AkadÉrt. 1909 : 581—96) nem szépíti a kezdet zűrzavarát. Mégis érdemes megemlíteni azokat a szakmai ellenvetéseket, amelyeket tudóstársai tettek. SIMONYI ZSIGMOND valószínűleg már a Szótári Bizottság ülésein is (1898. VI. 22-i és XI. 3-i jegyzőkönyv), de még inkább Elhibázott kezdet című nyilvános bírálatában elutasítja azt a gondolatot, hogy a gyűjtők címszójegyzék szerint gyűjtsenek, hiszen nem az a cél, hogy hiányzó adatokat vadásszának, s minél több címszó legyen a nagyszótárban. „Legfontosabb a szónak a jelentése és használata, erről pedig a címszójegyzék nem adhat felvilágosítást.” (Nyr. 27 : 330). Érdekes példákat sorol fel arra, mit ért szóhasználaton és új jelentésen. A címszójegyzéket SZILY KÁLMÁN védte meg (Nyr. 27 : 551—4).

1899. év végén 300 példányban megjelent a „Címszó-jegyzék. Előkészületül a Magyar Nyelv Szótára új kiadásához. Készítette és kézirat gyanánt kinyomtatta a Magyar Tudományos Akadémia Szótári Bizottsága.” Tulajdonképpen SZILY KÁLMÁN állította össze segítségül véve maga mellé MELICH JÁNOST (Nyr. 28 : 552). A címszójegyzéket szétosztották a bizottság tagjai, a gyűjtők és egyéb érdeklődők között (AkadÉrt. 1909 : 588). De a példányokat a bizottság később nem tudta visszaszerezni, sőt adatokat sem tudott kapni (uo. 590). ZOLNAI GYULA szerint a címszójegyzék alapján való gyűjtésnek egyetlen eredménye volt az *aszfaltbetyár* szó felderítése (589). 1899-ben jelent meg az Utasítás is: „Utasítások az új Nagy Szótár adatgyűjtőinek. Közzéteszi a Magyar Tudományos Akadémia Szótári Bizottsága. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1899”. Ebben körvonalazták a szótár jellegét és célját: „A M. T. Akadémia új Nagy Szótára a magyar nyelv összes szókincsének történeti alapon készült tudományos szótára kíván lenni”. Mégis főcélnek „a mai irodalmi és társalgási nyelv” feldolgozását tartották, a régi adatokat csak kiegészítésként, magyarázatként akarták felvenni a szótárba. De arra utasították a gyűjtőket, hogy a nyelv egész szókincsére legyenek tekintettel. Az utasítás szerint még a meghonosodott idegen szót is gyűjteni kellett. Mellőzték azonban a tréfás szóhasználatot, az új, el nem terjedt neologizmusokat, a mindennapi szavakat (pl. *víz, ház, kenyér, asztal*), ez utóbbira csak akkor voltak tekintettel, ha egy-egy ilyen szó új jelentésárnyalatot hordozott. Óvatosan kellett gyűjteni a szólásokat. Tilos volt azonban mondatnapi jelenségeket és tulajdonneveket cédulázni. Külön utasítás készült a műszók gyűjtésére is. A nyelvújítástól kezdve minden olyan magyar műszót össze kellett gyűjteni, amely közhasználatban volt. (Mellékelve a 6. és 7. ülés jegyzőkönyvéhez. 1899. november 16. és december 14.) A gyűjtés későbbi fázisairól TOLNAI VILMOS i. h. 626—31) és GÁLDI LÁSZLÓ (i. h. 409—10) írt. Itt kell megjegyezni, hogy TOLNAI VILMOSON kívül az első korszakban kapcsolódott a gyűjtésbe MOLECZ BÉLA, HORGER ANTAL, VISZOTA GYULA, GOMBOCZ ZOLTÁN (a Nagy Szótári Szerkesztő Bizottság 1899. június 5-i jegyzőkönyve), CSEFKÓ GYULA, DÉZSI LAJOS és SÁGI ISTVÁN is (Régi irattár: levelezés 1900). SZILY KÁLMÁN 1902-ben arról panaszkodik, hogy „az alkalmas erők legnagyobb részét a Magyar Nyelv új nagyszótárnak előkészületei kötik le” (Nyr. 31 : 26).

ZOLNAI GYULA próbacímszavakat (szótári cikkeket) dolgozott ki, amelyeket kézirat gyanánt kinyomtattak. Ezeket Zolnai a Szótári Bizottság ülésein felolvasta: a *világ* címszót 1898. november 3-án, a *szánt, tarkó, méla, ritka*, sőt szótári cikkeket pedig 1899. november 2-i ülésén (AkadÉrt. 1909 : 591, jegyzetben Zolnai jegyzőkönyvekre hivatkozik; de az egyik keltezésben tévedett: nem 1898. november 3., hanem 16. a valóságos dátum). E címszavak

bizonyítják, hogy ZOLNAI GYULA teljes szótárt kívánt, amely a régi és az újabb szóhasználatot is bemutatja, sőt szószármaztatást is akart a meglevő irodalom alapján. Ezzel kapcsolatban lásd még ZOLNAI recenzióját a NyÚSz-ról (Nyr. 31 : 511).

PETZ GEDEON mint a Szótári Bizottság tagja Szótárirás és szótárirodalom címen (NyK. 28 : 199—216) 1898-ban összefoglalta a külföldi szótárirodalom tanulságait. Elsősorban MORIZ HEYNE és HERMANN PAUL német szótárát ismertette. Beszámolóját azzal indokolta, „minthogy újabban minálunk is új erővel indult meg a szótári munkálkodás, ép időszerű lesz, ha PAUL fejtegette elveket e helyen megbeszélés tárgyává tesszük, hisz ily alkalommal szinte kötelességünkké válik, hogy tudomást vegyünk a külföldi hasonló irányú mozgalmairól s azt, ami bennök tanulságos, a magunk javára felhasználjuk” (200). Arra eddig még semmi nyomot sem találtam, hogy a PETZ kifejtette problémára valahol is reagáltak volna. Lehet, hogy a későbbi érdektelenségeknek ez is egyik összetevője volt.

Az új nagyszótár feladatairól csak az 1899. november 2-án tartott akadémiai előadásban számolt be ZOLNAI GYULA. Saját elképzelését vázolta fel egy egyetemes magyar szótárról, amelyet *Lexicon Totius Hungaritatis*nak nevezett. Fel akarta ölelni a népnyelv, a köznyelv és műnyelv egész szókincsét, sőt a rétegnyelvek szó és szóláskészletét is. De azonnal bizonyos ellentmondásba került saját elgondolásával. Már GÁLDI LÁSZLÓ felfigyelt arra, hogy bár „Zolnai normatív szótár helyett »történelmi alapon készülő egyetemes szótárra« gondolt” (Nyr. 77 : 408), a régi nyelv anyagát mégsem tartotta egészében feldolgozhatónak, hiszen a saját korabeli szókincset kívánta szótározni. Be kellett látnia, hogy csak azok a szavak vehetők fel, amelyek általában használatosak (AkadÉrt. 1899 : 73). GÁLDI így fogalmazta meg ZOLNAI GYULA elvi koncepciójának leglényegesebb ellentmondását: „A teljességre való törekvés és a köznyelvi norma tehát Zolnai felfogásában nem egyszer ellentétbe került egymással.” (i. h. 409). Itt hívja fel GÁLDI először a figyelmet a nagyszótár gyűjtésének hibáira: az idegen szavak mellőzésére, a műnyelv feldolgozásában való ellentmondásosságra. Később újra figyelmeztet erre a súlyos hiányosságra (A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban, 28), s csak akkor (1957-ben) veszik tudomásul a szakemberek e szomorú tényt. A nagyszótárnak a népnyelvi anyaghoz és a régi szótárakhoz való viszonyára is csak ekkor derül fény (i. h. 43, 64—6 stb.).

Zolnai felfogásával azonnal vitába szállt BARTHA JÓZSEF „Az új Nagy szótár terjedelme és feladata” című értekezésében, amelyet a Budapesti Philológiai Társaság 1899. május 10-i ülésén olvasott fel, és a Nyr. 28 : 345—9 és 404—7 lapján meg is jelentettek. Igen élesen fogalmazott, de sajnos az idő őt igazolta: „Végre fel fogja ölelni az új Nagy Szótár a szerkesztő tervezete szerint a nyelvújítástól napjainkig terjedő nyelvtörténetet s a mai köznyelvet mindenféle ágazatában, tehát az irodalom, a társalgás, a művészet és a mesterségek nyelvét. Szótárunk tehát valóban a magyar nyelv teljes szótárának készül, s ha a vázolt arányokban elkészülhetne, örök dicsősége lenne a magyar tudományosságnak. Csak az a kérdés, vajjon a jövő szótárának illetően arányban való elkészítése lehetséges-e és célszerű-e?” (345). „A dolog úgy áll — írja a továbbiakban —, hogy e szótári munkálatoknak a szerkesztőtől kijelölt rendkívüli arányokban való sikeres foganatosítására az Akadémiának még állami segítséggel sincs kellő anyagi ereje; az ismert csekély díjazásért pedig nem kap annyi dolgozótársat, hogy a szótár legalább a

XX. század végére készen legyen" (346). A külföldi szótárakra hivatkozik, s megjegyzi, hogy „mindegyik csak a köznyelv szótára igyekszik lenni s a régi nyelv és népnelv szókészletéből mindegyik csak annyit tartalmaz, amennyi a köznyelv egyes szavai fejlődésének feltüntetésére elkerülhetetlenül szükséges" (346—7). Kijelenti, hogy nincs szükség a NySz. pótlására, s ha mégis, akkor se a nagyszótárban történjék ez (348). Az új Tájszótár belátható időn belül megjelenik, tehát a tájszavak gyűjtése is felesleges. Szükség van azonban egy történeti-nyelvújítási és egy mesterségek szótárára. Mindezt azért hangsúlyozza, mert „az új Nsz kizárólagos feladatának... a mai köznyelv szókészletének teljes összegyűjtését" tartja (348). Követeli, hogy a szótár „mutassa ki mai köznyelvünknek — a nyelvújításig visszamenőleg értve ezt — minden egyes szaváról: milyen a legrégebb alakja s milyen változáson ment azóta keresztül [értve ezen a jelentésváltozást is]" (407).

Sajnos SIMONYI ZSIGMOND és BARTHA JÓZSEF figyelmeztetése, okfejtése hiábavaló volt. ZOLNAI GYULA 1909-ben már nyilvánosan beszélt (AkadÉrt. 1909 : 581—94) a rosszul kiválasztott gyűjtők munkájáról és a teljességre való törekvésből származó elvek kudarcáról. Ez a kudarc várható volt. Olyan követelményeket állítottak a gyűjtők elé, amelyet csak szakképzett tudósok képesek teljesíteni. Az a gyűjtési minta, amelyet Vörösmarty Mihály Két szomszédvár I. énekéből és Gyulai Pál Nők a tükör előtt című novellájából készítettek (a Nagy Szótári Szerkesztő Bizottság jegyzőkönyve 1898. június 22.), olyan mértékű tudományos felkészültséget és önállóságot követelt meg, amellyel a legjobban képzett középiskolai tanár sem rendelkezett. Már 1902-ben elhatározták, hogy a gyűjtők közül csak azokat foglalkoztatják, „akik a leghozzáértőbbnek és megbízhatóbbnak bizonyultak". (A 13. ülés jegyzőkönyve, 1902. december 13.). Ekkor határozták el azt is, hogy „elsősorban a remekírók teljes és alapos földolgoztatásá"-ra törekednek, a többi író művét csak „a nyelvújítás története szempontjából" veszik figyelembe. 1902-ben már 551 000 adatot gyűjtöttek össze, s 1903-ban felmerült már a rendezés gondolata is, de elsősorban a tájszókkal és a vegyes adatokkal akartak foglalkozni. (A 14. ülés jegyzőkönyve, 1903. december 7.) 1904-ben 100 munkát dolgoztak fel, ezek között több XIX. század eleji folyóiratot. (A 16. ülés jegyzőkönyve, 1904. december 10.) Itt kell megjegyezni, hogy ZOLNAI GYULA a teljesség elvéről végeredményben sohasem mondott le (Nyr. 31 : 511; a Szótári Bizottsághoz írt, 1907. febr. 12-én kelt levele és az OklSz. Bevezetése).

E korszak azonban nemcsak kudarcokkal volt terhes. Igaz, hogy 1900 és 1906 között már az érdektelenség légkörében zajlottak a Szótári Bizottság ülései. A jegyzőkönyvek szerint a távolmaradók száma egyre szaporodott. Mégis pozitívuma e korszaknak, hogy minden nehézség ellenére meg akarták írni a szótárt (Nyr. 31 : 511). Ennek bizonyítéka, hogy ZOLNAI GYULÁT Németországba küldték, hogy a külföldi szótáriródotalmat tanulmányozza, főleg a német szótárszerkesztői munkásságot: a Thesaurus Linguae Latinae-t és a Grimm-féle szótárt (az 1903. december 7. ülés jegyzőkönyve és AkadÉrt. 1909 : 592—3). Zolnai el is látogatott Münchenbe, Göttingába, Lipcsébe és Berlinbe. De 1906-ban ZOLNAI GYULÁT kinevezték a kolozsvári egyetemre nyilvános rendes tanárnak, s a legközelebbi akadémiai nagygyűlésig (AkadÉrt. 1909 : 593) ZOLNAI VILMOST bízták meg a szótári munkálatokkal, 1907. június 10-én pedig meg is választották e munka irányítójának (A Szótári Bizottság jegyzőkönyvei MTA Könyvtárának Kézirattára).

1906-ban már, 1 012 211 adata volt a nagyszótárnak. SZILY KÁLMÁN felmérve az érdektelenséget, bizalmatlanságot és a gyűjtők munkájának minőségét, határozott lépésre szánta el magát. Egyrészt javasolta a forrásjegyzék kiadását, másrészt a gyűjtők számának csökkentését (A 20. ülés jegyzőkönyve, 1907. január 2.). Ekkor merült fel a feldolgozás szükségessége is. A gondolatokat a következő ülésen határozat követte. Különbizottságot hoztak létre SZILY KÁLMÁN elnöklete alatt GOMBOCZ ZOLTÁN, MELICH JÁNOS, ifj. SZINNYEI JÓZSEF, ZOLNAI GYULA, HORGER ANTAL, SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND és TOLNAI VILMOS személyében. A bizottságnak az volt a feladata, hogy pontosan kijelölje a feldolgozandó munkákat és „a feldolgozásban követendő rendet” (A 21. ülés jegyzőkönyve, 1907. március 12.).

A forrásjegyzék 1907-ben napvilágot látott „Jegyzéke a Nagy Szótár számára 1898—1906 végéig feldolgozott munkáknak” címen. Amikor GÁLDI LÁSZLÓ ezt szemügyre vette, meg kellett állapítania, hogy „a történelmi perspektíva rendkívül leszűkült; az 1740 előtti könyvtermésből csak mintegy 20 munkát dolgoztak fel, s ebből a középkort csak néhány szójegyzékünk és a Gyulafehérvári Glosszák képviselték. Aránylag terjedelmes volt a 18. század második felére vonatkozó gyűjtés, de már ekkor kitűnt a Nagyszótár anyagának egyik súlyos egyenetlensége is: a 18. század forrásai közt az akkori műnyelvnek jóformán minden ága szerepelt, viszont a 19. századi anyag, minél jobban közeledett 1900-hoz, annál jobban leszűkült a szépirodalom nyelvére” (Nyr. 67 : 410). De a helyzet még ennél is rosszabb volt. ZOLNAI GYULA 1907. február 12-én a Szótári Bizottsághoz írt levelében kertelés nélkül megírta, hogy a forrásjegyzék nem felel meg a valóságnak, hamis. A tudományban kötelező tárgyilagosság jegyében kénytelen vagyok kissé részletesebben idézni a levélből, hogy legalább az utókor előtt tisztázódjon ez a kényes kérdés. „A jegyzék a bizottság előadójának *megkérdezése és fölvilágosításai nélkül* készült s ennek következtében «feldolgozott munkák» címe alatt össze van benne állítva minden mű, amelyből bármi módon s bármily kevés számmal idézet került a Nagy Szótár adatgyűjteményébe. A jegyzékben u. i. olyan művek vannak, amelyeket a Szótári Bizottság maga «1898—1906 végéig» *soha senkivel föl nem dolgoztatott*. E művekből az adatok kétféle forrásból kerültek a Nagy Szótár adatgyűjteményébe: [bekezdés] *a*) Simonyi Zsigmond a bizottságnak rendelkezésére bocsátotta mindazon adatokat, melyeket a Szótári Bizottság fölállítása előtt a szegény egyetemi hallgatók támogatására annak idején begyűlt pénzadományok fejében ilyen segélyre szorult egyetemi hallgatókkal gyűjtetett. E gyűjtésben tudtommal semmi rendszer nem volt; abból a műből gyűjtöttek, amelyből épen példány állt rendelkezésükre. Hogy melyek e művek, az a feldolgozott művek cédulajegyzékéből és Simonyinak egy lajstromából mindenkor megállapítható. Számuk [ti. a források száma] — emlékezetem szerint — száznál is több. [Bekezdés] *b*) Olyan művek is szerepelnek a «feldolgozott munkák» jegyzékében, melyekből néhány Címszó-jegyzékes gyűjtő minden megbízás nélkül gyűjtögetett, természetesen a Címszó-jegyzékben meg nem levő szókat jegyezgetve ki belőlük. Ezeket az adatokat aztán munkálataink első éveiben el kellett fogadnunk, s amely művekből több ilyen rendszertelen kijegyzést kaptunk, azoknak címét nyilvántartás kedvéért, a későbbi rendszeres földolgozásban való figyelembevétel céljából, följegyeztem és a valósággal feldolgozott művek cédulajegyzékébe helyeztem. A most előadott természetű műveket a cédulajegyzékben igen könnyű megkülönböztetni

azoktól, amelyeket a Szótári Bizottság valóban földolgoztatott.” (Melléklet a 21. ülés jegyzőkönyvéhez)

ZOLNAI GYULA ugyanebben a levélben, amelyet „előadói előterjesztés”-nek nevezett, a nehéz helyzetbe került Szótári Bizottságnak a további munkálatokra nézve, tanácsokat adott: „arra kell fölhívnom a t. Bizottság figyelmét, hogy a január 2-iki ülésen elhatározott *adatrendezést* csupán azon művek adataival tanácsos megkezdeni, amelyeknek feldolgozása eléggé kimerítőnek és megbízhatónak mutatkozik. A fölülvizsgálás alkalmával igen sok gyűjtésen meg is jegyeztem, hogy az illető mű behatóbb kiaknázásra méltó. De amelyeken ezt külön nem jegyeztem is meg, most a *rendezés előtt* még egyszer számot kellene vetni mindegyiküknél: nem volna-e szükséges a belőlük kiírt adatokat hozzáértőkkel kiegészíttetni? Ezt azért kell most, az adatrendezés előtt eldönteni, mert ilyen hiányokra való előrelátással a gyűjtőktől az adatoknak olyan rendben való egymás mellé helyezését kívántam, aminőben a műben egymás után következnek (l. az Utasításokat). Ha pedig ezek az adatok egyszer a rendezés következtében betűrendi helyükre kerültek, akkor az illető gyűjtések kiegészítése többé lehetetlenné válik.” Majd a következőt indítványozza: „Az adatgyűjtés további munkájának vezetését bizza a gyűlés egy szűkebb körű bizottságra, mely kizárólag a *magyar nyelvészet művelőiből* álljon; a bizottság más szakbeli t. tagjait pedig kérje föl szakjuk irodalmának szótári földolgozására, illetőleg szakjuk műnyelvének összeállítására.” Ez a javaslat azért olyan fontos, mert 1905-ben megállapították, hogy a nyelvészek nem voltak hajlandók a munkában részt venni. ZOLNAI kívül csak SIMONYI ZSIGMOND dolgozott a bizottságban. (A 18. ülés jegyzőkönyve, 1905. december 19.) ZOLNAI GYULA egyébként élete végéig kapcsolatban maradt a nagyszótári munkálatokkal. 1907. április 4-én kelt levelében leírja a nagyszótári adatgyűjtés módszereit (vö. AkadÉrt. 1909 : 585—6), és kifejti véleményét a napisajtó nyelvének értékéről: „A nyelvet életében kell megfigyelni és életének egyik legközvetlenebb és leghozzáférhetőbb irodalmi nyilvánulása a napisajtó.” (A 23. ülés jegyzőkönyvének melléklete) Megírta a bizottság 1898—1906. évi történetét (AkadÉrt. 1909 : 581—96), s az adatgyűjtést folytatta 1949 augusztusáig egy napilap (előbb a Budapesti Hírlap, később más napilap) napról napra történő megfigyelésével. Ezek újságkivágatok, amelyek az MTA Nyelvtudományi Intézetének birtokában vannak, SÁGI ISTVÁN szerint „ez az ötven éven keresztül végzett gyűjtés egyik nagyértékű forrása lehet a XX. század irodalmi nyelvének” (MNy. 46 : 286). Ez az anyaggyűjtés azonban nem volt zavartalan (l. Zolnai Gyula leveleit Tolnai Vilmoshoz). Eleinte ZOLNAI szabályos cédulákat készített, majd utalásokat, végül 1922. szeptember 25-ről keltezett levelében megírta, hogy „erre az áldozatra tovább — sajnos — nem vállalkozhatom . . . Csak annyit tehetek meg immár, hogy az illető lappéldányoknak aláhúzatott oldalait féretegyem és pontosan beszolgáltassam”.

Tolnai Vilmos törekvései

Az előző korszakban 1898-tól 1911-ig 1703 műből 1 400 000 adatot gyűjtöttek össze (AkadÉrt. 1912 : 630). TOLNAI VILMOS lelkesedéssel folytatta a munkát (uo. 623). 1907-től 1925-ig vezette a nagyszótári munkálatokat. Ügyes és leleményes volt. Kimutatást készített az egyes művekből nyert adatokból (630), a gyűjtők számáról, azok munkájáról évekre bontva 1898 és 1911

között. Ekkor már feldolgozták a XVIII. század második felének irodalmát, s át kellett térniök a XIX. század anyaggyűjtésére. (Itt meg kell jegyeznem hogy a nagyszótári cédulaanyagban egy-egy szóra a legtöbb és legértékesebb adat ma is a XVIII. századból áll rendelkezésünkre.) **TOLNAI** felismerte, ha tovább akarnak haladni, s belátható időn belül szótárrá akarják szerkeszteni cédulaanyagukat, le kell mondani a teljesség elvéről. „A kiaknázandó források számát tehát apasztani kell, s a mi Nagy Szótárunk alapjául is az irodalmi és társalgási nyelvet kell vennünk.” (631) Olyan írókat kell feldolgozni, akik a népnyelvből és a beszélt nyelvből merítettek. „Ide számítandók — írja — főleg a hírlapok és folyóiratok, melyek legjobban mutatják a társalgási és köznyelv változásait, mert közvetlenebb kapcsolatban vannak az étellel és sokszor előkészítői az irodalmi nyelvnek” (631). Érvként a XVIII. század végi folyóiratok adataira hivatkozik. Ennek a szemléletnek az eredménye, hogy **Jókai Mór**nak és **Mikszáth Kálmán**nak a legjelentősebb műveit feldolgozták, természetesen erről már **Simonyi Zsigmond** tervezetében is volt szó. (Lásd a nagyszótár forrásjegyzékét.) Nem értek egyet **GÁLDI LÁSZLÓ**val abban, hogy **Tolnai Vilmos** a „költészetet” (vagy esetleg az azon értett szépirodalmat) állította volna középpontba. **Tolnai** felolvasásában a költői művek feldolgozása ugyanolyan súllyal szerepel, mint a társalgási nyelv. A nagyszótári anyagban sem találtam arra semmilyen nyomot, hogy bármelyik szóra vonatkozó adattárban hemzsegnének a XIX. századi költőktől vett idézetek. Az igaz, hogy sem újságnyelvi, sem más köznyelvi adatok sincsenek. Sajnos azonban igen gyakori az ismétlődő szolás, fordulat, közmondás, de szókincsünk egyik-másik szavára még adat sincs a XIX. századból. Abban azonban igaza van **GÁLDI**nak, hogy **Tolnai**nak a műszavak gyűjtéséről vallott felfogása („A tudományos és egyéb szakmunkából csak azokat lehet kiszemelni, melyek a maguk terén időben elsők voltak” i. h. 632) a nagyszótár sajátos helyzetéből adódott, s „igazolta volna a 18. század műnyelvének viszonylagos túlsúlyát” (Nyr. 77 : 410), hiszen a XIX. századból nem gyűjtöttek ilyen természetű anyagot. A NySz. pótlása mint elv továbbra is érvényben volt. Méginkább igaza van **GÁLDI**nak abban, hogy megdöbbenő, hogy **Kossuth Lajos** életművét nem dolgozták fel (uo. 412). Ez természetesen nemcsak **TOLNAI VILMOS** hibája, hanem a későbbiekben **MELICH JÁNOS** és **SÁGI ISTVÁNÉ** is. (Megjegyzendő azonban, hogy 1916-ban feldolgozták **Kossuth Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Pest, 1841** című művét. De ez valójában semmi.) **Hogy Vasvári Pál** vagy **Táncsics Mihály** neve nem szerepel a forrásjegyzékben, azon már csodálkozni sem lehet, hiszen ez nem egyéb, mint a konzervatív politikai közgondolkozás tükörképe. Hogy a folyóiratokat nem dolgozták fel becsülettel (**GÁLDI** uo. 412), annak anyagi oka volt. Egyébként **Arany János** és **Petőfi Sándor** műveit sem dolgozták fel kellőképpen (vö. **ORSZÁGH LÁSZLÓ**: Nyr. 77 : 393). Sőt **Kazinczy** levelezését sem vizsgálták meg, pedig abból lehetett volna a meghonosodott idegen szavakra anyagot gyűjteni.

Visszatérve **TOLNAI VILMOS** 1912-es beszámolójára, az a maga idejében heves polémiát váltott ki. **SEBŐK LAJOS**, *A magyar szókincs hontalanjai* című dolgozatában (Nyr. 42 : 158—63) megtámadta a nagyszótár munkálatait, kijelentette, hogy „nagyjában olyannak ígérkezik tehát, mint . . . a Nyelvtörténeti Szótár”. Felveti azt a kérdést (amely a mai napig is függőben maradt), hogy amennyiben a Nagyszótár a NySz. pótlása, mi történik az 1700 és 1750 között megjelent forrásokkal, nem marad-e földolgozatlan ennek az ötven évnek az irodalma. A szerző példákkal mutatja meg, hogy milyen értékes

szótörténeti adatok tárhatók fel ebből a korból. SZILY KÁLMÁN megvédi a NySz-nak és a nagyszótárnak az eredeti koncepcióját: a régi nyelvi adatok a nyelvtörténeti, a „mai irodalmi nyelv összes szókincse egy külön szótárba, az újabban elfogadott műkifejezés szerint, az ún. Nagyszótárba”, a táj-szavak pedig táj-szótárba gyűjtendőek össze (MNy. 9 : 235). BÉLTEKY KÁLMÁN, Irodalmi nyelvünk szókincse című cikkében (Nyr. 42 : 229) RUBINYI MÓZES előző felhívására válaszképpen felveti azt a kérdést, hogy a múlt századbéli írók nyelvének szótani feldolgozásával vajon a nyelvművelést akarják-e előmozdítani, vagy pusztán nyelvtörténeti adatokat szeretnének gyűjteni. A szerkesztőség szerint ez elvi tisztázásra várt (231).

Nem áll érdekében a nagyszótár 50—60 évvel ezelőtti munkáját védelmezni, de nyilvánvaló, hogy a kapott pénzüsszezből (AkadÉrt. 1912 : 633) tíz-tizenkét állandó gyűjtővel sem lehetett alapos munkát végezni (632). A Régi irattárban több olyan levelet őrzünk, amelyből nyilvánvaló, hogy egyes gyűjtők legjobb egyéni szándékuk ellenére sem tudták a megkövetelt mennyiséget produkálni, mert vagy idejük, vagy anyagi helyzetük nem tette lehetővé, hogy ingyen dolgozzanak. Később az I. világháború akadályozta a munkát. Az anyagi feltételek egyre romlottak, s a gyűjtők közül is többeket katonai szolgálatra hívtak be (Régi irattár 1915-i, 1916-i levelezése). Ekkor kapcsolódott be a munkába CSÚRY BÁLINT is, ő a zsúfolt iskolai munkával indokolta a munka lassúságát (uo. 1917).

SIMONYI ZSIGMOND a Nyr. 1919-i számában újra leközi a nagyszótárra vonatkozó 1898-i legfontosabbnak vélt dokumentumait: MADARÁSZ JÓZSEF interpellációját és WLAŠSICH GYULA bejelentését (Szótáraink történetéhez Nyr. 48 : 126—30). A Tanácsköztársaság idején megfogalmazott nyelvtudományi tervzetben pedig ezt írták: „Folytatni kell az akadémiai nagy szótárnak immár húsz év óta folyó munkálatait is. Fontos lenne e célra egy külön bizottság szervezése, amely első sorban gondoskodnék az eddig gyűjtött anyagnak sürgős rendezéséről, de egyúttal a további anyaggyűjtés rendszeres folytatásáról. Nem szabad paragon hagyni az 1750-től 1800-ig terjedő időt. Olyan gyűjtőkre kell bízni a munkát, akik már eddig is irodalmi jelét adták ebbeli képességüknek, nyelvtörténeti tudásuknak” (Tudományos feladataink a nyelvészet terén Nyr. 48 : 98. Ehhez vö. még KIRÁLY PÉTER NyelvtudÉrt. 65: 32—40.). 1919. XI. 22-én Simonyi Zsigmond meghalt.

Először a háború, majd az ellenforradalom és az infláció súlyos helyzetet teremtett a nagyszótár munkálataiban (l. MNy. 17 : 39, valamint az 1918—1922-i jegyzőkönyveket). TOLNAI VILMOS 1921-ben azt írta, hogy ha „a Szótári Bizottság ezt az összeget [5000 koronát évenként] nem kapja meg, akkor a további munkálatok megszakadnak s ennek a nemzeti és tudományos jelentőségű nagy műnek, melyre eddig harmadfélszázézer koronát és huszonkét eszten-dei munkát fordítottunk, ennek a műnek léte van veszélyeztetve. Tudjuk pedig, hogy tudományos munkának megszakítása, felfüggesztése pótolhatatlan kárral jár, az akadálytalan folytonosság ép olyan életszükséglet, mint az élet más ágainak” (1921. február 28-i jegyzőkönyv melléklete). Itt sorolja fel azoknak a gyűjtőknek a nevét is, akik 1919-ben és 1920-ban a nagyszótárnak dolgoztak: KOSZTOLÁNYI ZOLTÁN, KOVÁCS DEZSŐ, LOSONCZI ZOLTÁN, PUTNOKY IMRE, SÁGI ISTVÁN, SZIDABOVŠKY JÁNOS, TOLNAI VILMOS, VELLEDEITS LAJOS, ZOLNAI GYULA. Magában a jegyzőkönyvben a folyó munkáról a következő bejegyzés található: „[Tolnai szerint] a gyűjtéseknek az irodalmi anyagon túl való kiterjesztésére a mostani szűkös időben gondolni sem lehet. Az egyes

tudományszakok nyelvét szakszótárak és szakkönyvek anyagából kell méríteni. Mágócsy ehhez megjegyzi, hogy az eddig feldolgozott szakmunkák jegyzékét közölni kellene az illetékes szakemberekkel, kik megjelölnék a szükséges kiegészítéseket és 10—10 évi körökben a még feldolgozandó műveket”.

1921-ben megjelent az Utasítások második kiadása: Utasítások a Magyar Tud. Akadémia Nagy Szótára adatgyűjtőinek címmel. Ugyanebben az évben a Szótári Bizottság komoly könyvvállománnyal szaporodott. Ekkor már tizen dolgoztak a szótár munkálatain: HORVÁTH ENDRE, KOSZTOLÁNYI ZOLTÁN, KOVÁCS DEZSŐ, LOSONCZI ZOLTÁN, MÉSZÖLY GEDEON, NÉMETH GÁBOR, SÁGI ISTVÁN, SZIDAROVSKY JÁNOS, VELLEDETS LAJOS és ZOLNAI GYULA. A munka mégis igen lassan haladt (1922. május 29-i jegyzőkönyv). Éppen ezért csodálatra méltó az az optimizmus, amellyel TOLNAI VILMOS a szakirodalomban már idézett (Nyr. 77 : 410) nyilatkozatot adta 1922-ben az Új Nemzedéknek. Érdekes azonban, hogy mit mondott Tolnai a szótár tartalmáról: „Hozzávetőleg 200 000-re tehető ma a magyar nyelv szókincse . . . Persze ebben a szótárban benne lesznek, mind a tö-, származék és összetett szavak is, valamint a szólások, közmondások s nem csak a különösek, hanem az egészen közönséges szók is, hogy a magyar nyelv kincsét a maga teljességében tartalmazhassa.” (1922. febr. 19, 7) Fel akarta dolgoztatni a műszókincset, az újságok nyelvét, az idegen szavakat, jelezni kívánta az első előfordulást, és ha a szó eltűnt a nyelvből, az eltűnés idejét is. Tehát megint előkerült a teljesség igénye, s a munkát 1920-ig akarták kiterjeszteni, amikor még csak 1860—1875 közötti időszakban dolgoztak! S mindezt 8 év alatt 1930-ig akarták elvégezni! A 20-as évek elején még SZILY KÁLMÁN volt a Szótári Bizottság elnöke és TOLNAI VILMOS az előadó. Az addig 4000 korona állami segély helyett az 1923/24-i iskolai év óta évről évre 12 középiskolai tanárt rendeltek be a nagyszótári munkára. 1923-ban SÁGI ISTVÁN, HORVÁTH ENDRE, RÉZLER GYULA dolgozott a szótáron, valamint fél munkaidőben PUTNOKY IMRE, VÁRADY ZOLTÁN, PRÓNAI LAJOS, PITROFF PÁL, SÁNDOR VENCEL, GALAMB SÁNDOR, OLLÉ ISTVÁN, NAGY JÓZSEF BÉLA, KASTNER JENŐ vettek részt a munkában (a 42. jegyzőkönyv melléklete). Ugyanők dolgoztak 1924-ben, de más munkamegosztásban, FÖLDESSY GYULA is bekapcsolódott a munkálatokba. 1924-ben a szótárnak 2 551 910 adata volt (l. uo.). SZILY KÁLMÁN 1924-ben meghalt. 1925-ben TOLNAI VILMOST a pécsi egyetem tanárává nevezték ki, s ezért lemondott a Szótári Bizottság előadói tisztéről (a 43-ik ülés jegyzőkönyve, 1925. okt. 15.). Lemondását elfogadták, és GOMBOCZ ZOLTÁNT választották meg előadóvá (uo.) Ugyanekkor SZINNYEI JÓZSEF volt a Szótári Bizottság elnöke. TOLNAI ugyan „megvált a gyűjtés vezetésétől, de tovább is érdeklődéssel figyelte a szótár ügyét. Akadémiai rendes tagsági székét 1935-ben «Szótári tanulmányok s a teljes szótár» című értekezésével foglalta el . . . a magyar betűrendről szóló tanulmányát pedig azzal a céllal írta . . . hogy a nagyszótári anyag rendezésének segítésére legyen” — írta SÁGI ISTVÁN (MNy. 33 : 287). Erre még visszatérek.

A nagyszótári munkálatok 1926—1952 között

Ebben a korszakban előbb GOMBOCZ ZOLTÁN, majd MELICH JÁNOS, végül SÁGI ISTVÁN volt a szótári munka vezetője. E három név első pillantásra három szakasz gondolatát idézi fel. Sajnos azonban itt egy egységes folyamatnak, a teljes kudarnak lehetünk tanúi.

GOMBOCZ ZOLTÁN vezetésével 1926-tól ugyanabban az ütemben folytatódott a munka, mint az előző években. A Szótári Bizottság 1926-i munkásságáról szóló jelentésben olvashatjuk, hogy tizenegy beosztott tanár vezetett anyaggyűjtést (most már a bizottság helyiségében). PUTNOKY IMRE és SÁGI ISTVÁN az ellenőrző és rendező munkában is részt vettek, s a berendelt gyűjtőkön kívül ZOLNAI GYULA és SZIDAROVSKY JÁNOS küldött be szótári adatokat (a 44. jegyzőkönyv melléklete). Az 1928-i akadémiai nagygyűlés a Szótári Bizottság tagjává a következő akadémikusokat választotta meg: az I. osztályból: GOMBOCZ ZOLTÁN, GYOMLAY GYULA, HERCZEG FERENC, MELICH JÁNOS, MÉSZÖLY GEDEON, MUNKÁCSI BERNÁT, NÉGYESY LÁSZLÓ, NÉMETH GYULA, SZINNYEI JÓZSEF, TOLNAI VILMOS és ZOLNAI GYULA rendes és levelező tagokat; a II. osztályból hat, a III. osztályból pedig három akadémikust. Közöttük volt HÓMAN BÁLINT is. A Szótári Bizottság elnökévé SZINNYEI JÓZSEFET, előadójává pedig GOMBOCZ ZOLTÁNT választották (a 45. ülés jegyzőkönyve). A Szótári Bizottság 1928-i jelentésében ugyanarra a teljességre való törekvésre található meg, mint 1899-ben Zolnai Gyula elképzelésében. „A szótár terve szerint föl kell használni a Nyelvtörténeti Szótárban összehordott és a Nyelvtörténeti Szótár kiegészítésére közzétett nyelvtörténeti anyagot, föl kell dolgozni a nyelvújítás óta napjainkig terjedő irodalmat, az élő nyelvet, főképp a művelt társalgás nyelvét s a népnyelv egész szókincsét, föl kell venni a szótárba a művészetek, tudományok és mesterségek magyar műszavait és kifejezéseit, továbbá a szólásokon kívül a közmondásokat is; az idegen szók közül csak a meghonosodottak kerülhetnek bele a szótárba, a tulajdonnevek közül mint címszók csupán a keresztnemek vehetők fel, ezek közül is csak a meghonosodottak, a helynevek mellőzendők, de a magyar szókból képzetteknek legrégebb adatai az illető köznevek alatt esetleg idézhetők.” Ezt a beszámolót Gombocz Zoltán írta alá. Ebben a szemléletben benne van GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS Etimológiai Szótárának teljességre való törekvése is.

1928-ban teljes heti óraszám alól való felmentéssel HORVÁTH ENDRE, RÉZLER GYULA, FÖLDESSY GYULA, KARÁCSONY SÁNDOR és HAJDÚ JÁNOS, fél óraszám alól való felmentéssel SÁGI ISTVÁN, PUTNOKY IMRE és SZENTMIHÁLYI GYULA dolgozott a nagyszótáron (az 1928-i jelentés szerint). Az adatok száma ekkor 2 780 710. Kijelentették, hogy a XIX. század végi jelesebb írókat és annak a századnak elején megjelent folyóiratokat még fel kell dolgozni. Valamit ebből az ígéretből teljesítettek is. „A feldolgozott művek cédulakatalógusa” szerint például (önkényesen ragadva ki a szerzőket) Thury Zoltán Regénymesék című novelláskötetéből Horváth Endre gyűjtött 1934-ben, Bródy Sándor műveiből 1935–1936-ban egyet-egyet Földessy Gyula, Rézler Gyula és Horváth Endre cédulázott ki, Ady Endre 1899-i verseit 1934-ben Földessy Gyula, Tömörkény István Jegenyék alatt című művét 1941-ben Rézler Gyula, Iványi Ödön A püspök atyafisága című regényét 1937-ben Koczogh András dolgozta fel. Érdekes, hogy például Tolnai Lajos prózájából vagy Ambrus Zoltán műveiből különböző korszakokban merítettek adatokat. Zolnai Gyula már 1904-ben 34. sorszámmal gyűjtött Ambrus Holdenis Meta című fordításából, többi művét pedig 1933–1940 között Horváth Endre, Karácsony Sándor és Koczogh András dolgozta fel. 1933-ban 3 163 210 adatuk volt (l. az 1933-as jegyzőkönyveket). 1935-ben pedig kimutatást készítettek a dobozok számáraól.

Már GÁLDI LÁSZLÓ összegyűjtötte a korabeli sajtóviasszhangot (Nyr. 77 : 410–11), én most csak utalok a Magyarság 1934. október 24. számában

megjelent riportra, amelyben arra a kérdésre, hogy mi lesz a nagyszótárban, az volt a válasz, hogy a „Halotti Beszéd óta minden-minden”, a NySz., az EtSz. anyaga és „az új szaporodás”. Ez a romantikus szemlélet vezetett azután ahhoz a csödhöz, amely tíz év múlva bekövetkezett.

TOLNAI VILMOS Szótári tanulságok s a teljes szótár címmel tartotta meg 1935. május 6-án akadémiai székfoglaló előadását. A nagyszótár teljességlvének taglalása közben feltette a kérdést, hogy melyek „azok a határok, melyek közt a szótár teljessége megközelíthető; s melyek azok a módok, melyek segítségünkre lehetnek?” Válasza világos. „Mindenekelőtt el kell választanunk a forrásokat, melyekből a szótár anyagát merítjük: az élő és írott nyelvét. Nagy szótáraink, főleg pedig az új Nagy Szótár tanulságai azt mutatták nekem, hogy nyelvünk szóanyagának *rendszeres* felgyűjtése csak írott emlékek alapján történhetik . . . Ám az írott emlékek nagy tömege is megoldhatatlan feladatot ró a gyűjtésre . . . [Ézért] A lehető legnagyobb teljességet szerintem csak két eszköz biztosítja: az egyik az egész anyagnak kisebb történeti egységekre, szakaszokra való osztása; a másik: minden szakasz számára egy-egy ellenőrző és irányadó gyűjtésnek: vezérszótárnak a szerkesztése” (NyK 49 : 275—6). Tehát nyelvtörténeti szótárt akart és a következő felosztásra gondolt: I. A szórványemlékek szótára; II. A kódexek szótára; III. A legrégebb nyomtatványok szótára; IV. A XVII. század szótára; V. A nyelvújítás korának szótára; VI. A XIX. század szótára az Aurorától 1900-ig; VII. A legújabb magyar nyelv szótára. Ehhez járulna a hírlapi nyelv feldolgozása (i. h. 277). A vezérszótárral kapcsolatos elgondolása nem volt eredeti (NyK. 26 : 375—6), s tartalmában ma már teljesen elavult. De tudománytörténeti szempontból érdekes. A szórványokat teljesen feldolgozandónak tartotta, tehát azok szótározásához nem kellett segédeszköz. A kódexek korára vezérszótárként a Jókai-, Bécsi-, Münchener-, Apór-kódex teljes feldolgozását, a nyomtatványok korára Sylvester munkáit, a XVII. századra Pázmány Péter valamennyi művét, a nyelvújítás korára Faludi Ferenc írásait, a XIX. század első felére Vörösmarty Mihály, a XIX. század második felére Arany János és Jókai Mór műveit akarta feldolgoztatni vezérszótárként. Határozott véleménye volt a nagyszótár pillanatnyi munkálatairól is. „Azt tartom, hogy a gyűjtést a XIX. század végéig folytatni kell, de csupán az irodalom legjellemzőbb műveiből s a napisajtó egy-egy példányából, s azután rögtön a rendezéshez, majd a szerkesztéshez fogni” (i. h. 279).

GOMBOCZ ZOLTÁN 1935. május 1-én meghalt. A Szótári Bizottság 1935. június 19-én tartott 49. ülésén a nagyszótár előadójául MELICH JÁNOST választották meg. MELICH JÁNOS, amikor 1938-ban lemondott, arra hivatkozott, hogy csak azért vállalta el három évvel előbb az előadói tisztet, mert SÁGI ISTVÁN akkor még nem lehetett megválasztani (51. jegyzőkönyv, 1938. október 14.).

1936-ban elhatározták, hogy „az adatgyűjtés mellett a Bizottság megkezdje a már több mint hárommillió adatból álló szótár anyagnak betűsorba és szavak szerint való rendezését” (1936/11. jegyzőkönyv). Egyelőre az 1750—1900 közé eső gyűjtéseket akarták rendszerezni. SÁGI ISTVÁN tervet is készített, amely a nagyszótár Régi irattárában ezen a címen található meg: „A Nagy Szótár adatainak rendezése Tervezet. Összeállította Sági István előadóhelyettes 1936”. Mint képzett fiatal nyelvész ekkor kerül a nagyszótárhoz GÁLDI LÁSZLÓ. A bizottság LAKÓ GYÖRGY és TECHERT JÓZSEF áthelyezését kérte. Ők vidéken voltak akkor középiskolai tanárok (l. az 1936-os jegyzőkönyveket).

A Szótári Bizottság 1938. október 14-én tartott ötvenegyedik ülésén tagjaivá választotta NAGY J. BÉLA, PAIS DEZSÓ és SÁGI ISTVÁN levelező tagot. A bizottság előadójává pedig SÁGI ISTVÁNT. Az anyaggyűjtés lassú ütemben folyt. 1939-ben 3 500 985 adat volt (l. az 1939. évi jelentést). GÁLDI LÁSZLÓ így emlékezik vissza erre a korszakra: „bizonyos, hogy az akkori, nem hivatalos megbeszélések során két elgondolás kristályosodott ki: az egyik szerint, melyet különösen a szótár fiatalabb munkatársai képviseltek, a mű korhatárát egyelőre a 19. század végét kellett volna választani; a 20. századi anyag újabb gyűjtés alapján külön műbe kívánkozott. A másik felfogás szerint, melyet szóbeli nyilatkozataiban különösen Melich János képviselt, a Nagyszótárnak — bár a 20. század nyelvének feldolgozására még kísérlet sem történt — napjainkig kellett volna követnie az irodalmi nyelv fejlődését, és amint láttuk ez volt Szinyei József nézete is” (Nyr. 77 : 411).

Nem áll módomban mindenkit felsorolni, aki 1945 előtt a nagyszótáron dolgozott. A szótár életében azonban igen fontos állomás az anyagrendezés, ezért álljon itt azoknak a neve, akik az irattári bizonyítékok alapján e munkában részt vettek: BABOSS ERNŐ, GÁLDI LÁSZLÓ, GÁLOS FERENC, HAJDU JÁNOS, HORVÁTH ENDRE, HORVÁTH KÁROLY, KAMOCZAY DEZSŐNÉ, KARÁCSONY SÁNDOR, KELEMEN JÓZSEF, KOZOGH ANDRÁS, LAKÓ GYÖRGY, LAVOTHA ÖDÖN, MOLNÁR OLGA MÁRIA, PUTNOKY IMRE, RÉZLER GYULA, SÁGI ISTVÁN, SZABÓ DÉNES, SZABÓ ZOLTÁN, SZIDAROVSKY JÁNOS, TECHERT (TOMPA) JÓZSEF, TECHERT (TOMPA) JÓZSEFNÉ, TÓTH MAGDOLNA. De a rendező munkán kívül még anyagot is gyűjtöttek. 1944-ben eljutottak 1900-ig, de a rendezési munka félbeszakadt.

A felszabadulás után SÁGI ISTVÁN jelentette az Akadémianak, hogy a nagyszótári anyag hiánytalanul átvészelt Budapest ostromát (a Szótári Bizottság 2/1945-i irata). ZOLNAI GYULA folytatta anyaggyűjtő munkáját (az 1/1946-i irat). Ezenkívül némi adatgyűjtés és adatrendezés is folyt 1945-ben. A Magyar Tudományos Akadémia a koalíciós időkben válságba került, s évek teltek el, míg újjászületett (SZELEI LÁSZLÓ, A Magyar Tudományos Akadémia újjászületése 1945—1949 Magyar Tudomány 14 : 780—90). Nyilvánvaló, hogy a nagyszótári munka századrangú kérdéssé vált, bár történtek kísérletek a munka továbbfolytatására (lásd az 1946-ból származó jegyzőkönyveket). Végeredményben 1945 és 1950 között a nagyszótáron nem dolgoztak (Házi levéltár 1950/1, 2 és 1951/2, valamint GÁLDI LÁSZLÓ Nyr. 77 : 411). 1949. február 25-én megalakult a Magyar Tudományos Tanács (vö. Magyar Tudomány 14 : 247—53), amelynek feladata volt „1949 végéig olyan tudományos terv készítése, amely 1950-el kezdődő 5 éves tervbe szervesen beleilleszkedik” (uo. 511). Így 1949-ben a Magyar Tudományos Tanács keretén belül működő szakbizottság elkészítette „A magyar és finnugor nyelvtudomány ötéves tervé”-t, amelynek A régi magyar nyelvről szóló II. bekezdésű tervének 4. pontjaként szerepel „Az akadémiai Nagy Szótár anyagának rendezése és hozzáférhetővé tétele” (MNY. 45 : 99).

1950 nyarán a Nyelvtudományi Intézet SZABÓ DÉNES közvetítésével megőrzésre átvette a Szótári Bizottság ingóságait s a kb. 4 000 000 cédulát (Házi levéltár 1950/1, 2 és 1951/2). Valószínűleg ekkor került az irattár is az intézet birtokába. Szabó Dénes javaslatára a készülő Értelmező Szótár céljára kiemelték mintegy 450 000 cédulából álló XIX. századi klasszikus íróktól származó szóanyagot, s azt rendezték is. ORSZÁGH LÁSZLÓ 1951. május 9-i jelentése feladatként tűzte ki többek közt az anyag szoros ábécérendbe szedését, mert

akkor még csak az első két betű szerint lehetett megtalálni az adatokat. Szükségesnek tartotta az elvek tisztázását, s ennek szellemében az egyenetlen anyaggyűjtés lezárását (uo. 1951/2.). GÁLDI LÁSZLÓ szerint is az „anyag új életre akkor kelt, és használhatóságának, sőt túlzás nélkül mondhatjuk, felbecsülhetetlen értékének akkor adta első tanújelét, amikor számos költözés után, megindultak az Értelmező Szótár munkálatai” (Nyr. 77 : 411).

Nem feladatom, hogy az eltelt húsz év nagyszótári terveivel és munkateljesítményével foglalkozzak. E munkálatok jellegéről, mennyiségéről és minőségéről a munkát irányító és abban részvevő szakembereknek kell nyilatkozniok. Az köztudomású, hogy az anyagot több ponton (elsősorban a bírált hiányok terén) kiegészítették, kb. 1 000 000 cédulával szaporították, az adatokat ellenőrizték és rendezték. Próbacímzavakat készítettek, amelyek folyóiratokban meg is jelentek: a *dalabáj*-tól *daliá*-ig (Nyr. 84 : 182—96, különnyomatban is), a *fa* (A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 11 : 151—72), a *kiad* és a *sárga* (uo. 13 : 330—53). A Nagyszótári Csoport különgyűjteményként kezeli az 1951-ben kiemelt, az Értelmező Szótárba bedolgozott, majd a nagyszótárnak visszaadott anyagot. A XX. századi anyaggyűjtést most rendezik, de meg kell mondani őszintén, hogy ez bizony igen hiányos. Ebből a korból is vannak különgyűjtemények: elsősorban a Zolnai-féle újságkivonatok, Ady Endre-szógyűjtemény stb.

Maga a XVIII—XIX. századi törzsanyag szoros ábécérendbe szedve a kutatók rendelkezésére áll. Nagy haszonnal forgatta és forgatja a TESz. szerkesztő gárdája, a XVIII. századi gyűjtésből és a KazLev. kiegészítéséből sok adatot dolgoztak bele a szótárba. Több kutató használta fel egyéni tudományos munkájában. Valóban a nagyszótári anyaggyűjtésnek minden hibája és hiányossága ellenére az 1750—1900 közötti időben igen értékes adatai vannak. A XVIII. századi gyűjtésről — amint láttuk — minden szakembernek egyaránt pozitív volt a véleménye. De a XIX. századi gyűjtőkörből is értékes példákat lehet felhasználni. Gyakran meglepően sok és érdekes adat áll rendelkezésünkre. Például igen figyelemre méltó azoknak a szavaknak a cédulaanyaga, amelyre az első, eredeti utasítás szerint nem kellett adatokat gyűjteni, mert mindennapi szavak lévén, csak az új jelentésárnyalatot kellett figyelembe venni. Négy szót soroltak fel: *víz*, *ház*, *kenyér*, *asztal*. Mind a négy szógyűjteményben jóval több adat áll rendelkezésünkre, mint ahogy eredetileg akarták. A *víz* cédulaanyaga elég sok, 1747-ből már van adat, sok szólásban, átvitt értelemben, de eredeti jelentésben is akad. A *ház*-ra hat csomag cédula van, ha kétszázzal számoljuk, ez akkor is 1200 példa. Sok XVIII. századi adat van, de több XIX. századi. Rengeteg a szólásbeli példa, de van 'család', 'társaság', 'könyvtár', 'magtár', 'parlament', 'színház', 'kórház', 'nyilvánosház', 'bolondok háza' jelentésben is. 'Épület' értelemben csak egy adatot találtam. A *kenyér* szóra nagyon sok az adat, döntő többség átvitt értelmű, de van konkrét jelentésben is. Az *asztal* szóra közepes mennyiségű adat van, általános jelentésben több a XIX. századból, ezzel szemben 'fésülködő asztal' értelemben már a XVIII. századból van példa. Ez a kis összeállítás jól példázza, hogy az eredeti gyűjtési szempontokat megváltoztatták. De vannak igék is, amelyeknek példatára igen gazdag. Ilyen a *fog* ige és segédige, amelynek adataiból össze lehetne állítani az ÉrtSz.-ban adatolt jelentéseket. Gazdag anyaga van például a *hull(ik)* igének és származékainak, nem is beszélve azok összetételeiről. Itt felmerül az a kérdés, hogy az olyan adattal, mint a Verseggy Ferenctől való *hullad* (amely nem más, mint egyszerű kikövetkeztetés a *hulladék*-ből), mit lehet kezdeni, be kell-e

egyáltalán sorolni. Nagyon érdekes a *vissza* határozó és igekötő adattára, amely kb. 15 000 cédulából áll. Gazdag anyaga van az *arc* és *orca* szóra. Nagyon jó példák vannak a *tea* főnévre 1760-tól. Rengeteg összetétele van s mintegy párhuzamosan a *teás* előtaggal (*teakanna* ~ *teáskanna* stb.). A *viszontag* szóra természetszerűleg több a XVIII. századi anyag. A *viszontagság*-ra érdekes adatok vannak mindkét jelentésben. Az új melléknévre, illetőleg főnévi használatára, összetételeire pedig 1763- és 1785-től értékes példák találhatók. E találmásra kiragadott esetekből is világos, hogy a nagyszótár XVIII. századi gyűjtését érdemes kiegészíteni, továbbfejleszteni és idővel szótárrá szerkeszteni.

Összefoglalóul meg kell jegyezmem, hogy dolgozatomat — amint azt már a bevezetőben jeleztem — azért nevezem vázlatnak, mert több olyan összefüggése van e szótári anyag első terjedelmes szakaszának, amelyet csak érinteni tudtam, kidolgozására hosszabb kutatómunka kellene. Ilyen probléma első sorban az irodalmi nyelvi normáról vallott nézetek változása e hosszú korszak során. Nagyon fontos összetevője az anyaggyűjtés hullámzásának az előzményekhez (a XVIII—XIX. század fordulóján megjelent szótárakhoz, a CZUCZOR—FOGARASI „nagyszótár”-ához, BALLAGI MÓR szótáraihoz, a Nyelvtörténeti Szótárhoz), a párhuzamos anyaggyűjtésekhez és a megjelent szótárakhoz (a Magyar Nyelvőr-beli népnyelvi és műszókinés gyűjteményekhez, az NyŰSz-hoz, MTSz-hoz, az OklSz-hoz és FRECSKAY JÁNOS Mesterségek szótárához) való viszonya. Nem lenne érdektelen GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS Magyar etymológiai szótárával való összevetés sem. Bár igyekeztem a felmerülő elvi kérdéseket is összefoglalni, de ezeket is csak elmélyült tudománytörténeti kutatások során lehet teljesen tisztázni. Remélem azonban, sikerült szakközvéleményünk számára e 75 éves munka jellegére fényt deríteni.

R. HUTÁS MAGDOLNA

A finnugor nyelvészet oktatása a turkui egyetemen

Finnország első egyetemét 1640-ben alapították Turkuban. 1812-ben Turku helyett Helsinki lett az ország fővárosa, és az egyetem is az új fővárosba költözött.

A jelenlegi turkui egyetemet 1920-ban alapították. Az egyetem tanrendjében kezdettől fogva szerepelt „A finn nyelv és rokonai” nevű szaktárgy. A szak professzorai magyar és finnugor nyelvészeti előadásokat is tartottak (l. LAKÓ: NyK. 66: 437.)

1962-től a tanszék a finn nyelv tanszéke néven működik (l. OSMO IKOLA, Das Institut für die Finnische Sprache der Universität Turku, FUF. 39), de továbbra is ez a tanszék foglalkozik a balti-finn nyelvek oktatásával. Ennek keretében észt lektor működik, aki kezdő és haladó fokon észt nyelvet tanít, valamint észt irodalomtörténetet ad elő. Ezen kívül a tanszék oktatói „Közeli rokon nyelvek” címen előadást és szemináriumot tartanak a finn és finnugor szakos hallgatók számára, amelyek programjában valamennyi balti-finn nyelv szerepel.

A tanszéken 1957-től magyar lektor is működött (l. LAKÓ: Nyr. 86: 155.)

1962-ben alapították a Finnugor Nyelvtudományi Tanszékét. 1962-től 1964-ig a tanszék oktatómunkáját Paavo Ravila akadémikus és Kaino Heikkilä látta el.

1964-ben nevezték ki a tanszék első professzorát Matti Liimola személyében (l. LAKÓ: NyK. 66: 437). Liimola professzor 1970-ben nyugdíjba ment, de továbbra is gyakran felkeresi a tanszékét.

1971 tavaszán Alho Alhoniemit, a finn nyelv segédprofesszorát nevezték ki a tanszék vezetőjévé. Alhoniemi professzor elsősorban a balti-finn és volgai nyelvekkel foglalkozik. 1960—63-ban a cseremiszi nyelvjárási szótár munkálatait végezte a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként.

A professzoron kívül magyar lektor és asszisztens dolgozik a tanszéken. A magyar lektor teendőit először Molnár Rudolf látta el, majd 1966-tól Jakab László a debreceni egyetem adjunktusa, 1970-től pedig Csúcs Sándor.

A Finnugor Társaság felügyelete alatt és anyagi támogatásával a tanszéken folytak Kannisto vogul és Paasonen mordvin nyelvjárási szótárának munkálatai. A vogul szótárt Matti Liimola irányításával Vuokko Kulmala készíti. A befejezéshez közel álló mordvin szótáron 1971-ben bekövetkezett haláláig Kaino Heikkilä dolgozott. A végső munkálatokat Hans Hermann Bartens és Raija Bartens végzi.

A tanszék részben középiskolai eredményeik, részben felvételi vizsga alapján évente tíz új hallgatót vesz fel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy évente tíz új finnugor nyelvész hagyná el az egyetemet.

Ennek megmagyarázásához szólni kell néhány szót az egyetemi tanulmányok itteni rendszeréről. A vizsgafokokozatok neve: approbatur, cum laude approbatur és laudatur. A hallgatók képességeitől, illetve elhatározásától függ, hogy az egyes fokozatokat mennyi idő alatt éri el. Minden hallgatónak legalább három szakot kell választania, de előfordul, hogy valakinek négy vagy öt szakja van. A diploma megszerzéséhez a főszakban laudatur, egy mellékszakban cum laude, kettőben approbatur; vagy két mellékszakban cum laude fokozat elérése szükséges. A főszakból ezen kívül szakdolgozatot is kell írni.

Az évente felvett hallgatók nagy része csak mellékszaknak választja a finnugor nyelvészetet, beéri az approbatur vagy cum laude fokozattal, és egy-két éves tanulás után végleg búcsút mond a tanszéknek is meg a finnugrisztikának is. A korábbi években csak néhány olyan hallgató jelentkezett, aki komolyan vette finnugor tanulmányait. Ezek egyike, Irmeli Kniivilä készíti az első magyar nyelvészeti tárgyú szakdolgozatot a tanszék történetében. Finnugor nyelvészetből több szakdolgozat is készülöben van, de befejezésük még várat magára.

Ezzel szemben az elmúlt években két finnugor tárgyú doktori értekezés is készült a turkui egyetemen: ALHO ALHONIEMI Über die Funktionen der Wohin-Kasus im Tscheremissischen (SUST. 142) című értekezését 1967-ben, EVA KANGASMAA-MINN, a finn nyelv segédprofesszora The Syntactical Distribution of the Chermis Genitive (I. SUST. 139, II. SUST. 146.) című értekezését 1966-ban írta.

Újabban fokozódott az érdeklődés a szak iránt, s nagyobb számban jelentkeztek a finnugrisztikával komolyan foglalkozni kívánó hallgatók.

Elhelyezkedési problémák miatt a finnugor szakos diploma egyúttal a finn nyelv oktatására is képesít. Ezért, főleg kezdetben a finnugor szakosok tanrendje majdnem azonos a finn szakosok tanrendjével. Később, cum laude és laudatur fokon a finnugor nyelvészeti képzés kerül előtérbe.

A finnugor szakosok megismerkednek a legfontosabb szakirodalommal, két évig foglalkoznak az észti nyelvvel, illetve a balti-finn nyelvekkel, egy évig lapp nyelvvel és nyelvtörténettel, három évig magyarral (a második évben a gyakorlati nyelvoktatással párhuzamosan magyar nyelvtörténeti előadás is van) és legalább egy évig egy szabadon választott távolabbi rokon nyelvvel. Fonetikai, finnugor hangtörténeti, alak- és mondattani, általános nyelvészeti, tudománytörténeti előadásokat hallgatnak, és finnugor nyelvészeti szemináriumokon vesznek részt. A laudatur fokozat megszerzéséhez az orosz nyelv alapfokú ismerete is szükséges.

1964 óta a professzorok, lektorok és óraadó tanárok a következő előadásokat tartották: bevezetés a finnugor nyelvtudományba (Alhoniemi), finnugor hangtörténet (Liimola, Kangasmaa-Minn), a finnugor nyelvek alaktana (Liimola, Alhoniemi), osztják nyelvtörténet (Liimola), vogul nyelvtörténet (Liimola), cseremisiz nyelv (Alhoniemi), a cseremisiz esetrendszer (Alhoniemi), mordvin nyelv (Alhoniemi), mordvin nyelvtörténet (Heikkilä), votják nyelvtörténet (Csúcs), lapp nyelv és nyelvtörténet (Mikko Korhonen, a helsinki egyetem docense és Pekka Samallahti, a helsinki egyetem asszisztense).

Magyar tárgyú előadások voltak a következők: magyar nyelvtörténet (Liimola, Alhoniemi, Csúcs), a magyar irodalom története (Molnár, Jakab, Csúcs), a régi magyar irodalmi nyelv (Jakab), magyar nyelvjárások (Jakab), a magyar nyelvtudomány története (Csúcs), a magyar szókincs eredete (Csúcs), finn-magyar kontrasztív nyelvtan (Csúcs).

Mint a fenti felsorolásból kitűnik, az elmúlt években (a zürjén kivételével) valamennyi finnugor nyelvvel megismerkedhettek a hallgatók, ha nem is egyidejűleg. A szamojéd nyelvek oktatását egyelőre nem sikerült megoldani. Jól látható az is, hogy az itteni finnugor szakosok sokkal alaposabban megismerkednek a magyar nyelvvel, mint a magyar finnugor szakosok a finn nyelvvel. Annál is inkább, mert a felsorolt hét magyar tárgyú előadásból öt kötelező része a tananyagnak.

Az előadások tartása mellett a magyar lektor fő feladatát természetesen a magyar nyelvórák tartása képezi. A magyar nyelv oktatása kezdő, haladó és társalgási fokon történik. Mivel a kezdő magyar nyelvtanfolyam fakultatíve kötelező a finn szakos hallgatók számára is, évente két kezdő csoport indul összesen kb. 25–40 fővel, akiknek két harmada jut el a vizsgáig. A haladó és társalgási csoportban 4–8 hallgató van.

Célunk mindhárom fokon elsősorban az élő, beszélt nyelv tanítása. Sajnos ezt nem mindig tudjuk elérni, megfelelő tankönyv és audiovizuális segédeszközök hiányában. Jobb híján a lektor készít és sokszorosított nyelvtani és beszédgyakorlatokat, hangszalagra rögzített kiejtési gyakorlatokat stb.

Olyan tankönyvre lenne szükség, amely kb. 20–25 leckében a magyar nyelv tudományos vizsgálatok (gyakoriság) alapján kiválasztott 500–700 legfontosabb szavát tartalmazná, a hasonló elvek alapján kiválasztott és a modern nyelvtudomány eredményeit felhasználó nyelvtannal, minél több lexikai és nyelvtani gyakorlattal. A szövegeket, gyakorlatokat hangszalagra is kellene venni. Egy ilyen könyv kielégítené a kezdő tanfolyam szükségleteit, és jó alapokat adna a további csoportos és egyéni tanuláshoz.

A hallgatók munkáját segíti a szemináriumi könyvtár, amelyben megtalálhatjuk a szükséges finnugor és magyar szótárakat, kézikönyveket és nyelvészeti monográfiákat. A könyvtárba járnak az alábbi magyar folyóiratok és sorozatok: *Acta Linguistica*, *Magyar Nyelv*, *Magyar Nyelvőr*, *Nyelvtudo-*

mányi Közlemények, Magyar Nyelvjárások, Ethnographia, Általános Nyelvészeti Tanulmányok.

Ugyancsak megtalálhatjuk a Szovjetunióban megjelenő fontosabb nyelvészeti folyóiratokat, valamint az ott élő finnugor népek nyelvén kiadott folyóiratokat, amelyek jó forrásul szolgálnak pl. az új cseremis, votják, mordvin stb. irodalmi nyelvek tanulmányozásához.

A magyar lektorátusnak a Kulturális Kapcsolatok Intézete jóvoltából saját kézikönyvtára van, amely tartalmazza a legfontosabb szótárakat, nyelvészeti kiadványokat, irodalomtörténeti és néprajzi műveket, a magyar irodalom klasszikusainak alkotásait. Ugyancsak a Kulturális Kapcsolatok Intézete fizet elő a lektorátus részére magyar nyelvészeti és irodalmi folyóiratokra, heti- és napilapokra, amelyek jó szolgálatot tesznek mind a nyelvoktatásban, mind hazánk életének sokoldalú megismertetésében.

Végül megemlíteném, hogy a tanszék máris rendelkezik néhány kiadvánnyal. Ezek a következők:

JORMA NEVALAINEN, Statistik über die Wogulen, gesammelt von Artturi Kannisto. Helsinki, 1969 (Separatum ex JSFOu 70).

JAKAB LÁSZLÓ, Unkarin murteet. Turku, 1970.

MATTI LIIMOLA, Zur Kasuslehre der Vach- und Vasjugan-Mundart der ostjakischen Sprache. (Folia Fenno-Ugrica 1. Edita ex Instituto Fenno-ugrico Universitatis Turkuensis, Separatum ex JSFOu 71, 1971).

Az elmondottak alapján talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a rövid múltra visszatekintő tanszék máris biztató eredményeket ért el, és minden remény megvan arra, hogy a jövőben még hatékonyabban szolgálja majd a finnugor nyelvészeti kutatások ügyét.

CSÚCS SÁNDOR

Aurélien Sauvageot, L'Édification de la Langue Hongroise

Paris, 1971 Klincksieck 424 1.

A nemrég 75. születésnapját ünneplő tudós, a franciaországi finnugrisztika meg-alapítója újabb, minden eddiginél terjedelmesebb és alaposabb könyvvel lepte meg olvasóit. Ez a magyar nyelvet kitűnően, a legkisebb részleteiben is pompásan ismerő, de azt kívülről is szemlélő tudós nemcsak a tőlünk is jól ismert magyar nyelvtörténetről, az irodalmi nyelv kialakulásáról és a mai magyar nyelv rendszeréről ad rendkívül olvasmányos és jól áttekinthető képet a francia anyanyelvű vagy franciául tudó olvasónak, hanem számos új, friss, érdekes szemponttal is gazdagítja ismereteinket. Ha helyenként nem is értünk vele egyet, akkor is rádöbbsent arra, hogy egyes eddig elfogadott magyarázatoknak van valami alapvető hibájuk, a jelenlegi felfogáson módosítani kellene. Az Esquisse de la Langue Hongroise (1953) és a Premier Livre de Hongrois (1965) szerzője a mai magyar nyelv rendszerének bemutatása után ebben a könyvében a finnugor kortól indul el, és a jelenleg eljutva még a jövő távlataiba is vet egy pillantást.

A hatalmas mű a bevezető részek (9–13) után nyolc nagy fejezetre oszlik: 1. A múlt homályában (Dans la nuit du passé 15–40), 2. Az első emlékek (Les premiers témoignages 41–118), 3. Az egyház nyelve (La langue d'église 119–171), 4. A nyelv hivatása megváltozik (La langue change de mission 173–224), 5. A hősi áttérés (La percée héroïque 225–272), 6. A megszilárdulás (La consolidation 273–306), 7. Problémák és távlatok (Problèmes et perspectives 357–407). A kötetet egy összefoglalás (409–15) és könyvszótár (417–9) zárja.

A könyv mottója egy Dugonics-idézet 1795-ből „Nincs a' világon semmi a'mit magyarul ki ne-lehessen mondani csak észszel és tudománnyal forgolódgyon az ember.”

A művet hálás barátsággal Pais Dezsőnek és Bárczi Gézának ajánlja. Előszavában elmondja, hogy Gombocz Zoltán azt az óhaját fejezte ki utolsó találkozásukkor, bárcsak akadna egy külföldi tudós, aki vállalkozna arra, hogy egy részletes magyar nyelvtörténetet írjon egy a magyarnál szélesebb hatósugarú nyelven. Magyarul, magyar olvasók számára már számos igen értékes részletmunka és összefoglalás jelent meg a magyar nyelvről. A szerző szerint a magyar az egyik legjobban feltárt nyelv. Magyar tudós azonban idegen nyelven ritkán jelentetett meg magas igényű és terjedelmes összefoglalást a magyar nyelvről (Simonyi Zsigmond, Lotz János és Tompa József németül, Majtyinszkaja oroszul és több szerző — Sauvageot művének megjelenése után — angolul: *The Hungarian Language* 1972). Így tehát valóban Sauvageot eddig az első és egyetlen nem-magyar és nem is magyar származású tudós, aki anyanyelvén ilyen hatalmas, átfogó munkát írt a magyar nyelvről.

Az első fejezet a nyelvrokonságról szól, a magyar nyelv helyéről az uráli nyelvek közt, az uráli őshazáról, az alapnyelv kapcsolatairól más nyelvcsaládokkal. Vitába száll a hagyományos közfelfogással a magyar nyelv helyét illetően az uráli nyelvcsaládon belül. Szerinte egyébként uráli kor nem is volt, ill. nem különült el a finnugortól. A szamojéd egy külön ág, de később vált ki talán, mint a magyar. A magyart nem tartja ugor nyelvnek. Szerinte a hangtani és alaktani rokonság szempontjából az obi-ugor nyelvek jobban kapcsolódnak a permi és szamojéd ághoz, mint a magyarhoz. Szintaktikai egyezésük a magyarral inkább tipológiai rokonság, a szókincsbeli hasonlóság pedig alapulhat szomszédságon. A permi nyelvekkel való hasonlóságok párhuzamos fejlődés eredményei (17–26). Tagadja az ugor-török érintkezést, cáfolja az ezt bizonyító etimológiákat (*hattyyü, hód, szó*). Az első kettőhöz az az egyik érve, hogy az obi-ugor nyelvekben a fgr. szavak megfelelése nyelvjárások szerint *k-* ill. *x-*, míg e két szóban csak *x-* (29). Ez nem így van (vö. STEINITZ WogVok. 256). Az oszjtj. *xundal* vogul jövevényszó (vö. MSzFE. *hód* c. a.). A *hód* szó török eredetének cáfolata elgondolkoztató. A magyarban azonban aligha lehet a *-d-t* képzőnek felfogni (30), mert szavunk eredetileg rövid magánhangzós, csak később vált diftongussá, ill. hosszúvá a hangsúly hatására (vö. TESz. *hód* c. a.). A *nyár* (*aestas*) magyarázatában (30) felfogása Nyíriéhez (MNY. 60: 414) áll közel. Az uráli őshazát többféle megmondolás alapján az Urál keleti oldalán keresi (31–2). Számbaveszi az uráli örökséget a magyarban: a hangváltozásokat, a mondattani rendszert. A meglepően nagy tipológiai egyezés a mondatban lehetővé tette a bensőséges érintkezést a török nyelvekkel, hiszen csak a szavakat kellett fordítani (38). Foglalkozik még a vándorlás-kori iráni jövevényszavak kérdésével is.

A második fejezet az első szórványemlékektől a Halotti Beszéd koráig tárgyalja a magyar nyelvtörténetet. Bemutatja a szórványemlékeket, a rovásírás visszaszorulását és lappangását, a latinbetűs hangjelölés nehézségeit. Foglalkozik a tövégi magánhangzók lekopásával, de nem látja eldöntöttnek, vajon ezek redukáltak voltak-e lekopásuk előtt. A francia helyesírásra (*-e*) való hivatkozás téves, mert akkor még (a XI–XII. században) a franciában az *e* teljes hangzó volt. A hosszú magánhangzó-rendszer a magyar nyelv külön fejleményének tartja *ö* is, nem finnugor örökségnek. Az *í* kérdésben (52) figyelmeztet, hogy a török *í*-nek a magyarban *a* is megfelelhet. Bemutatja a mássalhangzó-rendszer helyzetét, a zöngés párok beilleszkedését. A szórványokban igei állítmány nem található, de a jelző + jelzett szó finnugor és mai magyar sorrendjére sok a példa. Ezután a HB. nyelvét vizsgálja meg: az ősi ragokat, a névutós kifejezéseket és a belőlük éppen fejlődő ragokat. A *-t* tárgyragot azonosnak tartja a *-t* locativus-raggal (vö. *-ban* mint tárgyrag). Számos finnugrista azért nem ismeri el az *-m* uráli tárgyragot, mert sok nyelvben, így a magyarban sincs semmi nyoma. Szellemsen jegyzi meg, hogy a mai újlatin nyelvekből sem lehetne egyáltalában a latin *-m* accusativusragot kikövetkeztetni (71). A birtoktöbbsítő *i* nem lehet magyar nyelvi külön fejlemény, hanem csak finnugor örökség, mert a HB. teljesen szabályosan használja. Végig elemzi valamennyi igealakot és főleg a magyar kutatók (Melich, Mészöly, Szinnyei, Klemm) szerint magyarázza őket. A határozói igenévben nem fogadja el Szinnyei magyarázatát, hanem finn, lapp és obiugor *-ma*, *-min* stb. gerundiumokból vezeti le (108–11). Az igeikötő nem ugor örökség, mert a HB.-ben csak az egyetlen *miég* fordul elő, pedig sok a perfektív jelentésű igealak (112). A szórend inkább latinos, bár a mű nem szolgál fordítás. A fejezet végén (117–8) megállapítja, hogy a magyar nyelv már első szövegméltékében teljes fegyverzetben lép elő. Már teljes mértékben alkalmas arra, hogy teljesítse új hivatását: a latinnal egyenértékűen kifejezni azt, amit a magyar királyság és a római egyház közölni akar az immár keresztény lakossággal. Ez a hajlékonyság, könnyedség nagy eredmény. Bizonyára nem hirtelen, előzmények nélkül alakult ki ez a finnugor elemekből összetevődő, de már európai nyelv. A honfoglaló és megtelepedő magyarok válaszut előtt álltak: alkalmazkodni az új

viszonyokhoz, vagy eltűnni szinte nyom nélkül, mint néhány előző néppel történt a Duna medencéjében.

A harmadik fejezet a magyar nyelv történetét a Halotti Beszédtől (1200 körül) az első nagyobb világi emlék, a Szabács Viadala keletkezéséig (a XV. sz. vége) tárgyalja. Az egyház és az állam nyelve a latin volt, a magyar nyelvű írásbeliség ennek megfelelően többé-kevésbé szolgai fordítás a latinból.

A tővégi magánhangzó lekopása ebben a korszakban fejeződik be. A tővégi magánhangzó megmarad a toldalékok előtt, és kötőhangzóvá alakul át. A magyar nyelv történetének kezdetén csak kevés toldalék volt (-k többesjel, -n, -t, -l esetragok, a birtokos személyragok). Ezek a magánhangzós tőhöz járulnak, a később — a tővégi magánhangzók lekopása után — keletkeztek már a mássalhangzós tőhöz. A lekopás gyakran megnyújtotta a tő magánhangzóját, a tő végén keletkező mássalhangzótorlódás feloldódott, a hosszú magánhangzó meg rövidült. Így a VIII–IX. századi egyszerű és logikus tőtan egyszerre rendkívül bonyolulttá vált, az analógiás kiegyenlítődések még fokozták a tarkaságot. Ebben a korban tömérdek a párhuzamos, még azonos kéziratban is váltakozó alak. A nyíltabbá válás, a labializáció nem okozott lényeges funkciózavart. A fordítások főleg a latinul nem tudó apácáknak készültek, de — úgy látszik — a kevert nyelvjárás nem nehezítette a megértést, a nyelvjárások közti eltérések nem voltak nagyok. A magánhangzó-harmónia igen erősen működött az új toldalékokban és a jövevényszavakban egyaránt.

A mássalhangzó-rendszert a gazdagodás jellemezte (a finnt a szegényedés), kialakultak a legtöbb hangképzési módban a zöngés-zöngétlen párok. Nagyobb változásokat inkább csak a γ további fejlődése okozott. A szőkezdő mássalhangzócsoportokat ekkor még rendszerint feloldják a beszélők. A hangrendszer változása előnyös, mert mind a magánhangzó-, mind a mássalhangzó-rendszer tagjai világos hangképzésűek, tisztán kifejlesztették a hosszú-rövid ellentétpárokat.

A főnévragozásnak már nem volt elég az öt esetből álló deklináció. Ennek egyes tagjai el is avultak, de névutókból tömegesen keletkeztek az új ragok, az egyébként is gazdag névutórendszer tovább gyarapszik. A HB.-ben az *előtt* már megvan, de a *között* még hiányzik (vö. *cuzicum*). A birtok többségének jelzése ingadozik.

Nem csatlakozik ahhoz a MÉSZÖLY-BÁRCZI felfogáshoz, amely szerint a *veté*, *vetné* / *látá*, *látná* alakok a rövidülés után váltak ketté, azért, hogy ezentúl csak a határozott alakokat jelöljék, a rövidült *veté*, *vetné* / *látá*, *látná* pedig a határozatlanokat. Mivel a Halotti Beszédben megvan a határozott különbség: *mundoa*, *munda* / *veteve*, *engede* így — ha később egybe is esett a két alak — a rövidülés után a különbség nem kialakult (établi), hanem helyreállt (rétabli). A szenvedő alakok 1300 körül jelennek meg (ÖMS.), az első eredeti, nem latinból fordított vagy alakított műben (Szabács Viadala) is hiányznak. Ezért a szerző szerint valószínűleg a fordítók erőfeszítésének köszönhető, hogy a magyar szöveget hívebben közelíthessék a latinhoz. A JókK. már mindenben igyekszik pontosan követni a latint.

A nyelvjárási keveredés ugyanabban a szövegben másolás következménye. Joggal tartja latin hatásnak a kódexek kiterjedt *-nak/-nek* ragos genitivusait. SAUVAGEOT a határozott névelő kialakulását a HB. előttré teszi, és a *gimils* előtt háromszor előforduló *oz-t* már névelőnek, nem pedig mutató névmásnak tartja. A névelő keletkezésében sem a latin, sem a szláv nyelvek nem lehettek hatással a magyarra, legfeljebb a német. Sok gondot okoztak a fordítóknak a latin infinitivusos szerkezetek, különösen a múlt idejű infinitivus. Hogy a szókincset érthetővé tegyék, sok fogalmat felhasználtak az ősi szókincsből, mint *Isten*, *asszony*, *egyház*, *ünnep*, *úr*, de tömegével vettek át latin, szláv és német szavakat is. Mintegy ötszáz évig a fejlődés arrafelé halad, hogy az egyházi mondanivalót magyarul kifejezzék. A XIV.–XV. században egyre szolgálban követi a magyar szöveg a latint, tükrökifejezések tömege keletkezik, a magyar a középkori latin „fogadott leánya (fille adoptive)” lesz. A hang- és alaktanban vannak nyelvjárási különbségek, de a mondattan és stílus egységesen egyházi. A nagy tömeg valószínűleg akkor sem — vagy csak részben érthette, akárcsak a tahitiak, a nyelvükre „lefordított” bibliát. Ez valójában nem beszélt nyelv, hanem szaknyelv. (Hiszen még a „Mi atyánk, ki vagy a mennyekben” is latin fordítás, magyarul így hangzanék: „Mennyei atyánk”). A kódexirodalom egységét így jellemzi tömören: „La discipline à laquelle ils étaient tous soumis, l'enseignement qu'ils avaient reçu, les directives auxquelles ils obéissent ne pouvaient pas ne pas imprimer un sceau commun à tous leurs efforts et conférer en dépit de toutes discordances dialectales une profonde unité d'esprit à cette langue d'origine barbare refaçonnée ad majorem Dei gloriam (171).”

A negyedik fejezet a Szabács Viadalától a XVIII. század közepéig visz el. Az idegen nyelv hatása tovább mélyül, beleivódik a magánlevelezésbe, a világi tárgyú irodalomba.

A magyar irodalmi nyelv másodrangú, első helyen továbbra is a latin áll. A változás csak annyit, hogy a humanisták a klasszikus latint állítják eszményképül az egyházi „konyha-latin” helyett. A huszita mozgalmak és a protestantizmus kedveztek a nemzeti nyelvnek, de a két és fél százados három részre szakítás tragikus távlatokat nyitott. Már nem volt magyar állam, csak egy szerencsétlen nép, amely három közigazgatás alá került, amelyek közül kettő ellenséges magatartást tanúsított a magyar nyelv iránt. Magyarország ekkor csak a pusztulás képét mutatta minden tekintetben, és igazán csoda, hogy le nem törtlődtött Európa térképéről. A hódoltság átvészélése talán a magyar nyelv használatának köszönhető.

A szerző jellemzi e korszak hangállapotát, nyelvjárási megoszlását (ő-zés, í-zés), az utóbbiban azonban példái nem mindig szerencsések, mert nem választja szét következetesen a kétféle é-t (182, de már helyesen l. 191—3). Abban természetesen igaza van, hogy a fordítás és többszörös másolás miatt a nyelvjárási sajátosságok erősen keveredtek a kódexekben. Az egységesülést segítik elő az íródeák-iskolák.

Ismerteti a helyesírás történetét KNEZSA kutatásai alapján, majd rátér a stílus fejlődésére, értékeli Balassi kirobbanó tehetségét. Vele a költői nyelv évszázadokra megelőzi a latin jármában nyögő cikornyás és a fordításokban bonyolulttá vált barokk magyar prózát. Összehasonlítja a protestáns és katolikus helyesírást, bibliafordítást, bemutatja az alaktan változásait, a szókincs fejlődését. Az igekötők használata növekedésének bemutatására összehasonlítja János evangéliumának egy részletét a Münchener kódexből és Károli fordításából. Az utóbbiban már kétszer akkora az igekötős igék arányszáma, mint egy évszázaddal előbb. A belső fejlődés főképpen szóképzéssel gazdagítja a nyelvet. Továbbra is sok latin, német, szláv és török jövevényszó áramlik be a magyar nyelvbe. Megindul a nyelvművelés, a nyelvtanítás, szinte azonos időben a franciával, de ott állami támogatással egy gazdag birodalomban, itt meg második nyelvként politikai önállóság nélkül.

Az ötödik fejezetet a nyelvújításnak szenteli a szerző. A magyar nyelv helyzete a 18. században már aggasztóvá vált. Verset még lehetett írni magyarul, de a mindennapi életnek, az ipari forradalom korának már nem felelt meg. Két választási lehetőség volt: vagy átveszik műveltségi nyelvnek a németet és a magyar megmarad egyelőre paraszti nyelvnek, vagy a magyart a „nagy” nyelvekkel egyenlő színvonalra emelik. Egy maroknyi nemzetközi műveltségű értelmiségi csoport az utóbbit választotta. Bőven és részletesen ismerteti a nyelvújítás történetét, az újságírás megjelenését, a nyelvújítók csatározásait az ortológusokkal, a műfordítás fellendülését, a tudomány nyelvének megmagyarosodását. Bemutatja, miben és hogyan gazdagította a nyelvújítás a szókincset (a „csemegéket” sem hagyja ki természetesen), hogy tette a nyelvi rendszert hajlékonyabbá, és hogyan járult hozzá az egységes irodalmi nyelv kialakításához. A nyelvújítás óriási érdemei mellett megmutatja a szerencsétlen tükörszókat, téves és erőszakos szóalkotásokat, behurcolt idegenszerűségeket. A nyelvújítás hatalmas fogalombokrokat tett motiválttá és így mindenki számára könnyebben érthetővé. A túlságosan merész nyelvtani lazítások többsége nem vált közkeletűvé. A nyelvújítás teremtette nyelv még 1830 körül is csak írott nyelvként létezett, nem is próbálták a köznyelvhez közelíteni, mert ilyesmi még nem is létezett. A polgárság jóformán németül beszélt, az értelmiség latin—német—francia műveltségű volt. Csak a reformkor írói tették a nyelvújítás eredményeit népszerűvé széles körben.

A hatodik fejezet a reformkortól kezdve megy végig a magyar nyelv történetén. Vázolja a politikai-gazdasági háttérrel, az egységes helyesírás kialakulását, a tudományos nyelv megújításának kinövéseit, a magázás máig tartó nehézkességét. Nyelvében a „népiesség” korántsem népi. Fazekas hexameterben írja meg Ludas Matyját. Petőfi részben régies, másrészt átveszi a nyelvújításból kisarjadt, helyenként idegenszerű, a népnyelvtől bizony elég távol álló irodalmi nyelvet. Alig népiesebb, mint kortársai. A század második felének nyelvi eszményképe Arany. Pedig az ő stílusa sem homogén. Verseiben archaizál és népies hangot üt meg, prózája azonban még elég távol áll a köznyelvtől. Az azonban kétségtelen, hogy kerüli az idegenszerűségeket. A szabadságharc utáni politikai elnyomás nemzeti ellenhatást váltott ki. Ez az ellenállás főleg nyelvi vonatkozásban bontakozott ki. De a német hivatalos nyelv, a német sajtóból való elsieltett, rossz fordítások tömérdek idegenszerűséget vittek be különösen a főváros nyelvébe. A nyelvújítás és az idegen hatások ellen támadt fel a purizmus, a Nyelvőr irányzata, bár az Akadémia többsége akkor még a nyelvújítás pártján állt. Joggal jegyzi meg tudós szerzőnk, hogy a purizmus is merev, türelmetlen irányzat volt, és helyenként megszegült a természetes nyelvfejlődéssel. Természetesen így sem vonja kétségbe történelmi jelentőségét és nyelvszabályozó szerepét. Ismerteti az ortológus Szarvas és Simonyi vitáit a nyelvújítást védő Gyulai Pál, Szily és Ballagi ellen, valamint a századforduló nagy jelentőségű nyelvészeti szótárait és forráskiadványait.

Az utolsó történeti fejezetet a nyelv külső történetével zárja. Ekkor alakul ki a köznyelv. A főváros rendkívül gyors ütemben fejlődik. Az egykor német többségű kisváros a minden oldalról beözönlő magyar anyanyelvűek miatt immár magyar nyelvű világvárossá válik. A helyesírás egyszerűsödik, de magyar a most kialakuló köznyelv is. Évtizedek alatt elavul a múlt időalakok sokasága, egyetlen rövid *e*-fonéma válik uralkodóvá. Az ingadozó alakok egy jelentős része megszilárdul az egyik változatban: *barátaim* (barátim), *házuk* (házok), *kertből* (kertből), *arról* (arrul) stb.

A hetedik fejezet a nyelv jelenével foglalkozik, de a fejlődés történeti távlatából szemléli a mai helyzetet is. Foglalkozik az ejtési ingadozásokkal: az *i*, *ú*, *ü* rövidülésével, az *ë* fonéma visszaszorulásával. Az utóbbi miatt a homofóniák száma ugrásszerűen megnő. Az *e~ö* ingadozása megmarad ugyan, de egyre több szó szilárdul meg rendszerint az *ö* javára (*vödör*, *söpör* stb). További párhuzamos alakokat is felsorol: *írniuk* (-ok), *valamennyiük* (-ök), *ruhástul* (-ól), *hetenként* (-kint), *-képp(en)* stb. Megemlíti még a birtokos személyragozás és az igeragozás ingadozásait, az ikes ragozás visszaszorulását, ill. kiegyenlítődsét. Nagyon érdekes az igekötők szerepéről szóló fejtegetése (320—27). Foglalkozik a határesetekkel (*földhözvág*, *rámnéz*), a kissé redundáns kettős utalással (*benéz a szobába*), a tömörítő erővel (*beparancsol*, *kiprédikál*), a német tükörfordításokkal stb. Tárgyalja a ma is eleven, gazdag és árnyalt igeképzésünket, a szenvedő szerkezet újabb kifejezési módjait, a befejezettség nyelvi jeleit. Az utóbbiról megállapítja, hogy lényegében nincs meg a magyarban a szláv nyelvekéhez hasonló aspektus-rendszer. A magyarban az igekötők és az igeképzés oldja meg a folyamatos és befejezett jelentés-árnyalatokat.

A mondatban tárgyalásában foglalkozik a szórend kifinomodásával, a kiemelés nyelvi kifejezésével, a kongruencia kérdéseivel (*köddé* váltak, *tiszteességesnek* bizonyultak), valamint a *hogy* kötőszó kihagyási lehetőségeivel a mellékmondatban.

Bőven tárgyalja a szókinés gazdagodásának módjait (432—55). A technikai műszavak egy része tükörszó, másik része az idegen szó átvétele. Kevés a spontán módon alakult új szó. A tudós (de inkább tudálékos) nyelvben számszámra használnak nemzetközi, motiválatlan kifejezést akkor is, ha megvan a hagyományos motivált magyar szó: *generáció* (nemzedék, emberöltő), *önkritika* (önbírálat), *konfrontáció* (szembesítés), *funkcionál* (működik), *horizont* (látóhatár), *realitás* (valóság), *bilingvizmus* (kétnyelvűség) stb. A fölösleges idegen szavak gátlástalan beözönlése azzal a kétértékű gazdagodással jár, hogy lassanként sokszáz azonos jelentésű szavunk lesz: egy motivált és egy motiválatlan. Alig valószínű, hogy az utóbbiak az idegen nyelvek tanulását hathatósan elősegítik. A mai nyelvművelő mozgalom inkább védekezésbe szorult. Gazdagodik még a szókinés az argó szavaival, valamint a továbbra is eleven hangutánzó- hangulatfestő szavakkal (*felkattint*, *összelotygod*, *kihuppan*, *elébe biggyeszti*, *belecsimpaszkodik*).

Az utolsó (nyolcadik) fejezet egy pillantást vet a közeljövő nyelvi fejlődésére. A felső nyelvválású magánhangzók kvantitatív egybeolvadását jósolja. A jelzős szerkezet eddig kötött hangsúlya bomlófélben van, a hangsúlyt egyre inkább kiemelésre használják. A helyesírásban a fő gond továbbra is az egybeírás-különírás lesz, hacsak valami radikális reformot nem hajtanak végre. Az írástudatlanság megszűnésével egyre terjed a betűejtés.

A változó tövek tartják magukat. Az analógia kiegyenlítő hatása azonban korántsem olyan erős, mint ahogy a szerző tárgyalja (372). Az *éber*-nek pivott értelmű, ellentéte a „figyelmetlenül, vigyázatlanul, könnyelműen”, az *éber*-nek pedig az „alva”. A következő említett analógiás alakok: *ajtója*, *erője*, *tizenkettődik* nagyon ritka lehet, én az első kettőt inkább csak néhány kisgyerektől hallottam, a harmadikat meg emlékezetem szerint sohasem.

Igaza van abban, hogy terjed a funkciótlan, hangűrt okozó *a~e* az *ó~ö* végződés után: *rettentőket*, *méltóak*, *méltóan*, valamint az analógiás *j*: *akarattja*, *testvéreje*, *megbízzottja*. Rámutat a kötőhangzó jelentésmegkülönböztető funkciójára: *gyorsan* és *gyorsan*, *okosok* és *okosak*, *ismerősök* és *ismerősek*. Ezekben a változásokban azonban még korántsem állapodott meg a nyelv, és a magyarul tanuló külföldi számára óriási zűrzavarnak látszik.

A deklináció megmerevedett. A *-kor* már nem illeszkedik, tehát formailag azonos a *kor* főnévvel: *gyerekkoromban* és *születésemkor*. A névutózás tovább terjed, de az új névutók nagy része már nem az alapalakhoz járul: a *házon belül*, a *vároستól távol*. Ezeknek a birtokos személyragos alakjai is másképp alakulnak, mint a *mellettem*, *utánam* típus: *velem szemben*, *tőlem távol*. A birtokos személyrag helye is megváltozik az új típusú névutókban: *számomra*, *részemre*, tehát *Px + Cx* a *mellettem*, *utánam* *Cx + Px* sorrendjével szemben.

A *-suk~sük* nyelv rohamos terjedése lefékeződött. Az *frott* nyelvbe sohasem

hatolt be, és ma már a barbárság és műveletlenség jele (talán nyelvjárási eredete miatt?). Semmi nem mutat arra, hogy a szilárdan kialakult határozott~határozatlan (tárgyas~alanyi) igeragozás a jövőben megrendülne, pedig a magyaron kívül a mordvin az egyetlen nyelv Európában, amely használja. A tárgyas -nök~nők rag visszaszorulása semmit sem változtatott a kétfajta igeragozás szilárd rendszerén.

A múlt idők közül csak a -t-jeles maradt meg. Ezt a szegényedést joggal sajnálják egyesek, mert így nincs meg a lehetőség a főmondatban az előidejűség jelölésére. Az igekötők ezt a hiányt nem pótolják. A szövegből csak logikával lehet kihüvelyezni az időrendet. A mellékmondatban már jobb a helyzet. A múlt idejű főmondat mellett a jelen idős mellékmondat fejezi ki az egyidejűséget vagy utóidejűséget, a múlt idős pedig az előidejűséget: *azt írta, hogy beteg* (a levél írásakor beteg volt), de *azt írta, hogy beteg volt* (az íráskor már nem volt beteg).

Az igekötőzés egy része egyszerű germanizmus (a németben pedig számos tükörszóban a latin hatására keletkezett), más részük valóban jelentésváltoztató, a harmadik csoport pedig finom jelentésárnyalat kifejezésére alkalmas. A külföldi szemével nézve azonban nehéz és nem logikus, sokszor fölöslegesnek tűnik.

A szórend továbbra is szigorú, különösen a jelzős szerkezetekben. A névutók sem kerülhetnek soha főnevük elé (a finnben a névutók helybeli kötöttsége már nagyon meglazult). A hangsúly a szórend változtatása nélkül is teljesen megváltoztatja a mondat jelentését: addig tanulok ~ addig tanulok, egykor találkoztak ~ egykor találkoztak, legalább ketten lesznek ~ legalább ketten lesznek. A jelenség valószínűleg új, de van jövője.

A nyugati nyelvek egy részében (angol, skandináv nyelvek) és az oroszban az igemódok használata egyre inkább visszaszorul. A magyarban azonban továbbra is szilárdan tartja magát bizonyos mellékmondatokban a conjunctivus értékű felszólító és a feltételes mód (nem tudom, mit *csinálnak*; elment, hogy orvosságot *hozzon*; úgy bámulták, mintha csoda *volna*; mielőtt tovább *mennék*).

Bizonyos — a szerző szerint fölösleges — hangtani-alaktani megkülönböztetések keletkeztek: *kítörtött* a szék lába, de *kítört* a háború, *eltévedt* az erdőben, *tévedett* valamiben. A túlságos finomságokra való törekvés, a redundancia (pl. *bemegy* a városba), a nyelv lehetőségeinek sokrétű kihasználása túlfinomulttá teszi a nyelvet. Ennyi csiszoltságot egy-egy nagy területen elterjedt nyelv (angol, spanyol, orosz, francia, kínai) nem engedhet meg magának. Az ilyen jellegű árnyaltság a nyelv megtanulását nagyon nehezíti.

A Conclusion (409—15) c. fejezetben megállapítja, hogy a mai magyar nyelvnek már a keresztény nyelv az alapja. Ez a latinhoz idomult, de meg kellett tartania az alapvető finnugor sajátosságokat, hogy a hívek számára is érthető legyen. 1200 körül már készen állt ez az európai igényekhez alkalmazkodó finnugor nyelv. Mondattanában és szókincsében is erősen ellatinosodott. A XVI. században megpróbálták közelebb vinni a beszélt nyelvhez. A nyelvújítás ismét európaivá tette a magyart, de egyben újra szakadék támadt az irodalmi és az élő nyelv között. Évtizedek folyamán az élő nyelv sokat vett át a nyelvújítás alkotásaiból, de el is vetette a nyelv rendszerével szembe forduló túlságosan merész újításokat. A nyelvújításban újabb finnugor elemekkel nem frissült fel, csak önmagára támaszkodott, legfeljebb nyelvjárásaiból meríthetett. Fordítások alapján fejlődött és izmosodott ez az új, most már közérthető irodalmi nyelv. A világirodalom legszebb gyöngyeit a legjobb magyar írók-költők ültették át magyarra. Ez a szokás a magyar irodalomban hagyományossá vált.

A finnugor rokonság felfedezése nem változtat azon, hogy a magyar teljesen magányos nyelv Európa szívében. A francia támaszkodhatott megújulásakor testvéryelveire, az olaszra, spanyolra és természetesen közös ősükre, a latinra. A magyarnak azonban önmagából kellett és kell mindig megújulnia. A magyar nyelvet egy középkori székesegyházhoz hasonlítja, amely évszázadokon keresztül épült, mindig a kor és a mesterek ízlése szerint. A szerző szép befejezését azonban érdemes szó szerint idézni: „Mais telle qu'elle se déploie sous nos yeux, l'histoire de la langue hongroise est celle, d'une oeuvre ou si l'on préfère d'un outil qui a été façonné par des artisans qui ont su ce qu'ils voulaient en faire et ont oeuvré de leur mieux pour le rendre maniable, efficace en même temps qu'esthétiquement beau et harmonieux. On comprend que ceux qui le considèrent aujourd'hui avec attention ne puissent en détacher leur regard sans emporter en eux de l'admiration et du respect. La langue hongroise est une belle réussite de l'homme. Les Hongrois ont raison d'en être fiers. Tout homme de bonne volonté se doit de partager leur fierté car cette langue honore l'humanité tout entière.”

SAUVAGEOT nagyszabású szintézise nem a magyar nagyközönségnek, sőt nem is a magyar nyelvészekhez szól. Természetes, hogy a benne közölteknek jelentékeny része nyelvészeink előtt közismert. Mégis érdemes elolvasnia a franciául értő (sajnos, nem

túláságosan nagy számú) magyar szakembereknek, mert SAUVAGEOT könyve nem kompiláció, a magyar nyelvtudomány eredményeinek francia nyelvű összefoglalása, hanem nyelvünket és a magyar nyelvészeti, szakirodalmat kitűnően ismerő szakember műve, egy olyan tudósé, aki féltő gonddal és szeretettel, de mégiscsak kívülről szemléli a magyar nyelvet. Azt is észreveszi, ami a mi figyelmünket — akik benne élünk a nyelvben — esetleg elkerüli. A sajtóhibák (számuk sajnos nem kevés) és a néhány kisebb félreértés (pl. oldalja 363, illegalitás 'irregularité' 345) semmit sem von le a kitűnő könyv értékéből. SAUVAGEOT könyve nemcsak a Sorbonne magyarul tanuló diákjainak lesz nélkülözhetetlen tankönyve és a francia anyanyelvű finnugristák kézikönyve, hanem közkinccsé kell válnia a magyar nyelvtudomány művelői közt is.

KÁLMÁN BÉLA

Ostjakische Heldenlieder

aus JÓZSEF PÁPAY's Nachlass herausgegeben von ISTVÁN ERDÉLYI. Pápay-Bibliothek I. Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó. 503 l.

1. 1972 őszén látott napvilágot az Akadémiai Kiadó gondozásában a Pápay könyvtár első kötete, az Ostjakische Heldenlieder, s ezzel elkezdődött annak az igen gazdag és jelentős osztják népköltési anyagnak kiadása, melyet PÁPAY JÓZSEF az észak-osztjások földjén tett útja alkalmával gyűjtött, s melynek kiadása immár 74 esztendeje várat magára.

PÁPAY 1898-ban azzal az elhatározással indult útnak, hogy az 1844–45-ben REGULYTól lejegyzett s addig megfejtetlen osztják szövegek fordításához a kulcsot megtalálja. Kutatómunkáját Obdorszkban kezdte el, azonban: „Egy tekintet meggyőzött róla, hogy a Reguly-féle énekek nyelve nagyon eltér az obdorszki nyelvjárástól.” (Nyelvészeti tanulmányutam az éjszaki osztjások földjén. Különlenyomat a „Budapesti Szemle” 1905. évi 345. számából. Bp. 1905. 34. l.), nyelvmestere ugyanis alig értett meg valamit REGULY szövegeiből. Direkt úton tehát PÁPAY nem jutott eredményre, így más módszerhez folyamodva új anyag gyűjtéséhez látott s most már ennek segítségével (indirekt úton), de még így is nagy nehézségek árán sikerült még Obdorszkban átírnia és magyar nyelvre lefordítania három REGULY-éneket.

Csaknem egy esztendei osztják-földi, megröbáltatásoktól korántsem mentes útja alatt PÁPAY kilenc teljes hőséneket (még egyszer ennyit töredékekben), négy medvéneket, istenidéző énekeket, regéket stb. jegyzett fel (a teljes Pápay-hagyatékot FAZEKAS JENŐ ismerteti: Pápay József, Északi-osztják medvénekek. Pápay József nyelvészeti hagyatékából sajtó alá rendezte Fazekas Jenő, a Pápay hagyaték ismertetésével. Bp. 1934. XXV—XXXIV. l.), minthogy azonban elsődleges célja a teljes REGULY-hagyaték lerodítása és kiadása volt, hazatérte után PÁPAY saját gyűjtéséből rendkívül keveset publikált, egyetlen medvéneket és négy istenidéző éneket az Osztják Népköltési Gyűjteményben (Bp.—Leipzig 1905. 413., 268 l.), valamint Északi Osztják Nyelvtanulmányok c. munkáját (Finnugor Füzetek 15. Bp. 1910), mely tizenöt osztják mesét tartalmaz. Magyarra fordította csaknem a teljes REGULY-hagyatékot és saját gyűjtését is, ezek megjelentetésére azonban életében már nem kerülhetett sor. A fent említett Északi-osztják medvénekeken meg az Osztják Népköltési Gyűjtemény anyagát feldolgozó Északi-osztják Szójegyzéken (BEKE ÖDÖN: Északi-osztják szójegyzék, Keleti Szemle 8—9.) kívül PÁPAY saját anyagából eddig semmit sem adtak ki, így a most induló Pápay-könyvtár kötetei foglalják majd magukba szinte a teljes gyűjtést.

2. Az Ostjakische Heldenlieder anyagát ERDÉLYI ISTVÁN adta ki, fordította németre, rendezte sajtó alá. A kötet négy (a PÁPAY lejegyezte első négy) hőséneket tartalmaz, és miként PÁPAY szövegei általában, két nyelvjárásból valók, az obdorszkiból és berjozoviból. ERDÉLYI a szövegeket nem az eredeti, hanem a PÁPAY-tól utólag módosított átírás szerint közli. A sok helyütt következetlen és hibás hangjelölés egységesítése vagy átírása esetleg még további hibákhoz vezethetett volna.

A szövegek mellett párhuzamosan találjuk a német nyelvű fordítást, könyvkiadói megfontolásokból ugyanis PÁPAY magyar nyelvű fordítása nem jelenhetett meg, kéziratban maradt; — úgy gondoljuk, hogy a veszteséget, mely ezzel a finnugrisztikát érte, nem kell részleteznünk.

A szövegek után ERDÉLYI közli a négy ének tartalmi kivonatát is, s ezzel nagyban megkönnyíti az obi-ugor népköltési anyaggal foglalkozók munkáját, hiszen ugyanannak az éneknek különböző változatait a gyűjtő (gyűjtők) többször is lejegyezhetette (pl. a kötet harmadik és negyedik éneke) s így a tartalmi kivonat már magában is előzetes eligazítást nyújthat a szöveg-variációk kutatóinak.

A könyv harmadik egységét a nyelvi magyarázatok, PÁPAY megjegyzései és ERDÉLYI kiegészítései képezik.

3.1. Az első két ének (Tékəŋ ige ár 'A Ték(falvi) öreg éneke' 1843 sor, *wiŋən keŋ ŋügədəm ár* 'A lyukas kőszikla áttörésének éneke' 1172 sor) PÁPAY Berjovzovban jegyezte fel azonos közlőtől. Kiegészítésül jegyezzük meg, hogy a Ték-i öregről, aki a vogulok másodrendű bálványistenségei közé tartozik, a vogul népköltészet anyagában is találunk két ének: Ték-əjkə terniŋ eryə 'Teek-öregnek hősi éneke' (VNGY 2 : 25—51) és Ās-kwoŋl əjkə, Ājəs-tərem terniŋ eryə 'Az Obközép öregének, Ajász-istenek hősi éneke' (i. m. 10—15).

A harmadik és negyedik hősének (lőŋg-əyat ár I. 1085 sor, lőŋg-əyat-nvl ár II. 1594 sor, 'Bálványhegyfoki ének') közlőjéről és lejegyzése helyéről, idejéről — a megelőző két énekkel ellentétben — nem kapunk tájékoztatást, PÁPAY úti-beszámolójából (Nyelvészeti tanulmányutam . . . 35. l.) azonban kitűnik, hogy 1899-ben Obdorszkban Szelimov Mikolkától írta le a két változatot. Mindezt azért tartjuk szükségesnek megjegyezni, mert a 'Bálványhegyfoki ének' egy változatát már REGULY is lejegyezte, sőt ez egyike volt annak a háromnak, melyet PÁPAY a legelső között fejtett meg (I. ONGY 100—137. l.), s éppen az említett Szelimov Mikolka segítségével: „Hozzáfoglunk a REGULY-féle *Lunx-əwet nəl ár* (Bálványhegyfoki ének) értelmezéséhez is, de előbb leírtam Mikolkától ugyanez ének három másféle változatát.” (i. m. 35. l.).

3.2. A német nyelvi fordítás nehéz feladatát ERDÉLYI kitűnően, az eredeti magyar fordítás messzeemenő szem előtt tartásával oldotta meg, ennek ellenére óhatatlanul becsúszott néhány hiba, következetlenség, melyekre ezúton hívnánk fel a figyelmet.

A Bevezetőben a következőket olvashatjuk: » . . . so haben wir uns bei der Übersetzung von poetischen Wendungen, Formeln, Figuren und beim Weglassen der Übersetzung der sogenannten Füllsilben an die Verfahrungsweise von Steinitz¹ angepaßt, da wir der Meinung sind, daß wir auf diese Weise gegen die dichterischen Schönheiten der ostjakischen Sprache nicht verstoßen haben. (10. l.) A jelzett módszer megkönnyíti a fordítást és az olvasást egyaránt, azonban ezzel még akkor sem érthetünk egyet, ha ERDÉLYI a nyelvi magyarázatokban néhány helyen megadja a szó szerinti fordítást is; úgy gondoljuk, hogy a szóismétlős jelzős szerkezetek, parallelizmusok stb. lefordításának hiánya következtében az osztják (egyben obi-ugor) népköltési nyelv legjellemzőbb sajátosságai és szépségei sikkadnak el. Talán nem is lenne oly nehézkes az olvasás, ha a *pədəŋ kəs pədəŋ* (178. l. 194. sor) kifejezést ' . . . in die Strumpfsohlen' helyett ' . . . in die Sohle habenden Strumpfsohlen'-nek, az *əyən xəŋ əyəl-t* (180. l. 228. sor) ' . . . Haustür' helyett ' . . . Tür habende Haustür'-nek, a *nədəŋ wəi nədəŋ-t* (200. l. 476. sor) 'Des Tieres Schnauze . . .' helyett 'Die Schnauze des Schnauze habenden Tieres . . .'-nek fordítanánk. Ugyanez vonatkozik az igen gyakran visszatérő *iem* 'gut' szóra is, pl. *iem əzəm* (168. l. 65. sor) 'Vater', helyesebben 'guter Vater, stb., bár itt is akad következetlenség, pl. *xəzibi iem kuš-təl šəzəmlem*, / *pəldipi iem kuš-təl šəzəmlem*. (196. l. 434—435. sor) » . . . als sandfarbigen guten Außenpelz an, ziehe ich als rostbraunen Außenpelz an.», ahol az utóbbi sorban már nincs a *iem* lefordítva, s a kétféle (utóbb hiányos) fordítás következtében itt éppen az egymást követő sorok azonossága (az ilyenfajta ismétlődés szintén jellemzője az obi-ugor népköltésze tnek) tűnik el.

Hasonlóképpen kimarad a -š'g kicsinyítő-partikula fordítása a következő sorból: *əyən wəi əx-š'gal nəx si ələməlli* (200 l. 470. sor) ' . . . hebt nun ein Tier seinen Kopf auf' helyesebben ' . . . hebt nun ein Kopf habendes Tier sein Köpfchen auf'.

A 'Lyukas kőszikla áttörésének éneke'-ben (198. l. 448. sor) az egyik sor így szól: *təl pidəm səjən ləš*, fordítása: 'in dem im Winter gefallenen . . . Schnee'. A *səjən* szót tehát ERDÉLYI nem fordítja, azonban a megjegyzésekben (485. l.) megadja a valószínű jelentést: ' . . . eher aber zu Patk. *sui* 'Reif' und (KT 817) Vj. *səj* 'Reif, Rauhrost (am Baum); großflockiger Schnee (?); grau'. Kiegészítésül még idézhetünk egy északi nyelvjárási adatot is: (KARJALAINEN, ÖL 143) Kaz. *səjət* 'mit Reif überzogen werden'. Az idézett sor megismétlődik a 'Bálványhegyfoki ének II.'-ben is (356. l. 183. sor) *təl pidəm səjən ləš əl-pən'seləm*, fordítása: 'legte ich auf den im Winter gefallenen weichen (?) Schnee'. A két, szinte teljesen azonos sor fordítása között ellentmondás van.

¹ A szerző itt Steinitz, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen c. gyűjteményének második kötetében (41—61. l.) írottakra utal.

Úgy gondoljuk, nincs különösebb akadálya annak, hogy — lévén azonos sorokról szó — itt is a 'Reif', 'mit Reif überzogen werden' jelentést tulajdonítsuk a *sōiēn*-nek: »legte ich auf dem Winter gefallen reifen Schnee».

A 'Bálványhegyfoki ének II.'-ben igen sokszor előfordul a *sōiēn* szó (nem azonos az előbb említetttel!):

1. (350. l. 114—115. sor) *mā ār nōmsēn sōiēn ōndar ār lōyēm / χōdī nōmāsl*: 'wie sinnt mein viele Sachen überlegendes Innere (eig. Magen) nach'; a fordításból a *sōiēn* kimarad, a megjegyzésekben ez áll (495. l.): „P[ápay] vgl. Patk. *soi*, *so* 'gut(?)».

2. (358. l. 207. sor) *ār nōmsēn sōiēn ōndar [o: ōntrēm] χōdī nōmāsl* 'wie sinnt mein nach vielen Seiten nachsinnendes Sinn [eig. Inneres] nach'; a *sōiēn* nincs lefordítva, viszont a megjegyzésekben (496. l.): 'von Pápay unübersetzt; vielleicht laut, Knurrend (Bauch)'. Ugyanez a sor, azonos fordítással és megjegyzéssel mégegyszer előfordul (366. l. 300 sor, megj. 497. l.), azonban további két esetben (370. l. 370. és 440. sor) a fordítás így hangzik: »wie sinnt mein nach vielen Seiten nachsinnendes liebes (?) Innere nach.«, a megjegyzésekben (497. l.) ERDÉLYI lehetségesnek tartja a 'knurrend (Magen)' jelentést is.

3. (368. l. 333. sor) *ār nōmsēn sōiēn ōntrām nōmāsl* 'Mein nach vielen Seiten nachsinnendes liebes (?) Innere sinnt nach.' Ugyanez a sor azonos fordítással még háromszor fordul elő (37. l. 429. sor, 382. l. 503. sor, 392. l. 644. sor), a megjegyzésekben (497, 498. l.) ERDÉLYI lehetségesnek tartja a 'Knurrend (Magen)' jelentést.

4. (378. l. 459. sor) *sōiēn ōndar libalnā pndā pill* 'ist in den Magen gekommen (eig. gefallen)'.

5. (408. l. 839. sor) *sōiēn ōndar lōyēlnā ēslam-kōm pnt sūsēm* 'habe ich noch nicht in meinen Magenwinkel hinunterlassen können'.

Az utóbbi két esetben a *sōiēn* a fordításból kimarad, a megjegyzésekben (497. l.) ERDÉLYI szerint talán a 'knurrend (Magen)' jelentéssel számolhatunk.

Az idézett példákban kitűnik, hogy nagyjában-egészében azonos mondatokról van szó, a *sōiēn* szó mindenütt az *ōnder*, *ōntrām* jelzőjeként fordul elő, így joggal gondolhatjuk, hogy j e l e n t é s e i s m i n d e n ű t t a z o n o s. Az esetek egy részében ERDÉLYI a 'liebes' jelentést javasolja, s bizonyára a következő Ko. szóra gondol (PD 2041.) *saiēn* 'lieb, liebenswürdig, angenehm, gastfrei, höflich'. Ezt a szót azonban csak ebből a nyelvjárásból ismerjük, így azonosságuk nem valószínű.

A másik lehetséges jelentés „knurrend (Bauch, Magen)”, ez a szó azonban az O nyelvjárásban: (KT 818. l.) *seī, seiēn* 'Stimme'; itt az azonosítást az eltérő vokálisok teszik kérdésessé.

Véleményünk szerint a *sōiēn* a következő szóval lehet azonos: (KT 6. l.) O *sāiēx* 'nüchtern', mely jelentését tekintve jól illik a szövegkörnyezethez. A szó átvétel a zürjénből: (RÉDEI, SLW 146) < Ud. *caūk* 'прохлада, свежесть'; az azonosítás viszont csak abban az esetben fogadható el, ha a -k elemet képzőnek fogták fel és azt a gyakoribb -ēn képzővel helyettesítették.

Feltevésünket még alátámaszthatja az is, hogy a *sōiēn* szót majd minden esetben a *nōmsēn* 'sinnig' előzi meg (*nōmsēn sōiēn ōndar*), s így a *sōiēn* lehet a megelőző szó szinonímája is (mely szintén ismerős vonása az obi-ugor népköltés nyelvének).

3.3. Végül egy technikai megjegyzés: a szövegben semmi nem jelzi, hogy melyik szóhoz, kifejezéshez kapcsolódik megjegyzés, így a kötet használata meglehetősen nehézkes. Azt a módszert javasolnánk, melyet KANNISTO vogul népköltési anyagának kiadásánál követtek, hogy ti. számmal jelölik a magyarázandó szót, s utóbb erre a számmra hivatkoznak.

A sajtóhibák közül (nem sokat találtunk) mindössze egyet emelnénk ki: a megjegyzésekben más típusú kérdőjel áll a PÁPAYTÓL, megint más típusú az ERDÉLYITŐL bizonytalannak mondott adat után; a kétféle jel össze-vissza cserélése azonban felesleges fejtörésre készíti az olvasót.

Az „Ostjakische Heldenlieder” értékes és jól megszerkesztett anyagának kiadásával nagy adósság törlesztésébe fogott a magyar finnugrisztika. Várjuk a mielőbbi folytatást!

BAKRÓ N. MARIANNE

Éder Zoltán: Révai Miklós

A múlt magyar tudósai. Főszerkesztő: ORTUTAY GYULA. Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó. 295 l.

Ismét egy nagyszerű munka jelent meg „A múlt magyar tudósai” című, nagyjainkat bemutató életrajzi sorozatban. Rendkívül szerencsés már magának a kis kötetnek a témaválasztása is. Annak a RÉVAI MIKLÓSNak állít emléket, aki számos tekintetben a „magyar nyelvész” ideálját testesíti meg, aki egyaránt volt nemzetközileg is korszakalkotó jelentőségű elméleti tudós, a történeti nyelvtudomány egyik megteremtője, s a magyar nyelvvelés egyik nagyhatalmú megalapozója, irodalmár és stilszta, a magyar tudományos élet egyik tevéleges szervezője. A szerző témaválasztása külső történéseben is jelentős: e nagy tudósról a XX. században ezúttal jelenik meg számottevő monográfia. Pedig Révai nevét általában szokás emlegetni: SAJNOVICS és GYARMATHI neve mellett az ő neve, Révaié a harmadik abban a sorban, akikre itthon és másutt is mint tudományunk úttörőire nem kis büszkeséggel, s fejet meghajtó elismeréssel gondolunk.

ÉDER ZOLTÁN a mű „Bevezetés”-ében (9–25) a XVIII. század magyar társadalma és tudományos törekvései markáns megrajzolása keretében kijelöli e nagy korszakban Révai helyét. Egyrészt mint a magyar történeti nyelvészet megalapítóját méltatja, másrészt Révai személyét és munkásságát Bessenyei és Kazinczy közé teszi, mondván róla: „Bessenyei György nyomdokain haladt, s utat készített Kazinczy Ferenc számára” (i. m. 25).

A könyv első fejezete a készülődés éveivel foglalkozik (26–86). Megrajzolja az 1750-ben született Révai élete sorsdöntő első 27 évének a folyását. Igen jó érzékkel fejtegeti, hogy mint jutott el Révai az *amor patriae*-től a *patrio sermone* lelkes szolgálatáig. (A szerzetesi pályán elszenvedett vélt vagy való gondjainak a tárgyalását viszont a kelleténél valamelyest részletezettebbnek érezzük.) „A nemzet nyilvánossága előtt” c. fejezet (87–220) alkotja Révai tudós életrajzának a gerincét. Időben ez 1777-től 1791-ig mindössze 14 évet fog át, de ez alatt a rövid idő alatt nyelvünk és tudományunk történetében korszakos események zajlanak le. Révai ekkor kezdi meg nyelvvelő tevékenységét. Tankönyveket ír magyar nyelven, szakkifejezéseket magyarít (i. m. 97, ahol néhány Révai-újítást érdemes lett volna példaként is említeni) s 1778-ban ő az, aki először használja az *édes anyanyelvünk* kifejezést. E korban alakul ki nyelvtörténeti felfogása, melyben közvetve szerepe van Herder hatásának is. Gyakorlati munkái (tankönyvek, nyelvtanok) során kidolgozza helyesírási elveit, melyek jórészt ma is helyesírásunk alapelvei közé tartoznak (l. a jottizmus, a szóelemző írásmód stb.). Meglepő, hogy milyen gyorsan jut ebben előre. Többek között még jó néhány más szakkifejezés mellett ő alkotja meg magát a *helyesírás* szó is. Hasonló sikerrel dolgozik a nyelvtanfelosztás kérdéseinek a körében is. Érdekes és igen valószínű gondolatot vet fel Éder, amikor azt véli (i. m. 194), hogy a neves Görög-féle nyelvtanirói pályázat meghirdetésének az ideája is Révainak lenne köszönhető. A fejezet befejező része a tudományszervező Révaival foglalkozik. A szerző (a maga által fordított) gazdag idézetanyag segítségével mélyrehatóan elemzi Révainak a „tudós társaság”, az Akadémia létrehozására tett elképzeléseit és erőfeszítéseit. A zárófejezet címe: „A történeti nyelvtudomány megalapítója (1792–1807).” E korszak Révai életének emberileg talán a legnehezebb korszaka. De tudományában mégis ekkor jut a legmagasabbra. Súlyos igazságot mond ki e részben Révai nyomán Éder (i. m. 236): „A normatív grammatika megírásához előbb a nyelv ’igazi természetét’, ’valódi alkatát’ kell megállapítani.” Révai főként ebből a felismerésből jut el a nyelvtörténet tanulmányozásának a szükségességéhez. De ahhoz is — bár Révai valójában panlinguista volt —, hogy a magyar nyelv értéséhez „az atyafiságos nyelveket híven segedelemül” kell venni (i. m. 250). E részben a szerző igen bölcs mértékletással ismert meg bennünket a Révai és Verseghy közötti vitával. A korszak jellemzői Révai nagy munkái, az „Antiquitates” és az „Elaboratio” történetére, jelentőségére nézve is Éder számos ponton az újdonság erejével ható ismeretekkel ajándékoz meg bennünket. Különösen azzal, hogy Révai nézeteit és törekvéseit nemcsak egy utólagos szemlélő szemével, hanem belülről, Révaiból és Révai korából kiindulva tárja elénk.

A munkát bibliográfia zárja, mely jól tagolt felosztásban előbb Révai műveit sorolja fel, majd a rá vonatkozó irodalmat.

A könyv tartalmi részével egyenlő rangú a szerzőnek a formai kérdések iránti gondossága, a betűhív idézetek és címléírások, a bibliográfia pontossága, a könyv logikus tagolódása, a jól megválasztott és szépen elhelyezett fejezetbevezető mottók, idézetek.

Éder Zoltán munkájában jól sikerült pályaképet fest Révairól, híven „A múlt magyar tudósai” sorozat célkitűzéséhez. Ezt szem előtt tartva úgy véljük egy következő munkában érdemes lenne Révai nemzetközi jelentőségét, helyét és kapcsolatait is a jelen munka mesteri szintjén feldolgozni.

GULYA JÁNOS

Kázmér Miklós: A „falu” a magyar helynevekben (XIII—XIX. század)

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. Nyelvészeti tanulmányok 13. sz. 314 l.

A hazai névkutatás sok szép eredménye ellenére még számos kidolgozatlan téma vár a kutatókra, hiányzanak a nagyobb lélegzetű összefoglaló munkák. Egy ilyen szintézis részletvizsgálatának szánta munkáját KÁZMÉR MIKLÓS. „Az első lépés ahhoz az összefoglaláshoz, amely a valódi településnevek (a *-falu*, *-falud*, *-falucska*, *-falva*, *-háza*, *-laka*, *-vár*, *-város*, *-soka*, *-ülése*, *-szállás*, *-népe* stb.) problémáit dolgozná fel” (8).

Vizsgálatának tárgya egy névtípus elemzése, és pedig azoké a helynevéké, amelyekben a *falu* földrajzi köznév vagy ennek valamilyen változata szerepel. A választás nem véletlenül esett erre a típusra, mivel ez a leggyakoribb, legmegterheltebb településnévi forma a magyar névanyagban (ennek 7,44%-a). — Azok a nevek, amelyekben a *falu* nem alaptag, hanem determináns (pl. *Faluvég*, *Faluszer* stb.) nem tartoznak a vizsgált anyagba. — A szerző relatív teljességre törekedett időben és térben. Szándékának megvalósulását gazdag adattára tanúsítja. Az adatokat — amint a címben is olvashatjuk — a XIII. századtól, vagyis az első hiteles adatok felbukkanásától a múlt század végéig, pontosabban 1873-ig, az első hivatalos helységnévtár megjelenéséig vette számba. Ez utóbbi dátumot a rendszeres hivatalos helynévadás kezdetének is tekinthetjük. Alapos oka volt tehát a szerzőnek arra, hogy az adatgyűjtés felső időbeli határának ezt választotta. Az adatok feldolgozásában a következő szempontok játszottak szerepet: 1. alakítási és hangtani jellemzők vizsgálata; 2. nyelvi magyarázat; 3. kronológia; 4. elterjedés; 5. megterhelés; 6. lexikológiai jellemzők.

A könyv első részében általános elméleti és módszertani kérdésekről esik szó. A következő nagy egység a névtípus és változatainak elemzése, ezután következnek az adattár. Mindjárt a feldolgozás elején *falu* köznévként etimológiai és hangtani — alakítási problémáinak tisztázásával egy közel négy évtizedes vita is lezárul. A szerző az adatokra támaszkodva bizonyítja be, hogy „a *falu* v tövűsége és a mai rövid *u* másodlagossága aligha vonható kétségbe, s ez egyszersmind azt is jelenti, hogy MELICH tételét (MNY. 6 : 158), amely szerint rövid tövűgi magánhangzóink kivétel nélkül lekoptak, e szavunk története nem ingatja meg” (29).

Korábban nem tettek különbséget a $\emptyset$ morféma *-falu* és a birtokos személynag *-falva* között, pedig a kettő nemcsak grammatikailag és lexikailag különbözik, hanem településtörténeti és településföldrajzi vonatkozásban is eltér egymástól. A megterhelés szempontjából a *-falva* a gyakoribb típus. A *-falu* mintegy 500, a *-falva* 2600 helynévben fordul elő. A *-falu* minősítőjelzős összetétel, amelyben a determináns a település nagyságára (*Hosszúfalu*; *Nagyfalu*), fekvésére (*Alsófalu*, *Felsőfalu*), keletkezési idejére (*Ófalu*, *Újfalu*), a lakosok etnikumára (*Magyarfalu*, *Németfalu*) vonatkozó köznév. A felsoroltakon kívül ritkábban egyéb jelzők (*Hegy*-, *Hét*-, *Kerek*- stb.) is járulhattak hozzá. Legmegterheltebb az *Új*- minősítőjelző, utána következnek a *Tót*-, *Nagy*-, *Orosz*-, *Al*-, *Alsó*-, *Fel*-, *Felső*-, *Kis*- és *Német*-. A *-falu* első biztos adatai a XIII. században jelennek meg. Napjainkig igen produktív névalkotó eszköz maradt; gondoljunk csak az *Újfalu* típusú nevekre. Legnagyobb intenzitással a XIV. és a XV. században fordul elő, leg-sűrűbben öt dunántúli megyében (Vas, Zala, Somogy, Baranya, Tolna). A toldalék nélküli *-falu*-n kívül igen csekély számban szerepel a kicsinyítő képzős *-falud* és *Falucska*.

A *-falva* változat grammatikailag birtokos jelzős összetétel, amelynek utótagja a birtokos személynag *-falva*. Ez a helynévtípus a XIII. század elején, esetleg a XII. század végén jelent meg, s a régi Magyarország jelentős részén előfordult. Később az ilyen nevű települések eltűnésével e nevek száma nagymértékben csökkent, s a megmaradt nevek egy része őrződött csak meg *-falva* alakban. Más részüket több irányban módosulhatott. Így jött létre a *-fa*, amely közbülső fok nélküli rövidülése a *-falvá*-nak, vagy a *-fala*, amely v kiesésével keletkezett a *-falvá*-ból. Olyan nevekkel is találkozunk, amelyek-

ben a *-falvát -falu-*val helyettesítették, de *-faalva* másodlagos megjelenésére is van példa. A *-falva* (> *-falva* ~ *-fa* ~ *-fala* ~ *-falu* Ø~) jelzőinek legnagyobb része személynév (*Farkas-, Mikó-, Péter-*), amely a birtokos neve, de alakulhatott a birtokosra utaló köznévből (*Asszony-, Bán-, Király-*) is. Az említettekén kívül helynév (*Putnok-, Erdőd-*), víznév (*Balota-*) vagy védőszentnév (patrocinium) (*Szentmihály-, Szentjános-*) is szerepelhet jelzőként.

A feldolgozásban mindig történik utalás az adattárra, amely az előbbit követi, s beosztása is párhuzamos a dolgozat szerkezetével: az egyes fejezetekhez igazodva sorolja fel az egyes változatok (*-falu-, -falud, Falucska-, -falva-, -falva* > *-fa-, -falva* > *-fala-, -falva* > *-falu-, -falva* > Ø) adatait. A címszók az 1873-as helységnévtár adataival azonosak. Az egyes címszók előtt álló + arra utal, hogy a település eltűnt, vagy a neve megváltozott. A címszó után a település minősítése és lokalizálása következik. Ezután jönnek az adatok a forrás megjelölésével. Sajnálatos módon — területi korlátok miatt — az összegyűjtött anyagnak csak egy része kerülhetett az adattárba, így azokat, amelyek a vizsgált változásokat nem tükrözik, ki kellett hagyni. A könyv mellékleteként 2 db térképlapot találunk, amelyre az adattár lokalizálható nevei vannak kivetítve. (A könyvben ezen kívül számos táblázat és kisebb térkép is van.) Kár, hogy — bizonyára ugyan csak területi korlátok folytán — nincs a mű végén névmutató, ami kézikönyvszerű használatát könnyebbé tenné.

A szerző a névtani szempontot érvényesítve kísérte figyelemmel egy névtípus kialakulását, fejlődését, változásait és változatait, felhasználva a településtörténet és a történeti földrajz eredményeit anélkül, hogy ezek irányába kitért volna. Elsőként vizsgálta meg a kronológia és a földrajzi megoszlás összefüggését, a névtípus változatainak lexikológiai kötöttségét. Általános megállapítások helyett a statisztikai számítások biztos eredményeire támaszkodva vonta le következtetéseit. Munkáját részletvizsgálatnak szánta, de több annál: hasznos kézikönyve a helynévkutatóknak, amely példát és utat mutat a folytatáshoz.

POSGAY ILDIKÓ

Sebeok, Thomas A.: Perspectives in Zoosemiotics

The Hague — Paris, 1972. Mouton. *Janua Linguarum. Series Minor.* 122. (6), 188 l.

A fenti kötet THOMAS A. SEBEOK 9 zoosemiotikai dolgozatát egyesíti. A tanulmányok közül egy ugyan magyarul is megjelent, de a többről — elsősorban azért mivel ezek sokszor olyan folyóiratokban jelentek meg, amelyek Magyarországon csak kevés szakkönyvtárban lelhetők fel — pusztán kis mértékben tudott eleddig tudomást szerezni a magyar közönség. A fenti kötet nagy érdeme tehát az, hogy ezeket a szétszórt tanulmányokat egyesíti és a szakemberek számára gyakorlatilag könnyen hozzáférhetővé teszi.

A cím első pillanatra kissé meglepetéscélú! Zoosemiotika? Annak, aki a témával még közelebről nem foglalkozott az a sejtése lehet a kifejezés olvastán, hogy netán a kötetben kizárólag az állati jeladások, szignálok szemiotikájáról lesz szó. A zoosemiotika tárgyköre azonban korántsem szűkül le az állati jeladásokra, jóllehet ezekkel is foglalkozik. Ha magyarra akarnók fordítani a kifejezést leginkább az „élőlény-szemiotika” kifejezéssel jelölhetnének meg azt a témakört, amit a zoosemiotika takar: szóval olyan jelzésekkel, „rejtjelzésekkel” foglalkozik e diszciplína, melyek embernél és állatnál egyaránt megvannak.

A téma hazánkban még meglehetősen idegen és a kötet ismertetését talán éppen ez a körülmény is indokolhatja. A nagymúltú magyar nyelvtudományban (Laziciust leszámítva) szinte semmilyen előzménye sincs a témának. Am a hazai pszichológusok számára is eléggé járatlan terület a kötet dolgozatainak témája. A hazai pszichológiát korábban erősen determináló pavlovi elmélet erősen elkülönítette az állati megnyilvánulásokat (melyeket a fiziológiai 1. jelzőrendszer hangos vetületének tartott) az emberi beszédétől (2. jelzőrendszer, és így a kétféle jelzés-folyamat kapcsolatáról, azonosságairól sem sok szó esett. Sajnos a hazai biológusok körében sem közkeletű a téma, pedig legrégebben éppen biológus CH. DARWIN foglalkozott vele, éppen 100 éve megjelent munkájában (*The Expression of the Emotions in Man and Animals.* London, 1872.).

Ismert tény, hogy a tudományos világ az új tudományos megközelítésekkel szemben gyakran bizonyos ellenállást tanúsít. Ilyen viszonyulást nemcsak a hazai, de a

nemzetközi tudományosság is kialakított a zooszemiotikával szemben. (Maga R. JAKOBSON is fenntartással nyilatkozott e témakörrel 1972-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott előadásában.) A kétkezdés részben indokolt, mivel még számos ponton csak kevés eredményt vallhat magáénak a szóban forgó terület, másrészt viszont indokolatlan, mivel a zooszemiotikai összehasonlító nézőpont magának az emberi kommunikációs folyamatoknak pontosabb megértését is nagyban elősegíti.

A kötet 1. dolgozatát nem kell közelebről ismertetnünk, hiszen ez, teljes terjedelmében, éppen a jelen folyóirat egy korábbi évfolyamában jelent meg magyar fordításban „Kódolás a jelző viselkedés fejlődésében” címmel (NyK. 66 : 285—302.).

A 2. tanulmányban (címe: „Kommunikáció az állatnál és az embernél”) a szerző — többek között — LAZICZIUS nézeteiből indul ki, aki maga is vallotta a nyelv funkcióinak emotív, konatív és referenciális funkciókra való osztályozhatóságát és úgy vélte, hogy ezek közül a 3. funkció a legemberibb. Úgy vélte — mondja SEBEOK — hogy egy adott méh jeladása nem referencia a másik számára, hanem interjectio, tehát olyan effektus, amely valahogy közvetlenül hat a másik méh akaratára. SEBEOK szerint ez a koncepció nem egészen helytálló. A referenciális közléstartalomnak az állatnál is szerepe van, bizonyíték erre a genetika, ahol a kromoszómák, az állati kromoszómák is, kifejezetten referenciális közlemények hordozói. A különbség inkább az, hogy az állatnál (pl. a méhek-nél) a referenciális közléstartalmak, ill. -témák száma igen korlátozott. (Vö. a tücsök 6 féle közleményét.)

A 3. tanulmány címe: „Az állati kommunikáció”. Ez magyarul szintén megjelent (NyK 67 : 291—307). A cím kissé félrevezető: ez a tanulmány is, az előzőhöz hasonlóan, számos általános vonatkozást tartalmaz. Bevezetése pl. azt a kérdést tárgyalja, hogy az egyes szaktudományok (antropológia, nyelvészet, zoológia, pszichológia) milyen mértékben fogadják el a zooszemiotika nézőpontjait és hogy milyen vonatkozásokkal gyarapítják e fiatal diszciplína ismeretanyagát (l. NyK 67 : 291—307). A tanulmány további témakörei: „a kommunikációs lánc egy modellje”, „a csatorna szerepe”, „a címző és a címzett”, „a kód és a közlemény”, „a kontextus szerepe”.

A 4. tanulmány témája: „Eszmeesere a kommunikációs folyamatokról.” E tanulmány alapjában véve sok rokonságot mutat a 3. tanulmány anyagával, de ez, bizonyos közismert információelméleti fogalmaknak a zooszemiotikában való alkalmazásán túlmegegy: igen hasznos fogalomrendszerezést és témafelosztást tár elénk. Hivatkozik pl. PETER MARLER-re, aki úgy látta, hogy az állati kommunikáció elemzése során igen jól tudta alkalmazni a Charles Morris (1946)-féle megkülönböztetéseket, elkülönítve a zoosintaktikai, a zooszemiotikai és a zoopragmatikai aspektust. Egyéb osztályozással is találkozunk a dolgozatban, mégpedig az állati kommunikációs megnyilvánulási területek (kémiai jelek; optikai jelzések; érintéssel kifejezett ún. taktilis jelzések; akusztikus jelek) rendszertanával. SEBEOK e négy nagy jeladási terület mindegyikének rövid jellemzését is adja.

A „Vegyí szignálokról” című 5. tanulmány a Roman Jakobson emlékkönyvben (Janua Linguarum. Series Maior. 31—33) jelent meg (The Hague—Paris, 1967) és így már sokak előtt ismert. Az energia-átadás bármely formája — SEBEOK szerint — alkalmas a kommunikáció-továbbításra. A vizuális és akusztikus adattovábbításon túlmenően vannak tapintáson, hőátadáson, ill. elektromos energiaáramlásan alapuló információ-terjesztési lehetőségek. Fontos a vegyi jelzés is, ami az állatvilág egyik legősibb és legelterjedtebb jeltovábbítási formája. A vegyi szignáloknak lehetnek indexelő, ikonikus és szimbolikus funkciói, melyek keveredve is előfordulnak. Az indexelő (figyelmeztető) vegyi szignál látszik a legősibbnek. A vegyi szignálok nagy előnye, hogy ezek képesek a jövőre vonatkozó kommunikációs információkként is szerepelni, tudniillik az állatvilág hangadái és vizuálisan revelálódó jelzéseivel szemben a vegyi szignál hosszabb időn át megmarad. Vannak azonban csak rövid ideig ható vegyi szignálok; az illóolajok szagán alapuló, rövid ideig hatékony vegyi szignáloknak az az előnyük, hogy e szignál intenzitását a jeladó állat a szignálra reagáló állat magatartásától függően erősítheti, gyengítheti. Miként ROMAN JAKOBSON kimutatta — folytatja SEBEOK — az akusztikai jelzések inkább időbeli információkat tartalmaznak (most induljunk inni, most meneküljünk stb.), a vizuális szignálok viszont főleg helymeghatározó jellegűek. A vegyi szignálokat nem lehet ilyen könnyen kategorizálni, mivel a kódolás pillanatában e szignáloknak helymeghatározó értékük lehet, ám a dekódolás esetén (a másik állat előtt) ezek egy-egy múltbani esemény jeleként kerülhetnek értékelésre.

A 6. tanulmány címe: „Az állati kommunikáció tanulmányozásának célkitűzései és korlátai”. Ez számtalan kutató nevét, idevágó munkásságának ismertetését tartalmazza és bibliográfiai tételként igen sok szakmunkára hivatkozik. Sőt a dolgozat zárójegyzetében a szerző még amiatt sajnálkozik, hogy további, időközben megjelent munka eredmé-

nyeit már nem dolgozhatta fel. Megemlíti például az M. Trégner és G. Chanchau által F. Jacob-bal, R. Jakobson-nal, C. Lévi-Strauss-szal és Ph. L'Héritier-vel folytatott vitadélután, melynek anyaga sajnálatosan kimaradt a dolgozatból. (Ez megjelent azóta a *Semiotica* c. folyóiratban: 2 (1970): 295—320.) Az állati kommunikációra vonatkozó kutatások nemzetközi irodalmába való alapos bepillantás biztosítása már önmagában is igen nagy érdeme a szóban forgó tanulmánynak. Itt tudjuk meg, hogy mely célkitűzések sarkallták az e területen munkálkodó kutatókat. A nyelvi univerzáliai és a kommunikációs univerzáliai keresése az egyik fő célkitűzés. Ez azonban kizárólag akkor értelmes cél, ha ezeket az univerzáliaiakat — és itt a szerző ZVEGINCEV-et idézi — „más tudományokkal való kapcsolatukban vesszük szemügyre.” A szemiotika általános kérdéskörei képezik a célkitűzések egy másik nagy területét. (Itt rendkívül éles definíciót találunk az antropozsemiotika és a zooszemiotika tárgykörére vonatkozólag.) Mint ismeretes — és ezt fokozott hangsúllyal említi SEBEOK — a zooszemiotika jelenségei megtalálhatók az embernél is (a paralingvisztika, az exolingvisztika stb.), de ugyanezek az állati kommunikáció szintjei, mozgásformái is. Végül sajátos célkitűzése az állati kommunikáció tanulmányozásának az, hogy ennél a kutatóknak extrapolálniuk kell az egészből az egyes részjelenségekre. Íme egy extrapoláció: a földi szervezetek (a protozoáktól az emberig) mindegyikének biokémiai funkciói egymáshoz lényegileg annyira hasonlóak, hogy feltehetőleg (extrapoláció) mindannyian egyetlen ősejtire mennek vissza. A gén anyaga minden lénynél egyaránt a DNS és az RNS. Nos, a genetikai kódolási folyamat is valahogy minden törzsnél egyforma biokémiai mechanizmus alapján valósul meg. Tény, hogy a genetikai információ-kódolás megismerése szintén egyik főbb kutatási célja az állati kommunikációs folyamatok tanulmányozásának.

A 7. tanulmány címe „Szemiotika és etológia”. A kommunikációs folyamatot — állítja SEBEOK — vagy szerves, vagy szervetlen közegben lezajló kommunikációs folyamatként lehet tanulmányozni, vagy vegyes formában (ember + gép kommunikáció). — Az emberi szemiotikai rendszert el szokták különíteni a beszédre képtelen szervezetek kommunikációjától. Az emberre jellemző szemiotikai tevékenység kétféle lehet: antropozsemiotikai (csak az embernél meglevő jelzési formák) és zooszemiotikai (olyan jelzések és jelzés-visszacsatolások, amelyek az állatnál is megfigyelhetők, megvannak).

Melyek az antropozsemiotikai rendszerek? 1. a nyelv, 2. a makrostruktúrák vagy olyan másodlagos szemiotikai rendszerek, amelyeknek verbális (szavakban megnyilvánuló) infrastruktúrájuk van, 3. egyéb rendszerek, melyek bármely adott természetes nyelvtől teljesen függetlenül működnek.

Melyek a zooszemiotikai rendszerek? Ilyenek például a paralingvisztika (e területről, mint ismeretes, igen részletesen olvashatunk a TH. A. SEBEOK és mások által szerkesztett *Approaches to semiotics*. London—The Hague—Paris, 1964 című kötetben), a kinezika (vö. BIRDWHISTELL munkáit) és a proxemika. De ide sorolható még sok egyéb jel-réteg is.

Csakúgy az állatnál, mint az embernél a zooszemiotikai tényeket 6 dimenzióban vizsgálhatjuk. A 6 dimenziót 3 fő területhez kapcsolhatunk szokták tárgyalni. E három fő terület: a zoopragmatika, a zooszemiotika és a zoosyntaxis. (A terminológiai rendszertant nem SEBEOK dolgozta ki, számos idevágó fogalom pl. már H. HEDINGER-nél megtalálható.)

A szóban forgó tanulmány egy nemzetközi annotált zooszemiotikai bibliográfiával egészül ki, melynek terjedelme csaknem 30 oldal.

A 8. tanulmány címe: „Zooszemiotikai struktúrák és a társadalmi szervezet.” Ez a társadalom oldaláról közelíti meg a zooszemiotikai kérdéseket, azaz olyan oldalról, amely az eddig említett dolgozatokban csak kis mértékben jelentkezett. Kérdés: van-e olyan társadalmi osztály, szervezet, amelyekben inkább az antropozsemiotikai, illetve amelyekben inkább a zooszemiotikai jelzésformák érvényesülnek? Egyáltalán miként függ össze a két jelzésszint a társadalommal?

E kérdések megvilágítása (a zooszemiotika jelen állását tekintve) olyannyira komplikált feladat, hogy a szerző előre figyelmeztet megállapításai hipotetikus jellegére. Az antropozsemiotika, miként ez a 7. tanulmányból is kitűnt, 3 fő területtel rendelkezik: 1. a nyelv, 2. a mikrostruktúrák (pl. film, színház stb.) és 3. a nem nyelvi, a természetes nyelvtől független szemiotikai szintek (képzőművészet, zene stb.). Nyilvánvaló, hogy a fenti hármas tagolás 2 utóbbi szintje szoros társadalmi-kulturális-politikai meghatározottságú. De nem is az antropozsemiotikai rendszer társadalmi kapcsolatát elemzi mélyrehatóbban a jelen dolgozat, mint inkább a címben is jelzett zooszemiotikai struktúrákét.

A zooszemiotikai jelzések közül a paralingvisztikaiakról megállapítja, hogy ezek — a megkülönböztető jegyekre egzakt módon felbontható egyéb (digitálisan kódolt) jeltartalmakkal ellentétben — mindig analóg kódolású jelzések. A kinezikai (mimika,

gesztus stb.) jelekről megemlíti, hogy ezek sokszor az állatoknál (a főemlősök) is meglévő arc-, mellső-végtag-reflexekből fejlődtek ki. Végül a proxemika jelenségére (a beszélő-partnerrel a beszélés során való távolságtartás kifejezéstana) tér át, és megállapítja, hogy már az 1920-as években észrevették e jelenség territoriólisán körülhatárolható voltát (pl. Délamerikában más normák érvényesülnek e tekintetben mint Európában, vagy az USA-ban). A testközelség „kritikus distanciája” tehát részben szintén társadalmi vonatkozású.

Az utolsó dolgozat címe: „A zooszemiotika megnevezéséről”. Miként ismertetésünk elején már említettük, nézetünk szerint e fogalmat, erőltetett magyar fordítással „élő-lény-szemiotikának” hívhatnánk. СЕБЕОК a kifejezés kialakulását tárgyalja, de e kifejezéssel kapcsolatos egyéb terminusok tudománytörténeti megvilágítását is elvégzi e rendkívül rövid lélegzetű tanulmányban.

A kötetet jól szerkesztett névmutató teszi teljessé.

BÜKY BÉLA

Közlemény

A Magyar Tud. Akadémia 1972. évi közgyűlése határozatának 2.10 pontja értelmében az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Ortutay Gyula akadémikus, osztályelnök vezetésével bizottságot küldött ki tudományetikai kérdések megvizsgálására. A bizottság több ülésen foglalkozott a felvetődött kérdésekkel és gondos mérlegelés után úgy határozott, hogy felhívja az Osztály valamennyi bizottságának és folyóirat szerkesztőségének a figyelmét arra, hogy a tudományetikai szempontokat az eddiginél fokozottabb mértékben érvényesítsék: különösen egymás eredményeinek tiszteletben tartására, a korrekt vitaszellemlre, a vélemények és ellenvélemények pontos érvényesítésére ügyeljenek.

Budapest, 1973. május 5.

TARTALOM

HONTI LÁSZLÓ: Az osztják magánhangzó-változások koráról és keletkezéséről (Előzetes közlemény) [Über Alter und Entstehung der ostjakischen Vokalwechsel (Vorläufige Mitteilung)]	301
A. JÁSZÓ ANNA: Az igeragozás az osztják nyelvi szigvi nyelvjárásában [Die Konjugation des Sygva-Dialektes im Ostjakischen]	319
Viszontválasz Kovács Ferenc „Tudománytörténet, voluntarizmus” című válaszára (Hozzászólók: Benkő Loránd, Imre Samu, Bakos Ferenc, Hajdú Péter) [Editorial Note]	337

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Туркин, Адольф: Обско-угорская топонимия в бассейне Вычегды	359
HONTI LÁSZLÓ: Obi-ugor alaktani kérdések és hangtörténeti tanulságaik (Előzetes közlemény) [Obugrische morphologische Fragen und ihre lautgeschichtlichen Lehren (Vorläufige Mitteilung)]	365
VÉRTEŠ EDIT: Észrevételek az osztják numerusjelek funkcióival kapcsolatosan [Bemerkungen zur Funktion der ostjakischen Numeruszeichen]	374
VEENKER, WOLFGANG: Néhány megjegyzés a volgai finn és az orosz szóanyagának kölcsönhatásáról [Bemerkungen zur lexikalischen Interferenz der Wolgafinnen und Russen]	377
KATZ, HARTMUT: Miscellanea Camassica	389
MÁRK TAMÁS: A szölkup szótagalkotás kérdéséről [Zur Silbenbildung des Sölkupischen]	401
BALOGH LÁSZLÓ: Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról [Über die komplexe Untersuchung unserer geographischen Namen]	407
GREGOR FERENC: Szláv eredetű tájszavak: <i>magyarka</i> , <i>piroska</i> , <i>siska</i> [Dialektwörter slawischen Ursprungs]	419
VÉRTEŠ O. ANDRÁS: Arisztotelész „rejtélyes” fonetikai megjegyzése [Une classification aristotélique des sons]	433

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

KÁLMÁN BÉLA: Pais Dezső 1886—1973	435
FÁKOLY JÁNOS: Aurélien Sauvageot üdvözlése	437
KÁLMÁN BÉLA: Matti Liimola 70 éves	438
NYÍRI ANTAL: Wolfgang Schlachter 65 éves	440
BERECZKI GÁBOR: Erkki Itkonen 60 éves	443
HAJDÚ PÉTER: Aulis J. Joki 60 éves	445
R. HUTÁS MAGDOLNA: Az Akadémiai Nagyszótár történetének vázlata (1898—1952)	447
CSÚCS SÁNDOR: A finnugor nyelvészet oktatása a turkui egyetemen	465
KÁLMÁN BÉLA: <i>Aurélien Sauvageot, L'Édification de la Langue Hongroise</i>	468
BAKRÓ N. MARIANNE: Ostjakische Heldenlieder	474
GULYA JÁNOS: <i>Éder Zoltán, Révai Miklós</i>	477
POSGAY ILDIKÓ: <i>Kázmér Miklós, A „falu” a magyar helynevekben (XIII—XIX. század)</i>	478
BÜKY BÉLA: <i>Thomas A. Sebeok, Perspectives in Zoosemiotics</i>	479
Közlemény	482

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: VIII. 23. — Terjedelem: 16.10 (A/5) ív

---

74.75389 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

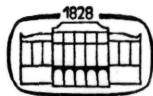
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sorti, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), = = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ~ ~ ~ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX : 25.866

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST